

VÝZNAMNÉ ŽIVOTNÍ JUBILEUM LUDMILY FIALOVÉ.
 ÚVODEM K HISTORICKÉ DEMOGRAFII 2/2017
 VĚNOVANÉ LUDMILE FIALOVÉ
 K 70. NAROZENINÁM

Dagmar Bartoňová

The important jubilee of Ludmila Fialová. Introduction to the special issue of *Historická demografie* 2/2017 dedicated to Ludmila Fialová for her 70th birthday

Historická demografie, 2017, 41:2:119–129

Na podzim roku 2017 se dožívá významného životního jubilea přední česká demografka a významná historická demografka doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc. Její cesta k historické demografii a k jejímu současnému působení pedagožky a vědecké pracovnice v univerzitním prostředí na půdě Katedry demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Karlovy univerzity nebyla nikterak přímočará, i když se nyní vlastně jen vrátila do míst, kde v letech 1965–1970 vystudovala obor odborná geografie.

V rychle plynoucím čase, ve sledu mnoha pracovních povinností, veřejných událostí i našich osobních starostí brzy uplynulo pět let od chvíle, kdy jsme na stránkách *Historická demografie* mohli číst gratulaci oslavenkyni k pětadesátým narozeninám z pera jejího dlouholetého kolegy prof. Eduarda Maura s podrobným životopisem a shrnutím její činnosti v oblasti vědecké, odborné i redakční. V tomto medailonku byla vysoce hodnocena erudovanost jubilantky v historické demografii i její vynikající orientace v odborné a historické literatuře. Autor zároveň velmi ocenil dlouholetou redakční práci jubilantky v časopise *Historická demografie* a její dřívější úsilí o záchranu a obnovení vydávání této platformy historických demografů. Gratulace končí přáním, aby Ludmila Fialová měla dostatek elánu k další úspěšné vědecké práci a aby jí stačila energie a čas také pro její osobní záliby (*Historická demografie* 36, 2012, s. 265–267).

Mohu konstatovat, že během minulých pěti let se toto přání naší jubilantce snad podařilo k naší a, doufejme, snad i k její spokojenosti realizovat, a lze jí jen přát, aby jí zdraví a další okolnosti dovolily v tomto směru pokračovat. Nelze než souhlasit s tím, jak prof. Maur oceňuje práci jubilantky. Dovolím si zde proto připomenout jen nejdůležitější mezníky, resp. významné etapy činnosti Ludmily Fialové a doplnit řadu publikací. Protože jsme s oslavenkyní prožily jako kolegyně na fakultě při často společné práci již řadu let, dovolím si i několik osobnějším pohledů na osobnost mé přítelkyně.

Ludmila Fialová se narodila 8. listopadu 1947 v Havlíčkově Brodě v úřednické rodině, ale téměř celý život prožila v blízkém zázemí Prahy v obci Zdiby, kam se rodina přestěhovala, takže všechny typy vyššího vzdělání absolvovala v Praze. Po

studiu na Přírodovědecké fakultě získala Ludmila Fialová jako promovaná geografa studijní pobyt v tehdejší Geografickém ústavu ČSAV, v oddělení kartografie, jehož součástí byla tehdy na půdě fakulty situovaná Státní sbírka mapová ČSSR; v roce 1973 zde na fakultě získala titul doktorky přírodních věd (RNDr.). V rámci zaměření své odborné práce publikovala na interních stránkách Geografického ústavu a v časopise Acta Universitatis Carolinae – Geographica několik článků na téma rozmístění obyvatelstva, vývoje pražských usedlostí a kartografických metod (viz přehled publikací). Již na tomto pracovišti se její zájem ale obracel k historii. Tady jsem se s touto milou, skromnou, tichou a pracovitou mladou vědkyní poprvé setkala, když jsem si jako studentská pomocná vědecká síla přivydělávala při studiu geografie u prof. Kuchaře na tehdejší Katedře kartografie a fyzické geografie. Pomáhala jsem především při katalogizaci knih, ale občas mi bylo dovoleno – za bedlivého dohledu zaměstnanců sbírky – nahlédnout i do tajů a vzácností kartografických materiálů, protože prof. Kuchař byl současně i vedoucím mapové sbírky.

Po skončení studijního pobytu Ludmila Fialová nastoupila v roce 1976 jako odborná referentka do Federálního statistického úřadu, kde se věnovala demografické statistice, čímž si prakticky osvojila a prohloubila znalosti demografie nabyté za studií. Náplní její práce zde bylo ale především zpracování Retrospektivního lexikonu obcí ČSSR 1850–1970, vykonávala zde práci odpovědné redaktorky. Práce na tomto monumentálním díle, jež do té doby u nás nemělo obdoby, ji nasměrovala k historické demografii a historické problematice obecně. Zde jsem dostala podruhé příležitost poznat práci dr. Fialové, její svědomitost, pečlivost, odpovědnost a pracovitost, jež jí umožnily se s tímto obrovským úkolem s úspěchem vypořádat. Nebylo jí např. zatěžko ve sporných případech hledat osobně v místních archívních materiálech údaje o zaniklých obcích apod.

Kromě práce na Retrospektivním lexikonu dokázala Ludmila Fialová v té době nejen publikovat několik článků v odborném tisku na téma rozmístění obyvatelstva a na téma vývoje plodnosti, ale především vypracovat a obhájit v roce 1982 dizertační práci na téma *Regionální diferenciacie poklesu plodnosti v druhé fázi demografické evoluce na území ČSR*. V roce 1976 se také stala členkou tehdejší Československé (dnes České) demografické společnosti, v níž od té doby aktivně působí.

V roce 1982 se Ludmila Fialová definitivně vydala na cestu vědy, přešla do tehdejšího Ústavu československých a světových dějin ČSAV. Působila zde v oddělení hospodářských dějin a historické geografie jako vědecká pracovnice. Zde si dále prohloubila znalosti historie a metod historického studia. V roce 1983 začala pracovat i v Komisi pro historickou demografii. Díky značnému osobnímu úsilí se jí podařilo vzkřísit a úspěšně obnovit vydávání časopisu (tehdy ročenky) Historická demografie. Ročenka pod její redakcí zvětšila svůj rozsah a pozvedla se i její obsahová stránka. Ludmila Fialová je od roku 1983 členem redakční rady Historická demografie a práci redaktorky zůstala věrná dodnes. Jako výkonná redaktorka a erudovaná historická geografa se statistickou systematickou přípravou dbá

důsledně na odbornou úroveň otiskovaných příspěvků, Historická demografie se tak mohla i jejím přičiněním stát recenzovaným vědeckým časopisem.

Po roce 1989 prošel výše uvedený ústav hlubokou restrukturalizací, při níž kromě změny názvu (na Historický ústav ČSAV) bylo zrušeno oddělení historické geografie. Ludmila Fialová proto v roce 1992 přešla do Sociologického ústavu Akademie věd, kde působila jako vědecká pracovnice až do roku 1999 v týmu demografů, sociologů a historiků zabývajících se demografickým chováním obyvatelstva. Z jejich výzkumů vzešlo v tomto ústavu několik výstupů, na nichž se Ludmila Fialová aktivně podílela: v roce 1996 vyšla v interní edici *Working Papers* publikace *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*, kterou Ludmila Fialová zpracovala společně s Milanem Kučerou. Dále ze spolupráce s Pavlou Horskou a Milanem Kučerou vznikla pro nadaci *Start* publikace *Současné proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Tato práce byla přepracována do anglické verze pod názvem *The main features of population development in the Czech Republic during the transformation of Society*, jež v roce 1997 vyšla v časopise *Czech Sociological review*. V roce 1996 byla v týmu demografů, historiků a dalších odborníků, kteří zpracovali monografii popularizačního charakteru nazvanou *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (nakl. Mladá fronta). Ve spolupráci s Danou Hamplovou, Milanem Kučerou a Simonou Vymětalovou Ludmila Fialová zpracovala a připravila k tisku publikaci *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství* (2000). Vedla rovněž dlouhodobý, široce zaměřený výzkum přirozené měny obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století a spolu s Lumírem Dokoupilem, Eduardem Maurem a Ludmilou Nesládkovou zpřístupnila jeho výsledky ve stejnojmenné publikaci (1999).

V roce 1997 se Ludmila Fialová ve svém putování po vědeckých institucích vrátila na půdu mateřské Přírodovědecké fakulty, kde se stala odbornou asistentkou na Katedře demografie a geodemografie, kde působí dodnes (toto samostatné pracoviště demografie vzniklo zásluhou prof. Zdeňka Pavlíka teprve v roce 1990 vyčleněním z Katedry sociální a ekonomické geografie). I zde je její odborné zaměření jedinečné – dále se věnuje historické demografii a dějinám obyvatelstva českých zemí v 18.–20. století, zabývá se výzkumem přirozené měny obyvatelstva, zejména dlouhodobými tendencemi vývoje sňatečnosti a porodnosti obyvatelstva České republiky. Soustřeďuje se na metodické otázky historicko-demografického výzkumu v podmínkách České republiky. Svou odbornost si rozšířila i studiem historicko-demografické metodiky v zahraničí – v roce 2005 absolvovala svůj již druhý studijní pobyt ve francouzském Národním institutu demografických studií – INED (první se uskutečnil v roce 1993). V roce 2008 se Ludmila Fialová habilitovala z demografie.

Studentům se doc. Fialová věnuje snad ještě pečlivěji než vlastní odborné práci. Donedávna (do roku 2014) vedla přednášky z Historické demografie a přednášela Demografii rodin a domácností. Studentům předávala i své zkušenosti z rutinního zpracování demografické statistiky na půdě statistického úřadu či prostřednictvím

matrik a seznamovala je s prací v archivech, kam s nimi v rámci přednášek pořádala pravidelné exkurze. V současnosti pro studenty vede dvě přednášky historického charakteru: *Vývoj obyvatelstva vybraných evropských zemí po roce 1945* a *Dějiny obyvatelstva Evropy* (od roku 2005), na něž se hlásí vždy dostatek zájemců. Kromě mateřské fakulty přednášela základní kurz demografie i studentům filosofické fakulty, demografii přibližuje rovněž studentům Univerzity třetího věku. Výsledkem její pedagogické činnosti je kromě přednášek i řada obhájovaných bakalářských, diplomových a rigorózních prací. Nad pracemi studentů tráví nekonečné hodiny, stejně jako pohovory a diskusemi se studenty nad náměty jejich prací, trpělivě s nimi řeší metodické problémy a hodnotí výsledky jejich práce. Řadu let vedla také seminář k bakalářské práci, kde studentům vštěpovala první zásady samostatné vědecké práce.

Ludmila Fialová se kromě svých vlastních výzkumných úkolů podílela a podílí také na řadě výzkumných úkolů katedry. Je třeba zmínit alespoň dlouhodobý výzkumný úkol, na kterém od roku 1993 pracovali téměř všichni pedagogové katedry. Měl dvě etapy a navenek se prezentoval každoročními analýzami populačního vývoje České republiky po roce 1990. Ve své druhé výzkumné fázi s názvem *Demografická situace České republiky v rámci EU (25) – podobnosti, odlišnosti, perspektivy* výzkum vyústil do tří publikací s názvy *Populační vývoj České republiky 2001–2006*, *Populační vývoj České republiky 2007 (Population Development in the Czech Republic 2007)* a konečně *Demografická situace České republiky – Proměny a kontexty 1993–2008*, kterou knižně vydalo nakladatelství SLON v roce 2010. Naše jubilatka se na nich podílela autorsky i editorsky a všichni jsme oceňovali její trpělivost, nadhled, ediční zkušenosti a vytrvalost, s níž nakonec docílila zdárného zvládnutí vydání závěrečné publikace. Jméno Ludmily Fialové najdeme ale také v řadě dalších kolektivních publikací – např. mezi autory *Atlasu krajiny České republiky* (2010) či v publikačních výstupech řady grantů, u nichž byla řešitelem.

Ani v současnosti doc. Fialová neodpočívá. Při zpracování nejnovějšího výzkumného úkolu, jehož je řešitelem (*Počátky transformace reprodukčního chování obyvatelstva Čech od poloviny 18. do konce 19. století*) stojí v čele týmu mladých demografek, s nimiž tak může sdílet své celoživotní zkušenosti z historicko-demografického výzkumu. Doc. Fialová je stále činná v redakční práci a v práci pro Českou demografickou společnost. Její členkou se stala v roce 1976 a donedávna aktivně pracovala v jejím vedení – členkou Hlavního výboru společnosti byla do roku 2015. Současně s touto prací také dlouhé roky redigovala Zpravodaj ČDS – tříkrát ročně vycházející bulletin pro členy společnosti. Neprodejný tisk vydává Hlavní výbor společnosti od roku 1993 a Ludmila Fialová patřila nejen k iniciátorům jeho vzniku, ale pro jeho 65 čísel (od roku 1993 do roku 2015) byla i odpovědnou redaktorkou. Zpravodaj se zaměřuje na aktuální vývoj v demografii, aktuální zprávy ze světa demografie a informuje o dění v ČDS. (Zpravodaj volně navázal na zprávy ČSDS, které vycházely v letech 1964–1969.)

Ludmila Fialová je také dlouholetou členkou redakční rady časopisu *Demografie* – revue pro výzkum populačního vývoje, kde zároveň také publikovala řadu článků, zpráv a recenzí. O její práci v redakční radě *Historické demografie* a redigování tohoto sborníku již byla zmínka výše, nicméně je třeba dodat, že tento časopis vychází od roku 2009 dvakrát ročně a jubilantka je stále jeho výkonnou redaktorkou. Ludmila Fialová je autorkou desítek článků, výstupů z výzkumných úkolů, odborných statí z historické demografie, spoluautorkou mnoha knih, kromě toho publikovala řadu recenzí tematicky blízkých publikací našich i zahraničních autorů (výběr nejvýznamnějších publikací je uveden níže).

Co dodat na závěr ohlédnutí za tak aktivním životem pracovitě, svědomitě a obětavě kolegyně? Především jí chci popřát, jistě i se všemi čtenáři *Historické demografie*, do dalších let co nejvíce zdraví, pohody a také elánu a energie, aby si mohla splnit i svá další přání v osobním životě. Po pádu železné opony se stala vášnivou cestovatelkou, ráda poznává daleké země, jejich historii i současný život i exotickou přírodu. Stejně náruživě se věnuje též poznávání historických památek evropských zemí včetně našich a díky krásným fotografiím může svým přátelům při svém vyprávění připravit hezké chvílky. Přejme jí, ať jí tato vášně ještě dlouho vydrží!

Výběrová bibliografie prací Ludmily Fialové

A. Monografie a sborníky (autorka, spoluautorka, redaktorka)

- Ludmila FIALOVÁ, *Charakteristika pražských příměstských usedlostí a jejich vývoj*. Praha, Přírodovědecká fakulta UK 1973, 120 s. strojopisu.
- Retrospektivní lexikon obcí ČSSR I/1,2, II/1,2*. Praha 1978.
- Ludmila FIALOVÁ, *Regionální diferenciace poklesu plodnosti v českých zemích druhé fázi demografické revoluce*. Praha. Geografický ústav ČSAV 1980, 184 s. strojopisu.
- František DUDEK – Ludmila FIALOVÁ – Jan HÁJEK, *Historický rámeček vývoje pojišťovnictví v Československu do roku 1918*. Praha 1987.
- Ludmila FIALOVÁ – PAVLA HORSKÁ – Milan KUČERA, *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Nadace pro výzkum sociální transformace START. Výzkumné studie – Research papers 11, 1995.
- Ludmila FIALOVÁ – Antoinette FAUVE-CHAMOUX (eds.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Acta demographica XIII, Praha 1997.
- Ludmila FIALOVÁ – PAVLA HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1. vydání, Praha 1996, 2. vydání, Praha 1998.
- Milan KUČERA – Ludmila FIALOVÁ, *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Working Papers, SOÚ AV ČR 1996.
- Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.
- Ludmila FIALOVÁ a kol., *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha 2000.
- Ludmila FIALOVÁ a kol., *Population Development in the Czech Republic 2007*. Praha 2009.

Ludmila FIALOVÁ – Dagmar BARTOŇOVÁ (eds.), *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha 2007.

Boris BURCIN – Ludmila FIALOVÁ – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ a kol., *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993–2008*. Praha 2010.

B. Stati, články a kapitoly

Ludmila FIALOVÁ, *Charakteristiky pražských příměstských usedlostí a jejich vývoj*. Acta Universitatis Carolinae (dále AUC) Geographica 1973, č. 1, s. 27–52.

Ludmila FIALOVÁ, *Vznik a dnešní stav pražských příměstských usedlostí*. AUC Geographica 1973, č. 2, s. 47–72.

Ludmila FIALOVÁ – Karel RÁB a kol., *Výškové rozložení obyvatelstva v českých zemích*. Zprávy Geografického ústavu ČSAV 10, 1973, č. 7, s. 31–48.

Ludmila FIALOVÁ – Olga KUDRNOVSKÁ, *Zelená okolí měst*. Zprávy Geografického ústavu ČSAV 11, 1974, č. 2–3, s. 21–31.

Ludmila FIALOVÁ, *Dnešní a budoucí metody konstrukce kartogramu*. AUC Geographica 11, 1976, supplement, s. 45–53.

Ludmila FIALOVÁ, *Rozložení obyvatelstva v ČSSR v roce 1976 podle velikostních skupin obcí*. Zprávy a rozborů FSÚ, Praha 1979.

Ludmila FIALOVÁ, *Postavení českých zemí v poklesu plodnosti v Evropě ve druhé fázi demografické revoluce*. Acta demographica 4, 1981, s. 233–263.

Ludmila FIALOVÁ – Miloslava KNAPPOVÁ, *Frekvence rodných jmen u dětí narozených v roce 1980 v některých oblastech ČSSR*. Demografie 25, 1983, s. 185–186.

Ludmila FIALOVÁ, *Struktura obyvatelstva*. Demografie 25, 1983, s. 13–15.

Ludmila FIALOVÁ, *Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930*. Historická demografie (dále HD) 8, 1983, s. 133–147.

Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích*. Demografie 27, 1985, s. 34–43.

Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. HD 9, 1985, s. 89–122.

Ludmila FIALOVÁ, *Regionální rozdíly ve vývoji plodnosti v Sovětském svazu v 70. letech*. Demografie 28, 1986, s. 76–80.

Ludmila FIALOVÁ, *Ein Beitrag zur Erforschung der Entwicklung der Säuglingssterblichkeit in den Böhmischen Ländern in den Jahren 1870–1830*. Hospodářské dějiny 15, 1986, s. 457–480.

Ludmila FIALOVÁ, *Druhá fáze demografické revoluce v ČSR a SSR*. Demografie 29, 1987, s. 3–7.

Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. HD 12, 1987, s. 207–224.

Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj plodnosti v Praze a jejím okolí v letech 1880–1910*. In: Sborník materiálů z diskusního zasedání Zdravotní poměry, zdravotní péče, hygiena městského prostředí a populační změny v Praze od 13. do 19. stol. Documenta Pragensia (dále DP) 7, 1987, č. 1, s. 493–502.

Ludmila FIALOVÁ, *Historikodemografický výzkum v Československu*. Demosta XXI, č. 1, 1988, s. 62–64.

- Ludmila FIALOVÁ, *Historical Ecology and Historical Demography: a Contribution to Contingent Study on Development of Living Environment in the Czech Lands in Course of the Industrial Revolution*. Historická ekologie – Historical ecology 1, 1988, s. 247–273.
- Karel DUDÁČEK – Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Marie REPÁSOVÁ – Miloš SLÁDEK, *On Using the 1661–1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to Study the Age Structure of the Population*. HD 13, 1989, s. 59–124.
- Ladislav DUŠEK – Ludmila FIALOVÁ, *Age Structure of the Population of Česká Kamenice in 1670–1750*. HD 13, 1989, s. 125–160.
- Ludmila FIALOVÁ, *Age Structure of the Balance of Migration in the Czech Lands in 1870–1910*. HD 13, 1989, s. 229–242.
- Ludmila FIALOVÁ, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1918–1938*. In: Historický rámec vývoje pojišťovnictví v Československu v letech 1918–1938. Praha 1990 [vyšlo 1991], s. 67–93.
- Ludmila FIALOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Pavel VEREŠ, *Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries*. Population Studies 44, 1990, s. 89–106.
- Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti na Opavsku na konci 19. a v první polovině 20. století*. Slezský sborník 88, 1990, s. 137–142.
- Ludmila FIALOVÁ, *Obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v Československu po roce 1945*. Demografie 33, 1991, s. 114–120.
- Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*. HD 15, 1991, s. 143–189.
- Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj plodnosti na Ostravsku v letech 1880–1930*. Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě C-26, 1991, s. 61–82.
- Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Česká žena očima statistiky za posledních 100 let*. Historické listy 1, 1991, s. 8–16.
- Ludmila FIALOVÁ, *Skladba obyvatelstva podle rodinného stavu: námět k zamyšlení*. Sociologické aktuality 6, 1991, s. 20–21.
- Ludmila FIALOVÁ, *Pokles plodnosti a propopulační politika v Singapuru*. Demografie 34, 1992, s. 264–266.
- Walburga WOWKOVÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*. Demografie 34, 1992, s. 223–234.
- Ludmila FIALOVÁ, *Postavení Československa v Evropě*. Demografie 34, 1992, s. 11–14.
- Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918–1988*. HD 16, 1992, s. 117–134.
- Ludmila FIALOVÁ, *Demografická situace a vývoj do 1. světové války*. Demografie 35, 1993, s. 3–5.
- Ludmila FIALOVÁ, *Skladba evropského obyvatelstva podle rodinného stavu*. Demografie 35, 1993, s. 137–144.
- Ludmila FIALOVÁ, *Rodinné poměry obyvatelstva v mezinárodním přehledu*. Demografie 35, 1993, s. 208–218.
- Ludmila FIALOVÁ, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. HD 18, 1993, s. 127–166.*
- Ludmila FIALOVÁ, *Historická demografie*. In: V. Bůžek a kol. (ed.), Úvod do studia historie. České Budějovice 1994, s. 68–72.
- Ludmila FIALOVÁ, *Changes of Nuptiality in Czech Lands and Slovakia*. Journal of Family History 19, 1994, s. 107–115.

- Ludmila FIALOVÁ, *Národnostní skladba obyvatelstva České republiky podle okresů v letech 1950–1990. Statistický přehled*. Slezský sborník 92, 1994, s. 254–268.
- Ludmila FIALOVÁ, *Reprodukce v rodinách a mimo ně*. Demografie 36, 1994, s. 159–164.
- Ludmila FIALOVÁ, *Charakteristiky obyvatelstva*. Demografie 36, 1994, s. 7–12.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sezonnost demografických událostí v českých zemích v 17.–20. století*. Demografie 37, 1995, s. 9–21.
- Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA, *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Nadace pro výzkum sociální transformace START. Výzkumné studie – Research papers 11, 1995.
- Ludmila FIALOVÁ, *Demografie o dětech v České republice v 80 letech*. Demografie 38, 1996, s. 90–104.
- Ludmila FIALOVÁ, *Změny v rodinném chování*. Demografie 38, 1996, s. 262–268.
- Ludmila FIALOVÁ, *Development of Nuptiality in Czechoslovakia in 1918–1988*. In: J. Kořán (ed.), *Education for the 21st Century (Round Tables)*. „Comenius Heritage and Education of Man for the 21st Century“. Praha 1992 (vyšlo 1996).
- Ludmila FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*. In: J. Pešek – V. Ledvinka (eds.), *Žena v dějinách Prahy*. DP 13, 1996, s. 163–168.
- Ludmila FIALOVÁ, *Plodnost na území Severomoravského kraje v období 1880–1991*. Demografické kolokvium Ostrava '96. Ostrava 1996, s. 44–54.
- Ludmila FIALOVÁ – Darek PIKÁLEK, *Mladá generace a manželství*. Data & Fakta 10, 1997, s. 1–4.
- Ludmila FIALOVÁ – Milan TUČEK, *Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích*. Demografie 39, 1997, s. 1–12.
- Ludmila FIALOVÁ – Milan KUČERA, *The Main Features of Population Development in the Czech Republic during the Transformation of Society*. Czech Sociological Review 5, 1997, s. 93–111.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v Českých zemích v 19. století*. Studie k sociálním dějinám 19. století (dále SSD) 7/1, 1997, s. 45–58.
- Ludmila FIALOVÁ, *Věkové složení obyvatelstva*. In: Z. Pavlík – M. Kučera (eds.), *Populační vývoj České republiky 1997*. Praha 1997, s. 13–20.
- Ludmila FIALOVÁ, *Česká republika v kontextu evropského demografického vývoje dříve a dnes*. Demografie 40, 1998, s. 259–261.
- Ludmila FIALOVÁ, *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*. In: Ponižení a odstrčení. Města versus katastrofy. DP 16, 1998, s. 227–234.
- Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Novoměstské matriky pražské očima historika sociálních dějin 17. a 18. století*. In: *Nové Město pražské ve 14.–20. století*. DP 17, 1998, s. 191–204.
- Ludmila FIALOVÁ, *Les changements de la structure par âge en République Tchèque*. AUC Geographica 33, 1998, č. 2, s. 59–63.
- Ludmila FIALOVÁ, *Věkové složení obyvatelstva*. In: Z. Pavlík – M. Kučera (eds.), *Populační vývoj České republiky 1998*. Praha 1999, s. 13–21.
- Ludmila FIALOVÁ, *Věkové složení obyvatelstva*. In: Z. Pavlík – M. Kučera (eds.), *Populační vývoj České republiky 1999*. Praha 1999, s. 13–24.
- Ludmila FIALOVÁ, *Age Structure*. In: Z. Pavlík – M. Kučera (eds.), *Population Development in the Czech Republic 1999*. Praha 1999, s. 9–13.

- Ludmila FIALOVÁ, *Český historicko-demografický výzkum v posledním desetiletí*. Zpravodaj ČDS 19, 1999, s. 2–3.
- Ludmila FIALOVÁ, *New Phenomena in the Reproductive Behaviour of Young People in the Czech Republic in the 1990s*. In: Conference Prague 1999. Transitional Societies in Comparison: East Central Europe vs. Taiwan. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2000, s. 279–283.
- Ludmila FIALOVÁ, *Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*. HD 24, 2000, s. 163–188.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sezonnost demografických událostí v letech 1994–1996*. Zpravodaj ČDS 21, 2000, s. 2–3.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost*. In: Z. Pavlík – M. Kučera (eds.), *Populační vývoj České republiky 2000*. Praha 2001, s. 19–26.
- Ludmila FIALOVÁ, *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech*. HD 24, 2000, s. 189–206.
- Ludmila FIALOVÁ, *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech. Morava a Slezsko*. HD 25, 2001, s. 156–164.
- Ludmila FIALOVÁ, *Historickodemografický výzkum v 90. letech a výhledy do dalších let*. SSD 6, 2001, s. 51–57.
- Ludmila FIALOVÁ, *Demografické poměry ve středověké a raně novověké Praze*. Demografie 44, 2002, s. 245–248.
- Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*. HD 26, 2002, s. 147–166.
- Ludmila FIALOVÁ, *Ke změnám ve sňatkovém chování v 90. letech*. Zpravodaj ČDS 27, 2002, s. 1–3.
- Ludmila FIALOVÁ, *Využití výsledků českého historicko-demografického výzkumu pro dějiny rodiny*. In: Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Cahiers de Cefres 22, 2002, s. 85–106.
- Ludmila FIALOVÁ, *Hlavní trendy křesťanského obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800*. In: A. Pazderová (ed.), *Pocla Elišce Čáňové*. Sborník k životnímu jubileu. Praha 2003, s. 27–38.
- Ludmila FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva České republiky a francouzští demografové*. In: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích. Cahiers de Cefres 29, 2003, s. 197–204.
- Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Pražské barokní matriky jako pramen pro studium sociálních dějin*. In: M. Koldinská – A. Velková (eds.), *Historik zapomenutých dějin*. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi. Praha 2003, s. 71–82.
- Ludmila FIALOVÁ, *Obrat ve vývoji umělé potratovosti*. Zpravodaj ČDS 29, 2003, s. 4–6.
- Ludmila FIALOVÁ, *Charakter demografické reprodukce před demografickou revolucí*. Demografie 46, 2004, s. 234–237.
- Ludmila FIALOVÁ, *L'histoire de la population de la République tchèque et les démographes français*. In: L'inspiration française dans les sciences sociales en pays tchèques. Cahiers de Cefres 29, 2004, s. 221–230.
- Ludmila FIALOVÁ, *K některým rysům demografického vývoje v České republice v závěru 20. století*. Gender, rovné příležitosti, výzkum 6, 2005, č. 1, s. 10–14.
- Ludmila FIALOVÁ, *Domestic Staff in the Czech Lands at the Turn of the 18th and 20th Centuries in the Light of Statistical Figures*. In: A. Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic service and the formation of European identity (Understanding the Globalization of Domestic*

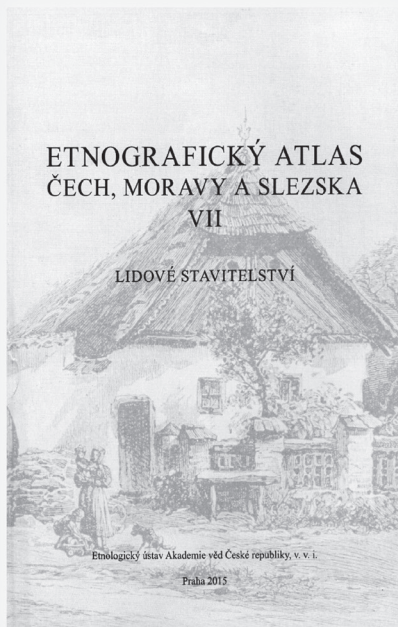
- Work, 16th–21th Centuries). Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2005, s. 141–159.
- Ludmila FIALOVÁ, *Mobilita obyvatelstva ve farnosti sv. Kříže v Praze v polovině 18. století*. In: E. Maur – J. Grulich (eds.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*. HD 30 – supplement, 2006, s. 227–244.
- Ludmila FIALOVÁ, *Kryptogram mimomanželské plodnosti*. Zpravodaj ČDS 40, 2006, s. 1–3.
- Ludmila FIALOVÁ, *Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století*. Demografie 48, 2006, s. 97–108.
- Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*. HD 30, 2006, s. 219–276.
- Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost*. In: *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha 2007, s. 23–29.
- Ludmila FIALOVÁ, *Možnosti historickodemografického výzkumu porodnosti v podmínkách českých zemí v 18. a 19. století*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 232, Historie – Historica 14*, Ostrava 2007, s. 69–80.
- Ludmila FIALOVÁ, *Regionální rozdíly ve vývoji obyvatelstva českých zemí v letech 1650–1800*. In: *Regionální demografie. Sborník příspěvků XXXVII. výroční demografické konference České demografické společnosti*. Olomouc 2007 s. 13–24.
- Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*. Demografie 49, 2007, s. 230–242.
- Ludmila FIALOVÁ, *Některé aspekty vývoje sňatečnosti v České republice v nové době z pohledu demografie*. In: M. Halířová (ed.), *Oznamuje se láskám vašim ... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2007, s. 57–60.
- Ludmila FIALOVÁ, *Changes in the Nature of Non-marital fertility in the Czech Lands Since the 18th century*. *Czech Demography* 2, 2008, s. 20–33.
- Ludmila FIALOVÁ et al., *Současná krajina – obyvatelstvo*. In: *Atlas krajiny České republiky*. Praha 2010.
- Ludmila FIALOVÁ, *The History of Education on the Territory of the Czech Republic*. Demografie 53, 2011, s. 344–359.
- Ludmila FIALOVÁ, *První světová válka a obyvatelstvo českých zemí*. *Historická sociologie* 2, 2014, s. 115–125.
- Ludmila FIALOVÁ – Alice VELKOVÁ, *Hlavní rysy populačního vývoje v 19. století*. In: E. Semotanová a kol., *Akademický atlas českých dějin*. 1. vydání, Praha 2014, 2. vydání, Praha 2016, s. 362–364.
- Ludmila FIALOVÁ – Alice VELKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva českých zemí do roku 2001. První polovina 20. století; Druhá polovina 20. století*. In: E. Semotanová a kol., *Akademický atlas českých dějin*. 1. vydání, Praha 2014, 2. vydání, Praha 2016, s. 460–466.
- Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *An Analysis of the Birth Intervals of Married Women in Jablonce nad Nisou from the 17th to 19th Century: A Contribution to Research on Fertility Patterns*. Demografie 57, 2015, s. 319–337.
- Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR, *Historical Demography in the Czech Republic*. In: A. Fauve-Chamoux – I. Bolovan – S. Sogner (eds.), *A Global History of Historical demography*. Bern 2016, s. 213–224.
- Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR, *Príspevek ke studiu přirozené měny obyvatelstva Čech v 16. a první polovině 17. století*. HD 41, 2017, s. 1–37.

C. Grantové projekty

- 1991–1993 *Vývoj obyvatelstva českých zemí od počátku farních matrik*, Grantová agentura (dále GA) Akademie věd (dále AV) ČR 91506 (řešitelka)
- 1994–1995 *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*, GA AV ČR 828402 (řešitelka)
- 1996–1998 *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, GA České republiky (dále ČR) 404/96/0290 (spoluřešitelka)
- 1997–1999 *Demografické chování mladé generace*, GA AV ČR A8028701 (řešitelka)
- 2001–2003 *Obyvatelstvo Prahy v 17. a 18. století ve světle farních matrik*, GA ČR 404/01/0848 (řešitelka)
- 2001–2003 *The socio-economic role of domestic as a factor of European identity*. Thematic Network HPSE-CT2001–50012 EU – (spoluúčast)
- 2007–2009 *Demografická situace České republiky v rámci EU (25): Podobnosti, odlišnosti a perspektivy*. GA ČR 403/07/0711 (řešitelka)
- 2015–2017 *Počátky transformace reprodukčního chování obyvatelstva Čech od poloviny 18. do konce 19. století*. GA ČR 15–19601S (řešitelka)

Sestavily: Dagmar Bartoňová – Markéta Skořepová – Alice Velková

František Bahenský – Martin Dohnal – Josef Vařeka – Jiří Woitsch
Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství
Red. J. Woitsch – F. Bahenský

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství je zaměřen na tradiční venkovskou architekturu, sídla a bydlení, resp. obecně problematiku tzv. stavěného prostředí, tedy na jedno z klasických a dlouhodobě u nás i v zahraničí profilujících témat evropské etnologie. Na základě podrobného studia písemných pramenů z období od konce 18. do počátku 20. století a terénních výzkumů jsou v něm po úvodu obsahujícím rozbor etnokartografického studia stavitelství prezentovány základní strukturální a vývojové rysy lidového stavitelství v českých zemích s přihlédnutím k problematice evropských izolinií venkovského stavitelství. Na 37 mapách a v doprovodných komentářích je pozornost věnována zejména těmto rysům lidového stavitelství: 1) stavební materiál a konstrukce venkovských staveb v 1. polovině 19. století; 2) půdorysná dispozice dvorů venkovských usedlostí v 19. století; 3) dispozice venkovských staveb ve 2. polo-

vině 19. století (počet a funkce dílů, počet traktů, umístění kuchyně, vertikálnost); 4) průběh evropských izolinií v tradiční architektuře přes území českých zemí (např. rozšíření hrázdění, podlomení, výskyt polygonálních stodol); 5) regionální a lokální typologie lidového domu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2015, 103 s., mapová příloha 37 listů, anglické resumé.

ISBN 978-80-87112-99-1

Cena s DPH 290 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

NEJSTARŠÍ CHOTĚŠOVSKÉ POZEMKOVÉ KNIHY (1497–1566) – VÝZNAMNÝ PRAMEN PRO POZNÁNÍ POPULAČNÍHO VÝVOJE ČECH V 16. STOLETÍ

Eduard Maur

The oldest Chotěšov land registry books (1497–1566) – an important source for the research of the population development of Bohemia in the 16th century

Abstract: The oldest Chotěšov land registry books, which are today kept in the Fürstlich Thurn und Taxis Archives in Regensburg, begin in 1496, and thus belong to the oldest in Bohemia. However, the earliest records from the year 1390 in the urbarium of Ostrov monastery, as well as the market books of the courthouse of Chodové in Domažlice, which were founded in 1404, are considered the oldest. After a brief introduction to their content and form, the author devotes himself to the first four books from Chotěšov, dating back to 1496–1525, 1526–1546, 1547–1559 and 1559–1566. He gives a brief description of the books, describes how the records in books were kept, and then shows what opportunities the books offer for study of the property transfer among subjects. Particular attention is paid to reservatum rusticum and other forms of securing the old-age servants as well as to debt of subjects. Author also shows that the relationship of the owners of Chotěšov manor to the division and pawning of subject properties, as well as to the leaving of the subjects from the manor, was rather helpful, especially compared to later times, as shown, for example, by comparison with the leaving permissions of 1678–1728. In the end, the author devotes himself to the use of deserted estates abandoned in the 15th century, when the manor of Chotěšov was significantly depopulated. He shows that in the 16th century “poustky” (deserted farmhouses) were gradually re-settled and that this process was supported by various reliefs from the manor owners. With the new settlement of the manor during the 16th century, the gradual infiltration of the German ethnic group from the neighborhood to the manor of the still-speaking Czech population was connected.

Historická demografie, 2017, 41:2:131–149

Key words: West Bohemia, Chotěšov manor, 16th Century, land registry books, property transfer, reservatum rusticum, deserted real estates

Contact: prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., Bubenečská 51, 160 00 Praha 6; e-mail: eduard.maur@ff.cuni.cz.

V rámci raného novověku jsou dějiny obyvatelstva Čech v 16. století zpracovány nejméně. V prvé řadě je to dáno pramennou základnou, která je mnohem chudší než ve dvou následujících stoletích. Místo katastrů se musí historik spokojit jen s nepřesnými a na informace chudými celozemskými berními rejstříky, farní matriky se teprve postupně začínají prosazovat. Navíc farnosti, ve kterých byly vedeny, jsou rozloženy po zemi velmi nerovnoměrně; v západních a severních Čechách se jich objevuje poměrně hodně, ve středních a jižních Čechách se s nimi

setkáme před rokem 1600 jen sporadicky a ve východních Čechách je nenajdeme vůbec.^[1] Rovněž poddanské soupisy, běžně vedené na jednotlivých panstvích v 17. a 18. století, se před rokem 1600 vyskytují jen zřídka, hlavně v jižních Čechách, a navíc se objevují až od 70. let (zprávy o jejich vedení je ovšem dokládají již dříve). Svě místo mezi prameny si proto stále udržují písemnosti vhodné pro odhady počtu obyvatelstva a pro poznání jeho skladby, jako jsou na vesnici urbáře nebo ve městech berní knihy a berní rejstříky, tedy prameny využívané hlavně ve středověku. Tím spíše je proto třeba uvítat, že koncem 15. století se objevuje nový pramen, který nabízí historikovi dosud neznámé možnosti zejména pro studium rodinných vztahů – pozemkové knihy.^[2]

Za nejstarší z nich bývá někdy považován urbář ostrovského kláštera z roku 1390,^[3] obsahující 58 knihovních zápisů vesnických majetků z let 1388–1417.^[4] Jde ovšem o záznamy specifické povahy, týkající se především správy sirotčích peněz poručníky, dále majetkových převodů klášterních náprav a jen ve velmi malé míře běžných převodů poddanských nemovitostí. Pro záznamy posledního typu je přitom charakteristické, že uvádějí podrobně poddanské povinnosti vázané na nemovitost, což bývá v pozdějších pozemkových knihách spíše výjimkou. Několik záznamů také eviduje zástavy nebo půjčky. U většiny poddanských usedlostí evidovaných urbářem záznamy o jejich převodu chybí. Podle Rostislava Nového, jehož názor přejímá i Vladimír Procházka, sloužily jako vzor pro ostrovský urbář městské knihy, jejichž systém přenesl do klášterní administrativy notář Mikuláš z Rabštejna, někdejší protonotář Nového Města pražského.^[5] Spíše než běžné vesnické pozemkové knihy připomíná ostrovský urbář specializované knihy vedené ve vrchnostenských kancelářích, zejména sirotčí registra. Pro další analýzu se nabízí srovnání s dolnorakouskými knihami z doby kolem roku 1400, s nimiž ostrovská

---

[1] K jejich evidenci viz Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR, *Příspěvek ke studiu přirozené měny obyvatelstva Čech v 16. a v první polovině 17. století*. Historická demografie (dále HD) 41, 2017, s. 9–11.

[2] Po shrnutí terminologické diskuse podal jejich precizní definici a nastínil možnosti využití Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity C–40, 1993, s. 51–61. K staršímu pojetí se vrací v recentní stati Jiří STIBOR, *Pozemkové knihy*. In: M. Myška – A. Zářický a kol., *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám 1*. Ostrava 2008, s. 6–19. Nejnověji shrnují dosavadní výsledky využití vesnických pozemkových knih Josef GRULICH – Markéta SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*. ČCH 113, 2015, s. 50–74.

[3] Naposledy J. STIBOR, *Pozemkové knihy*, s. 12.

[4] JOSEF EMLER (ed.), *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum hussiticum praecedente. Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými*. Praha 1881, s. 53, 56 a 73–91.

[5] Rostislav NOVÝ, *Ostrovské urbáře z let 1388 a 1390*. Sborník Národního musea v Praze, ser. A, 15/1, 1961, s. 8–12. Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, s. 6.

kniha vykazuje jisté podobnosti.^[6] Za nejstarší českou pozemkovou knihu ji lze označit jen podmíněně.

Blíže k pozdějším pozemkovým knihám snad měla registra trhová chodského soudu v Domažlicích, vedená od roku 1404. Zachovalo se z nich však jen sedm výpisů pořizovaných roku 1576 v souvislosti se sporem o právo myslivosti, které se týkají transakcí z let 1430, 1434, 1477, 1481, 1530, 1535 a 1545. Edičně je zpřístupnil František Roubík roku 1931,^[7] ovšem v bádání o pozemkových knihách je dosud nikdo nebral v úvahu, ač na ně F. Roubík upozorňoval i později.^[8] Všechny publikované záznamy chodských trhových knih se týkají prodeje nebo darování tzv. mrak, tj. honebních revírů v královských lesích, které někteří z chodských sedláků drželi dědičně (iure hereditario) neboli chodovským právem (iure Chodonum). Jeden z těchto zápisů (z r. 1434) však současně informuje také o převodu poloviny usedlosti na zetě dosavadního držitele a jeho manželku spojeném s ustanovením o výměnku, což je jedna z nejstarších dochovaných smluv o výměnku u nás vůbec.^[9] Zápisy do zmíněných knih vesměs potvrzovaly výsledek jednání před chodským soudem v Domažlicích, který byl tvořen chodským rychtářem a dvanácti konšely neboli staršími Chodů, zastupujícími jednotlivé vsi. Jednání soudu nepochybně probíhalo v češtině, avšak zápisy byly vedeny zprvu v latině, jež byla nahrazena češtinou teprve někdy mezi roky 1477 a 1481. Nezbytnými jazykovými kompetencemi a také znalostí městského práva (podle privilegia Jana Lucemburského z roku 1325 měli Chodové užívat při soudech práva města Domažlic) lze vysvětlit, proč funkci rychtáře zastával domažlický měšťan, a to i po koupi rychty obcí Chodů r. 1456. Přitom pouze v jednom případě (r. 1430) byl přítomen jednání soudu i domažlický purkrabí, což naznačuje, že převody nemovitého majetku a vedení knih bylo plně v rukou rychtáře a chodských konšelů. Název knih a dochované zápisy naznačují, že chodské trhové knihy byly u nás nejstaršími doloženými tzv. konšelskými knihami (Schöppenbücher), tedy pozemkovými knihami vedenými nikoliv vrchnostenskou kanceláří, ale vesnickou samosprávou. Vliv městských knih na jejich vedení je v tomto případě nepochybný.

Rozdíl mezi konšelskými a vrchnostenskými pozemkovými knihami byl dlouho v naší odborné literatuře přehlížen, např. Vladimír Procházka ve své obsáhlé

---

[6] Srovnej Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*. Brno 1999, s. 23.

[7] František ROUBÍK, *Dějiny Chodů u Domažlic*. Praha 1931 (= Sborník Archivu ministerstva vnitra Republiky československé IV–VI, 1931), příl. X, s. 617–620. Vidimus domažlické městské rady z roku 1576 knihu označuje jako *registra a nebo knihy trhovní staré, kteréžto začátek svuio léta od narození syna Božího tisícího čtyřstého a čtvrtého vzaly sú*. Tamtéž, s. 617.

[8] František ROUBÍK, *Příručka vlastivědné práce*. 2. vyd. Praha 1947, s. 60.

[9] Jako nejstarší známé smlouvy o výměnku v Čechách uvádí F. Graus smlouvu z r. 1416 ze statku zbraslavského kláštera a z r. 1419 ze statku pražské kapituly (Velká Ves). František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, II*. Praha 1957, s. 210.

monografii název Schöppenbücher pro knihy z německých pohraničních jazykových oblastí považuje jen za jeden z názvů užívaných pro pozemkové knihy, aniž by jasně upozornil na specifika typu, jež tento název označoval.^[10]

Teprve v návaznosti na diskusi probíhající v 60. letech Josef Tlapák upozornil na to, že pozemkové knihy byly vedeny nejen vrchnostmi, ale i poddanými, zvláště označení pro druhý typ ale neužíval. Také Bronislav Chocholáč prostě řadí knihy vedené na rychtách mezi knihy pozemkové.^[11] Naproti tomu Dana Štefanová v návaznosti na statě Libuše Horákové z konce 60. let minulého století pojednává o konšelských knihách v Čechách jako o zcela samostatném typu, odlišném od pozemkových knih.^[12] Sám se kloním k názoru, že tzv. konšelské knihy jsou specifickým typem pozemkových knih, nikoliv typem existujícím samostatně vedle nich. Označení konšelské knihy přitom považuji za případné. Jejich problematika by si ale nepochybně vyžádala důkladnější analýzu, která se neobejde bez jejich přesné evidence.

Pokud pomineme oba výše uvedené nejisté či sporné případy (Ostrov a Chodové), jakož i pardubická rybníční registra z roku 1494, evidující pouze půdu dávanou poddaným náhradou za jejich zatopené pozemky, jeví se z dosud známých českých pozemkových knih základního (všeobecného) typu jako nejstarší žitenická z roku 1472,^[13] po níž následují nedávno objevená kniha vsí jindřichohradeckého špitálu z roku 1480,^[14] kniha vsí velkostatku Frýdlant z let 1493–1515,^[15] kniha pro ves Háj

[10] V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 20.

[11] Josef Tlapák užívá pojmenování „pozemkové knihy vedené poddanými“, čímž ovšem myslí knihy vedené jak poddanskými městečky, tak i vesnickými obcemi. Srov. Josef TLAPÁK, *K problematice vedení pozemkových knih poddanými na území někdejšího brněnského a uherskohradištského kraje do závěru feudálního období*. Vědecké práce zemědělského muzea 24, 1984, s. 125–139, reprint In: J. Pšeničková – O. Roháčková – J. Šouša (eds.), *Pocta nestoru české agrární historiografie*. K jubileu PhDr. Josefa Tlapáka. Praha 2003, s. 167–186. Viz i B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 22.

[12] Dana ŠTEFANOVÁ, *Die Schöppenbücher*. In: J. Pauser – M. Scheutz – Th. Winkelbauer (eds.), *Die Habsburgermonarchie in der frühen Neuzeit – eine Exemplarische Quellenkunde*. Wien – München 2003, s. 511–515. Podle Dany Štefanové se dochovaly jen na panství Frýdlant a Liberec. Ve skutečnosti takových panství bylo daleko více, především v severních Čechách nebo na jižní Moravě. Jedna z těchto knih dokonce byla zpřístupněna edičně (kniha z Rokytnice nad Jizerou se zápisy z let 1598–1687). Viz Hans H. DONT (ed.), *Rochlitz an der Iser und Harrachsdorf in der frühen Neuzeit. Quellen zu Herrschaft und Alltag in einer ländlichen Industriesiedlung im Riesengebirge*. München 1993, s. 47–120.

[13] V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 11.

[14] Stanislava NOVÁKOVÁ, *Nejstarší pozemková kniha obcí Hrudkov, Lovětín, Kačlehy, Kaproun, Okrouhlá Radouň, Horní a Dolní Skrýčov z let 1480–1590*. In: *Jindřichohradecký vlastivědný sborník* 1996, Jindřichův Hradec 1997, s. 83–84.

[15] Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von der Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Wien – München 2009, s. 14, pozn. 11.

kláštera oseckého z roku 1506 a pardubická pozemková kniha z r. 1508. K nim je možno na čestné místo přiřadit nejstarší pozemkovou knihu pro vsi chotěšovského kláštera se zápisy z let 1496–1525, uloženou spolu s dalšími třemi (z let 1526–1546, 1547–1559 a 1559–1566), které na ni navazují, v Thurn-Taxiském knížecím archivu v Řezně, kde jsem se mohl s jejich obsahem seznámit za krátkého studijního pobytu v Řezně roku 2007.^[16] Obsah tohoto fondu, pokud jde o písemnosti kláštera Chotěšov do roku 1782, přiblížil českému čtenáři ve stručném informativním přehledu roku 1990 Jaroslav Čechura.^[17] Nejstarší chotěšovské pozemkové knihy právem označil za jeden z nejvýznamnějších pramenů svého druhu pro první polovinu 16. století; jeho tvrzení, že v případě prvé z nich jde o druhou nejstarší pozemkovou knihu v Čechách vůbec, ovšem ve světle nových objevů neobstojí. Současně s Čechurou analyzovala první tři z chotěšovských pozemkových knih, uložené v řezenském archivu pod matoucím názvem *Zinsbuch*, Dana Koutná ve stati nazvané *Chotieschauer Protokollbücher des 16. Jahrhunderts im Fürstlich Thurn und Taxis Zentralarchiv*.^[18] Čtvrtá chotěšovská pozemková kniha (č. 111), zůstala stranou autorčiny pozornosti, stručně o ní informuje jen J. Čechura. Obsahuje zápisy z let 1559–1561 s doplňky jdoucími až do roku 1566, resp. 1574. Co do struktury se od starších knih nijak neliší, jen je obsahově vyhraněnější a zápisy jsou důkladnější. Navazuje na ni (s mezerou) pátá, chovaná kdysi v Archivu Národního muzea, nyní uložená v Národním archivu v Praze.^[19] V následujícím výkladu se opírám o čtyři nejstarší knihy jako celek, pátou ponechávám stranou. Při popisu pramenů vycházím z uvedených studií D. Koutné a J. Čechury. Svůj vlastní výklad pak soustřeďuji na možnosti konkrétního využití řezenských gruntovních chotěšovské proveniencí pro dějiny obyvatelstva.

Podle obsahu se chotěšovské pozemkové knihy nijak zásadně neliší od soudobých českých pozemkových knih.^[20] Převážná část zápisů se týká převodů

---

[16] Fürstlich Thurn und Taxis Zentralarchiv Regensburg, fond Chotieschau, inv. č. 96, 97, 98 a 111. V dalším výkladu je cituji jako PK 96, PK 97, PK 98 a PK 111 bez dalšího uvedení archivu a fondu. K prvé z nich pouze dodávám, že kniha je vedena systematictěji až od r. 1503, což ovšem nic nemění na jejím zařazení mezi naše nejstarší pozemkové knihy.

[17] Jaroslav ČECHURA, *Významný soubor pozdně středověkých bohemik v Řezně*. Archivní časopis 40, 1990, s. 22–28. V řezenském fondu Böhmen je uloženo kromě písemností z panství Rychmburk a Choltice i 42 položek původem z Chotěšova. Čechura podává stručnou informaci jen o těch z nich, které vznikly do zrušení kláštera v r. 1782. S výjimkou jedné pocházejí vesměs z raného novověku, takže název stati je poněkud matoucí.

[18] Dana KOUTNÁ-KARG, *Chotieschauer Protokollbücher des 16. Jahrhunderts im Fürstlich Thurn und Taxis Zentralarchiv*. In: F. Karg (ed.), Regensburg und Ostbayern. Max Piendel zum Gedächtnis. Kalmünz 1991, s. 91–107. Autorka zde vychází ze své disertace Dana KOUTNÁ, *Das Register des Klosters Chotieschau*. Maschinenschrift, Diss. Universität Regensburg 1987.

[19] Ke čtvrté chotěšovské viz J. ČECHURA, *Významný soubor*, s. 26, k páté tamtéž, s. 28. V řezenském souboru se nachází pod č. 104 i pozemková kniha z let 1638–1640. Tamtéž, s. 25.

[20] Podrobněji viz V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 55–64.

nemovitostí, ať již prodejem, dědictvím nebo směnou. V některých případech, zejména při sirotčím řízení, jsou zápisy doplněny inventáři. Najdeme zde i seznamy půjčených sirotčích peněz a dluhů, záznamy přijetí sourozenců do nedělu, svatební smlouvy, výjimečně i poslední pořízení (v případě šlechtice na poddanské usedlosti). V nejstarší knize jsou zaznamenány i přísahy při převzetí gruntu, brzy ale mizí. Sporadicky se můžeme setkat i se zápisy sporného jednání nebo s opisy některých písemností. Naprostá převaha zápisů evidujících transfer poddanského nemovitého majetku nicméně dává knize jasně charakter pozemkové knihy. D. Koutná však pro analyzovanou trojici volí termín *Protokollbücher*, čímž vychází vstříc diskurzu německého a rakouského bádání.

Knihy byly vedeny od samého počátku ve vrchnostenské kanceláři, což bylo v Čechách typické především pro českou jazykovou oblast, k níž v té době patřilo i Chotěšovsko. Jsou vedeny po celé sledované období v češtině, s výjimkou několika málo latinských nebo německých zápisů.^[21] Měnící se forma zápisu přitom dokládá posilování vrchnostenského vlivu na nemovitostní agendu. V nejstarších zápisech se např. běžně setkáme s výčtem svědků (zpravidla byli tři), ten ale po roce 1515 ustupuje klauzuli o souhlasu vrchnosti s transakcí. Postupné zpřesňování zápisu podle D. Koutné dokládá, že klášter přebíral kontrolu nad plněním finančních požadavků smluvních stran.

Zápisy v knize jsou řazeny chronologicky, nikoliv vložkovým způsobem, což na jedné straně ztěžuje orientaci při sledování dějin jednotlivých gruntů, ale na druhé straně dává možnost snazšího chronologického sledování probíhajících změn. Jejich základní částí je datum, jména stran, cena usedlosti, výše závdavku a splátka a dohodnuté platební termíny. Vedení knih ve vrchnostenské kanceláři neznamenalo, že zde muselo proběhnout i předání usedlosti. K tomu docházelo ve vesnici, někdy i s několikaletým předstihem. Podobně jako na jiných panstvích se v chotěšovských knihách dochovalo i několik pamětních lístků, které sloužily k prozatímnímu záznamu jednání.

Inventáře,^[22] podobně jako jinde v Čechách, nezaznamenávaly všechn majetek dosavadního držitele, ale jen to, co se předávalo kupujícímu nebo dědici. Podrobněji byly vedeny jen u sirotků. Jako jednotlivé položky v nich figurují zejména obilí, dobytek a náradí, ale můžeme se v nich setkat i s ložním prádlem, předivem,

---

[21] Čeština se v chotěšovské vrchnostenské kanceláři používala systematicky až do roku 1639, kdy byla nahrazena němčinou, což podle Koutné souviselo s nástupem probošta Branthauera. Ojediněle se ovšem němčina objevovala již dříve, například v dvojjazyčném činžovním rejstříku z r. 1623.

[22] Studium selských inventářů má u nás starou tradici (F. Hrubý, A. Míka, J. Petráň, J. Kramář, J. Vařeka, L. Petráňová ad.). Starší stav bádání shrnul Josef HANZAL, *Předbělohorské poddanské inventáře*. Český lid 50, 1963, s. 169–174, nejnověji se tímto pramenem zabývali Josef GRULICH – Pavel MATLAS, *Hmotná kultura a projevy mentality venkovské společnosti (jižní Čechy, 17. – 18. století)*. Český lid 96, 2009, s. 1–34.

kotlem na vaření piva (Úherce 1540) nebo výstrojí a zbraněmi (Úherce 1540, Šlovice 1542), které v této době ještě byly běžně chovány v poddanských usedlostech. Zpravidla šlo o jednu ručnici a jednu kuši s heverem. Zaznamenání sítě na ptáky přitom naznačuje účast chotěšovských poddaných na lovu ptáků.^[23]

Pozemkové knihy obecně a s nimi i nejstarší chotěšovské jsou cenným pramenem především pro hospodářské dějiny obecně a zejména pro poddanské hospodaření. Z jejich formulací lze vyčíst leccos i pro poznání poddanské mentality, například pro chápání zisku poddanými.^[24] Hospodářské otázky nicméně ponechávám v následujícím výkladu stranou^[25] a upozorňuji jen na některé důležité poznatky publikované D. Koutnou-Karg. Vzestup cen nemovitostí v průběhu 16. století, jak jej dokládá autorka, odpovídá jak obdobnému vývoji cen na jiných panstvích, tak i cenovému vzestupu obecně a zejména vývoji cen obilí a nijak nepřekvapuje. Zajímavější jsou změny ve způsobu splácení kupní ceny. Podle D. Koutné činila doba, na niž byly rozpočteny splátky, počátkem století 2–10 let, avšak stoupala a v padesátých letech již činila 12–18 let, výjimečně i třicet. Spolu s tím se měnil i podíl závdavku a splátek. V nejstarších smlouvách činil podle Koutné závdavek 1/4 – 1/8 ceny, postupně se snížil na 1/5–1/7. Obojí by svědčilo o rostoucím nedostatku hotových peněz mezi poddanými, ovšem celá věc by si vyžádala důkladnější komparativní studium, zejména proto, že jiní autoři naopak konstatují, že – na rozdíl od pozdější doby – bylo v době předbělohorské běžné, že hospodáři předávali své usedlosti dědicům zaplacené, bez dluhů, což by naopak svědčilo o jejich dobré finanční situaci.^[26] V každém případě je však zajímavé srovnání s poměry na panství ostrovského kláštera na přelomu 14. a 15. století, kde se usedlosti zpravidla platily buď v hotovosti, nebo ve dvou termínech. Takové ojedinělé srovnání sice nemůže dát jistotu, že splátkový prodej je novem pohusitské doby, nicméně nelze je přehlédnout.

V následujícím výkladu se soustřeďuji na to, abych doložil, jaké možnosti skýtají chotěšovské knihy pro studium mobility vesnického obyvatelstva a studium některých aspektů dějin rodiny, a pokouším se upozornit na některá specifika

---

[23] Dva inventáře (1540, 1542) poddanských usedlostí s kotlem a se zbrojí otiskuje Koutná jako přílohu své studie. D. KOUTNÁ-KARG, *Chotieschauer Protokollbücher*, s. 104–105. Bohatou výbavu ložního prádla dokládá inventář z r. 1540, podle něhož sirotkům po nebožtíku Bláhovi z Úherců zůstaly 4 peřiny, 7 podušek, 1 duchna, 3 duchnice a 2 polštáře.

[24] Srovnej Sheilagh OGILVIE, *Zur ökonomischen Welt der Untertanen in Böhmen. Eine Fallstudie zur Herrschaft Frýdlant*. In: M. Cerman – H. Zeitlhofer (eds.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften*. 16.–19. Jahrhundert. Wien – München 2002, s. 145–173.

[25] K metodice studia poddanského hospodaření viz zejména výše jmenovanou monografii B. Chocholáče.

[26] B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 155. Byly však i lokální výjimky. Srov. J. GRULICH – M. SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita*, s. 62.

chotěšovského vývoje. Upouštím přitom od kvantitativního zpracování dané problematiky, jednak proto, že krátký pobyt v řezenském archivu je neumožňoval, jednak proto, že panství chotěšovského kláštera prodělalo koncem středověku a počátkem novověku velmi složitý, ale přitom nedostatečně dokumentovaný územní vývoj, hlavně v důsledku rozchvácení klášterního majetku v 15. století a jeho následující postupné obnově.^[27] Zdánilivě přesná čísla mohou být ve skutečnosti nejednoznačná, protože např. růst počtu evidovaných transakcí může odrážet jak růst počtu obyvatel přirozenou měnou nebo přistěhovalectvím, tak také pouhé restituice klášterního pozemkového majetku. Omezují se tedy na jednotlivé transakce různého typu, pokouším se je analyzovat a postihnout jejich širší kontext.

Pokud jde o rodinu a zejména o transfer majetku v jejím rámci, řezenské knihy se v zásadě neliší od jiných českých knih ze 16. století a nabízejí možnost studia většiny otázek, jež pro 16. století ve své práci o Frýdlantsku a Liberecku nebo pro některé moravské statky podrobně analyzovali Dana Štefanová a Bronislav Chocholáč: dědickou praxi, prodej usedlostí, způsob splácení, zadlužení poddanských usedlostí, vztah vrchnosti k prodeji usedlostí i jejich dělení, zajištění seniorů, do jisté míry i podíl transferu majetku mezi příbuznými a nepříbuznými.^[28] Chotěšovské panství nicméně vykazovalo některé zvláštnosti. Konkrétní formy převodu nemovitostí byly výrazně modifikovány tím, že na panství převládaly v 16. století velké usedlosti. Podle D. Koutné-Karg byly nejčastěji prodávány lánové usedlosti,

---

[27] Jaroslav ČECHURA, *Chotěšov v 15. století*. Minulostí Západočeského kraje 27, 1991, s. 51–78 a Eduard MAUR, *Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdně středověké agrární deprese*. In: J. Stočes – E. Mušková a kol., *Tenkrát na západě (Čech)*. Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje. Plzeň 2013, s. 56–59. Chotěšovský klášter se nacházel 20 km na jihozápad od Plzně. Podle urbáře z roku 1367 tvořilo jeho panství uzavřený celek, k němuž patřilo 1 město (Dobřany), 2 městečka (Staňkov a Stod) a 49 vsí. V 15. století bylo panství těžce postiženo válečnými událostmi, většina vsí byla zastavena a devět jich trvale zaniklo. Koncem 15. století však se klášteru podařilo získat většinu ztracených vsí zpět. V době, kdy byly vedeny analyzované pozemkové knihy, pařilo k panství nejméně 30 vsí, městečko Stod a město Dobřany. Majetkové transakce probíhající v Dobřanech však v knihách nefigurují, neboť město vedlo vlastní městské knihy. Lokalita Staňkov uváděná v PK, je stejnojmenná ves, později (r. 1576) klášterem odprodána. Naproti tomu městy Staňkov zůstával v zástavě až do r. 1624. V knihách rovněž nefigurují vsi, které se podařilo klášteru získat zpět ze zástavy až ve druhé polovině 16. stol. (např. Nýřany nebo Litice) nebo i později (Blatnice). Po zrušení kláštera v době josefínské zakoupil r. 1828 chotěšovské panství kníže Alexander Thurn-Taxis.

[28] D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis*, s. 49–166. B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 38–152. Systematicky a velmi podrobně jsou tyto možnosti nastíněny i v Procházkově monografii. Pro mladší období jsou cenné další práce, zejména Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.–18. století*. České Budějovice 2008; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddani? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009; Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebenslaufe und sozioökonomische Entwicklung im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*. Wien – Köln – Weimar 2014. V těchto monografiích jsou evidovány i četné dílčí studie těchto autorů k jednotlivým problémům.

méně často i usedlosti o velikosti 1,5 lánu nebo 0,5 lánu, vedle nich, nepřilíši často, i chalupy.^[29] Kromě toho řada poddaných držela ke svým usedlostem ještě poustky. Byl to důsledek vyhlídání panství a rozkladu jeho struktury za válečných konfliktů 15. století, za nichž došlo k depopulaci panství, vzniku četných pustých usedlostí a zániku některých vsí, jejichž půdu využívali zbylí poddaní, čímž došlo k potlačení silné rozdrobenosti poddanské půdní držby typické pro toto panství ve 14. století.^[30] Nový populační vzestup v 16. století a současně velikost existujících usedlostí měly po roce 1500 na Chotěšovsku za následek poměrně časté dělení gruntů, jemuž zřejmě vrchnost nijak nebránila, snad vzhledem k tomu, že jím platební schopnost velkých usedlostí nebyla ohrožena.

Odprodej části gruntu mohl mít jednak podobu prodeje jednotlivých pozemků,^[31] jednak mohlo dojít k rozdělení gruntu, zpravidla na polovinu. Ani proti jedné z těchto alternativ se vrchnost nestavěla. K dělení druhého typu docházelo při dědickém řízení nebo prodejem dílu usedlosti, přičemž k poslednímu řešení docházelo často mezi příbuznými. Např. r. 1515 prodal jakýsi Vešta ve Vsi Touškov svému zeti Jírovi půl dvora s půl lánem a příslušenstvím, který měl splácet až do vyplacení [PK 96, f. 82b–3a]. Roku 1522 pak podobně prodal v Lelově Jan Kroupa jakémusi Staňkovi *polou země s puol osením*, zřejmě však bez všech budov, takže prodej nejspíše vyústil v založení nového hospodářství (pokud Staněk pouze nerozšířil svůj grunt) [PK 96, f. 143a]. Podobně o rok dříve ve Staňkově zdejší mlynář prodal Rybákovi z Hradce u Stoda půl lánu s lukami [PK 98, f. 138b]. První případ mohl být míněn jako hmotné zajištění vlastní dcery, u dalších nevíme, co k nim vedlo, zda odprodej části usedlosti byl způsobem finančními potížemi majitele, nebo jeho stářím, které mu bránilo v obhospodařování příliš velké usedlosti, nebo mělo jinou příčinu. Setkáváme se ovšem i s případy, kdy některý sedlák prodal svůj grunt dvěma sousedům [Záluží 1508: PK 96, f. 9b]. V takových případech většinou nevíme, zda poté došlo k společnému hospodaření nabyvatelů formou nedílu, nebo zda si kupující grunt nerozdělili, případně nepřipojili jednotlivé díly ke svým dosavadním hospodářstvím, nebo zda ne zvolili jinou variantu využití získané nemovitosti.

S nedílem se jinak v této době setkáváme poměrně často, a to jak mezi příbuznými, tak i mezi nepříbuznými. Nedíl nemusel vzniknout jen sourozeneckým děděním, ale i koupí nemovitosti. Tak r. 1516 Jíra Wintar z Dolních Sekyřan prodal svůj dvůr Jirgku Balíkovi a Jírovi Hlozovi *k společnému držení obou* [PK 98, f. 89b]. Podobně roku 1560 zakoupili v Červeném Újezdě společně tamní grunt Mikuláš Mayer a Georg Librman [PK 111, f. 31a]. Časem ovšem mohl být nedíl

[29] D. KOUTNÁ-KARG, *Chotieschauer Protokollbücher*, s. 100.

[30] Srovnej J. ČECHURA, *Chotěšov*, s. 68–70 a E. MAUR, *Pustnutí vsí*, s. 56–59.

[31] Jako příklad si můžeme uvést koupi několika pozemků od souseda Vavřince krčmáře Vaccem rychtářem v Horních Sekyřanech r. 1529 [PK 97, f. 8b].

zrušen v důsledku sporů mezi nedílnými držiteli usedlosti.^[32] S jiným případem se setkáme r. 1517, kdy ve Stodě prodal Valenta Bártovi z Losině dvůr s 1,5 lánu dědiny na polovic. Každý měl brát o žních polovici žita i pšenice a Valenta měl na gruntu zůstat až do velikonoce [PK 96, f. 109a]. Zde, podobně jako v řadě dalších případů podobného typu, šlo o dočasné řešení, které mělo zajistit bezbolestný přechod nemovitosti do cizích rukou.^[33] Toto řešení stálo někde mezi nedílem a výměnkem, někdy výměnek i doprovázelo.

Zpravidla byl ovšem majetek po smrti hospodáře okamžitě rozdělen mezi dědice, a to podle středočeské zásady rovných dílů. Šlo přitom o dělení na ideální díly, které bylo spojeno s převzetím usedlosti hlavním dědicem a s vyplacením ostatních dědiců. Jak takové dělení probíhalo, ukazuje smlouva mezi Markétou Jakubovou z Chotěšova a jejími dvěma syny, uzavřená roku 1523 [PK 96, f. 156a–156b]. Majetek po zemřelém Jakobovi byl rozdělen na tři rovné díly, a to tak, že grunt převzal jeden ze synů, který měl zbylé dědice ve splátkách vyplatit. Dobytek, sýry aj. věci byly rozděleny in natura, a to okamžitě a pod kontrolou veřejnosti, mezi dědice je totiž dělili svědkové smlouvy. Zato obilí si měli dědici rozdělit až po výmlatu, k němuž každý dodá jednoho mlatce. Matka a druhý syn pak zůstali u dědice do příštího sv. Jiří. Jaké byly jejich další osudy, bohužel pramen neuvádí.

Stejně benevolentně jako k dělení usedlosti přistupovala chotěšovská vrchnost i k zástavám. Byly ovšem, alespoň formálně, podmíněny souhlasem vrchnosti. Přitom v hospodářských instrukcích ze 17. a 18. století se běžně setkáváme s jejich zákazy. Zdá se, že i v tomto ohledu byla praxe klášterní vrchnosti ve sledovaném období dosti mírná, alespoň v pozemkových knihách se můžeme občas s takovými transakcemi setkat. Nebyla to ale nějaká výjimka, V. Procházka nachází podobnou praxi i na jiných panstvích, a to i v 17. stol.^[34]

Zástavy byly vesměs důsledkem nepříznivé finanční situace hospodáře, který byl zadlužen, neplnil povinnosti vůči vrchnosti nebo měl jiné potíže. Měly různou podobu. Tak roku 1520 zastavil sedlák Vojta z Hradce u Stoda Pavlu mlynářů ze sousedních Střelic pololánový statek s tím, že mlynář z něho má odvádět plat vrchnosti, faráři a kováři. Z půjčených 6 kop grošů si měl Vojta ročně srážet 20 grošů, šlo tedy o umořovací zástavu rozpočtenou na 18 let. V případě, že by

---

[32] Luhov 1538: *Nemohouce se pospolu sněsti, že Melchar bratřím má vydati z toho gruntu 30 kop, a na to jim dal 12 kop míš* [PK 97, f. 75a].

[33] Řadu podobných smluv z nejrůznějších oblastí Čech uvádí V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 291–292. Tyto tzv. zvláštní úmluvy přitom mohly mít mnohem rozmanitější podobu než úmluvy známé z Chotěšavska.

[34] V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 335–342. Vycházet pouze z právních norem vede často k jednostrannému pohledu. Tak na komorních panstvích sice komorní instrukce v 17. stol. zástavy poddanských pozemků zakazovala, ale např. na komorním panství Točnick je hejtman běžně povoloval. Sankcemi tu byly stíhány jen zástavy nepovolené. Eduard MAUR, *Poddání točnického panství v druhé polovině 17. století*. In: Š. Nekvapil Jirásková (ed.), *Historik bez hranic, Z díla profesora Eduarda Maura*. Pardubice 2017, s. 150.

k tomu nalezl prostředky, mohl ovšem původní hospodář grunt kdykoliv vyplatit [PK 96, f. 132b]. Běžněji ale byly usedlosti zastavovány na 6 let a zástavní částka umořována nebyla.^[35]

Ke ztrátě gruntu v důsledku jeho zadlužení mohlo dojít i jinak než zástavou, jako tomu bylo v případě, kdy r. 1519 sedlák Suchý z Holýšova dobrovolně *vzdal* svůj grunt proboštovi za to, že vrchnost mu odpustí *zasedělý úrok* i jiné dluhy [PK 96, f. 116b]. O něco lépe dopadl Jíra Žák z Úherců, který roku 1521 prodal svůj grunt s jedním lánem dědin za 10 kop 20 gr. míš. Šímovi z blízké vsi Líní s tím, že sám dostane závdavek 3 kopy a zbytek Šíma splatí jako vejruňky věřitelům. Polovinu měla dostat jakási paní Petrova Marková z Plzně [PK 96, f. 138a]. Podobně jakýsi pan Kašpar prodal roku 1544 dům ve Stodě Hanzi Furmanovi za 42 kop, přičemž kupující mu vylatil v hotovosti 26 kop a zbytek měl zaplatit podruhu Andresovi z Mantova, řezáči slámy, zřejmě za nezaplacené služby [PK 97, f. 119a]. Zadlužený grunt tedy sice nezachránil ani jeden z nich, nicméně získali alespoň větší či menší hotovost, již mohli investovat jinde. Zcela výjimečný pak byl prodej, k němuž došlo roku 1539 v Týnci, kde jakýsi Šimek koupil za 63 kop dvůr od sedláka Vacka, který pak za *účinek proti panu proboštu a témuž konventu* se odřekl poloviny sumy, *aby při hrdle živý zachován byl*. V tomto případě byl zřejmě prodávající přinucen k prodeji gruntu nutností získat potřebnou sumu, aby měl na zaplacení pokuty, která byla alternativou k hrdelnímu trestu [PK 97, f. 97a].

Jak zadlužení chotěšovských venkovanů u plzeňských měšťanů vzniklo, většínou není zřejmé. Mohlo jít o půjčky, dluhy za nezaplacené služby i za nezaplacené odebrané zboží. V jednom případě máme konkrétně doložen dluh za pivo, jehož zřejmě bylo dosti velké množství. Dluh krčmáře Bárty ze Vsi Touškova za pivo u plzeňského soukeníka Kašpara Bílka totiž činil roku 1557 plných 44 kop gr. míš., což byla cena slušné usedlosti. Kauza byla po kratším věznění Bártovy ženy v Plzni vyřešena tak, že Bílek převzal 20 kop pohledávek, které měl Bárta za touškovskými sousedy, a zbylých 24 kop mu měli splácet v ročních splátkách po 4 kopách, tedy 6 let. Pokud by svému závazku nedostál, měl se věřitel uvázat v chalupu a užívat ji jako zástavu, v případě prodeje usedlosti pak měl předkupní právo.

Zápis nás přivádí k dalšímu cennému poznatku; dokládá značně rozvítené úvěrové vztahy jak uvnitř vsi, tak i mezi městem a venkovem,^[36] jakousi finanční expanzí města na vesnici. Zajímavý je i postoj vrchnosti v těchto případech. Hejtman panství chápal odběr piva z Plzně jako samozřejmost a vydal Bártovu ženu do města k potrestání, přitom mu zřejmě nevadilo, že Bárta neodebírá pivo z vrchnostenského pivovaru nebo z některého poddanského městečka na panství. Vrchnostenský

---

[35] Např. Líně 1527, 1531 [PK 97, f. 10b, 33b]. Šlo o tzv. zástavu užívací.

[36] Srovnej B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 109–124; TÝŽ, *Finance a moravská společnost, Poddání na venkově*. In: T. Borovský – B. Chocholáč (eds.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*. Brno 2007, s. 292–336.

pivovarský monopol se asi prosazoval dosti pomalu,^[37] ač bychom vzhledem ke sporům šlechty a královských měst v té době předpokládali opak [PK 98, f. 173b–174a]. Peněžní vztahy mezi chotěšovskými poddanými a blízkým královským městem, které se odrážejí i v dalších zápisech,^[38] nabízejí zajímavý materiál pro studium vztahu města a venkova, u nás dosud dosti zanedbané.^[39] Nebyly ovšem nějakou chotěšovskou zvláštností, setkáváme se s nimi i jinde. Pro první polovinu 16. století ale pramenů k jejich studiu mnoho není, i proto chotěšovské pozemkové knihy zasluhují pozornost.

Určitou formu dělení usedlosti představovaly i výměnky, v jejichž rámci si odstupující hospodáři vymíňovali užívání několika pozemků. Šlo jednak o výměnek ve vlastním slova smyslu, tedy zajištění ve stáří, případně v nemohoucnosti, jednak o krátkodobé zvláštní ujednání při převodu nemovitosti, které hmotně zajišťovalo prodávajícího hospodáře zpravidla na jeden rok, nejčastěji do sv. Jiří, dokud si nezajistí bydlení a obživu jinde. V. Procházka užívá i pro takové řešení označení výměnek, i když v běžném slova smyslu o výměnek nešlo.^[40] Toto řešení kromě bydlení na statku zaručovalo prodávajícímu sklizeň zasetého obilí nebo jeho části, zpravidla poloviny, přičemž ten si často vymíňoval (zřejmě dlouhodobě či trvale) užívání menších pozemků.^[41] Takové úpravy podmínek v momentu převodu usedlosti je někdy obtížné jasně rozlišit od výměnku starých osob, pokud vymíňené období je delší než jeden rok. Jako příklad je možno uvést prodej dvora v Újezdě

---

[37] Srovnej i výše uvedenou zmínku o kotli na vaření piva v inventáři poddanské usedlosti.

[38] R. 1559 zmíněný Kašpar Bílek a další Plzeňan Matěj Polák měli v téže době menší pohledávky i v Mantově [PK 98, f. 203a]. Plzeňští měšťané rovněž skupovali na vesnici „gruntovní peníze“, tj. pohledávky sourozenců vůči hlavnímu dědici. Např. V l. 1561–1570 pobíral splátky koupených gruntovních peněz z Mantova plzeňský kotlář Mikuláš Wunderlich [PK 111, f. 38a]. Ten již předtím vlastnil dvůr v Černotíně, který r. prodal r. 1561 [PK 111, f. 38a]. R. 1521 nárokoval blíže nespecifikovanou pohledávku v Úhercích Říha pláteník z Plzně [PK 96, f. 137b].

[39] Výsledky zahraniční literatury přehledně shrnul Markus CERMAN, *Wirtschaftliche Stadt-Land-Beziehungen in Europa im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*. In: M. Cerman – E. Landsteiner (eds.), *Zwischen Land und Stadt. Wirtschaftsverflechtungen von ländlichen und städtischen Räumen in Europa 1300–1600*. Innsbruck – Wien – Bozen 2009, s. 9–17. (= *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 2009).

[40] V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 291, 441.

[41] Srovnej V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 291–295. Např. r. 1522 si Blažek, prodávající nápravy v Chotěšově, vymínil do sv. Václava polovinu osevu, k tomu jeden hon k ovsu a jeden k ječmeni a loučku s dobyttem [PK 96, f. 141a]. Podobně si r. 1524 Jan Konařík ze Sekyřan při prodeji dvoulánového dvora ponechal polovinu obilí i dobytka, dokonce i polovinu vozu s pluhem (zřejmě ve společném užívání) s tím, že zůstane do příštího sv. Jiří, zaplatí polovinu svatobartolomějského a celý svatojiříský úrok a bude *živit* svou polovinu ze svého obilí a slámy. Nový majitel však měl vykonávat veškerou robotu [PK 96, f. 151a–151b]. Podobné úpravy uvádějí i PK 94, f. 139b (Luhov 1543), f. 140a–140b (Líně 1543), f. 150b–15a (Červený Újezd 1544).

r. 1538, při němž si prodávající vyjednala *dvě léta pospolu bejti* [PK 97, f. 79a], aniž bychom věděli, jak řešila svou situaci po uplynutí této lhůty.

Výměnek se někdy mohl vyvinout i z roční lhůty, která byla povolena starému hospodáři k setrvání na gruntu po jeho prodeji. Např. v Líních r. 1545 sedlák Homule si při prodeji dvora Petru Koudelovi vymínil, že *má vlásti v témž dvoru do roka, jako by jeho bylo. A po roce, jestliže by se nemohl jinak opatřiti, tehdy Petr nemá ho odtud potiskovati, než jeho tu nechati*. Navíc si Homule vyjednal užívání některých pozemků a předkupní právo, pokud by Petr grunt v budoucnu prodával [PK 97, f. 158a].

Podobný případ zjišťujeme roku 1519 ve Vsi Touškově, kde Martin Slíva za 50 kop gr. miš. prodal grunt svému pastorkovi Mikulášovi. Ten byl následkem toho povinen vyplatit mu formou závdavku (10 kop) a ročních splátek à 4 kopy, tedy během 11 let celou sumu, kromě toho si však Slíva vymínil u něho na pět let srub, *aby tu byl*. Další pobyt pak závisel na tom, *budů-li se moci spolu srovnati*. Nemluví se však o stravě, takže se zdá, že se výměnkář měl živit sám ze získávaných splátek [PK 9, f. 114]. Podobně jako jiné zápisy byl i tento schválen proboštem, což dokládá, že vrchnost měla zájem na řádně fungujícím výměnku, který byl pro ni zárukou sociálního klidu na vesnici, ale současně neměl ohrožovat platební schopnost nového hospodáře.

Způsob zajištění držitele usedlosti ve stáří mohl mít velmi rozmanitou formu. Pokud jde o výměnek, setkáváme se s ním v pozemkových knihách běžně. Zpravidla spočíval v tom, že si starý hospodář vyhradil menší část pozemků, kde pěstoval různé druhy obilí, ale i jiné plodiny. Někdy přitom bylo zaručeno, že osivo mu dodá nový majitel. Naproti tomu poměrně málo se v zápisech uvádí společné bydlení nebo stravování, ve většině případů si vůbec nejsme jisti, kde starý hospodář bude bydlet, zejména když ve smlouvě o prodeji je výslovně uvedeno, že do určité doby, nejčastěji do roka, dosavadní obydlí opustí. Někdy se ovšem přímo ve smlouvě starý hospodář pojišťuje proti případnému vyhnání souhlasem vrchnosti. Tak Jan, zeť sedláka Kavky z Tlučné, kterému tchán r. 1501 daroval dvůr se vším příslušenstvím, slíbit proboštu člověčenství a svému tchánovi, *aby tu Kavka s ním zůstal až do vuoli své i jeho, a když by se kolivěk spolu srovnati nemohli, aby se odtud bez vuole Jeho Milosti nebral, než kde by mu pán Jeho Milost rozkázal...* [PK 96, f. 51a].

Poměrně častým řešením, které představovalo jistou alternativu k výměnku, bylo, že stárnoucí hospodář, který nebyl s to obdělávat celý grunt, někomu jinému prodal nebo postoupil část gruntu, zpravidla polovinu, s tím, že na něm budou hospodařit společně do smrti prodávajícího. Kupujícím býval nejčastěji (ale ne vždy) zeť starého hospodáře.^[42] Na usedlosti zpravidla žil v nerovnoprávném a nejistém postavení. Např. sedlák Šílenka z Hoříkova přijal r. 1500 na jednu třetinu svého

[42] Srov. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 385–386, kde jsou uvedeny i analogické případy z jiných soudobých pozemkových knih.

gruntu a na půl dědiny jakéhosi Jíru, aby tu byl až do Šilenkovy smrti. Vymínil si však, že kdyby Jíra *bez vědomí a vuole* jak probošta a konventu, tak i Šilenky odstěhoval na cizí panství, statek by ztratil ve prospěch původního majitele [PK 96, f. 4a]. Stejně r. 1506 Jan Hrbův prodal svému zeti dvůr a lán dědiny, *toho aby užíval k užítku svému bez vsí překážky jako svého vlastního, než což jest svrchu tohoto statku, toho aby spolu užívali* [PK 96, f. 18a]. V některých případech společné hospodaření starého a nového hospodáře mohlo být pro mladšího z nich dosti citelným břemenem. V Losíně např. roku 1529 poddal (tj. postoupil) Jindra Nos svému zeti Štěpánovi dobrovolně polovinu svého statku s příslušenstvím a současně jej přijal k sobě do svého dvora, avšak s podmínkou, *aby Jindra do života svého za hospodáře byl a Štěpán jeho poslušen jsúc jeho i svý dílo dobře dílem svým opatroval a z toho ... aby živnost a obchod svoúj společně a nerozdílně vedli*. Smlouva přitom ztrácela platnost, pokud by Šimon svého tchána neposlouchal a zřetelně mu škodil [PK 96, f. 148a–148b]. Nemáme tedy před sebou obvyklý výměnek, kde odstupující hospodář zaujímá uvnitř rolnické domácnosti spíše inferiorní postavení, ale výrazně patriarchální řešení. V pozemkových knihách se ovšem takové případy objevují jen výjimečně, jestliže byly spojeny s dalšími ujednáními. Např. r. 1554 uzavřel v Bítově sedlák Jan Netteff smlouvu se svými syny v tom smyslu, že třem vyplatil nebo vyplatí jejich dědické podíly, zatímco nejstarší syn Thoma měl zůstat při otci *a jemu se pomoci činiti*. Otec přitom zůstával *mocným hospodářem*, ale kdyby zemřel, měl celý grunt zdědit Thoma, jehož povinností pak bylo vyplatit sourozencům dlužné podíly, pokud by jim ještě nebyly zcela vyplaceny [PK 98, f. 9b].^[43]

Pozemkové knihy někdy nechávají nahlédnout do poměrů, které takovým soužitím vznikaly, velmi názorně, jak dokládá například zápis o transakci, k níž došlo v Líních roku 1543. Zdejší starý sedlák Starovec tehdy k sobě přijal svého bratra Jana *na pravou polovici všeho statku svého, chyba klisny jedné a krávy*, které si vymínil pro sebe. Pokud by na statku vrchnost nebo obec žádaly nějaké práce, měli je konat oba společně. *A což se manželky Starovcovy dotejče, ta aby byla tak chována od nich a od nevěsty [tj. od Janovy manželky], jako by manžel její sám ji opatroval. Což by koli z hospodářství Voršula Janova buď másla neb sejra neb cožkoli prodala, tehda aby se toho pravej díl jeden Starovcovo byl a jí druhej. Ze statku se měly splácet Starovcovy dluhy a v jeho prospěch měly být spáceny Starovcovy pohledávky. A jestli by Jíra Starovec po smrti manželky své s Janem bratrem svým sestávati*

---

[43] Zvyklost, že dědic statku se ženil několik let před převzetím usedlosti a do té doby pomáhal otci v hospodaření, je běžně známa i z mladší doby, avšak pozemkovými knihami pojištěné „přijetí na usedlost“ v podřízeném postavení, jak se zdá, praktikováno nebylo. Srovnej A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 225–227; Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a v 18. století*. Studie k sociálním dějinám 6, 2001, s. 133.

nemohl, aby mohl jeho polovici splatiti, pakli by vůle jeho Starovcova byla bratra svého tu nechati, tehdáž má Jan bratr jeho polovici zaplatiti [PK 97, f. 137b–138a].

Výměnek ovšem nemusel řešit jen sociální zabezpečení starých lidí uvnitř rodiny, mohl být vyjednáán i při postoupení gruntu zcela cizí osobě, navíc jím starý hospodář mohl řešit i své finanční potíže. Například r. 1521 v Úhercích Mařík *poddal Janovi [rychtáři] duvor svojoj dobrovolně, aby jeho [do] smrti dochoval a s Říhou s pláteníkem z Plzně, aby se s ním o dluh smluvil* [PK 96, f. 137b]. Poměrně často si starý hospodář nevyminoval živobytí, ale menší díl pozemků, např. dva hony žita a dva hony ovsa.^[44]

Jiný případ představuje prodej většího dvora za 120 kop gr. míš. ve Stodě roku 1544, jehož dosavadní majitelka, bezpochyby vdova, si při prodeji *vymluvila toliko poustku patřící ke dvoru, aby ji sobě stavěla*. Prodat ji však v budoucnu mohla jen majiteli, který od ní koupil dvůr [PK 97, f. 151b]. Hlavním zdrojem budoucích příjmů snad pro ni byla, alespoň zpočátku, výplata prodejní sumy, vedle toho se ale odvážně rozhodla vybudovat si své vlastní obydlí, i když s omezeným dispozičním právem. Možná se chystala i hospodařit, ale existovaly jistě i jiné možnosti, jak mohla svou situaci řešit.

Úpravy jednotlivých transakcí s nemovitostmi včetně zajištění zestárlých hospodářů tedy byly velmi rozmanité. Naznačují, že poddaní se snažili volit optimální strategii vzhledem k lokálním podmínkám (výše dědického nároku, ochota nabývajících k větším či menším koncesím, riziko společného soužití, možnosti doplňkových zdrojů obživy, stáří prodávajících, jeho zadlužení, velikost usedlosti atd.), které nám většinou unikají. Zajímavou zvláštností, kterou zjišťujeme u chotěšovských převodů nemovitostí, je skutečnost, že péče o zestárlé hospodáře byla někdy přenesena a knihovně pojištěna na člověka „přijátého na grunt“, tedy jakéhosi „čekatele“, ale vedení hospodářství zůstávalo v rukou starého držitele. Častý byl převod poloviny usedlosti na jiného, zpravidla příbuzného (zetě) hospodáře. Jak jsme viděli, můžeme se s ním setkat r. 1434 i v chodských trhových knihách. Obecně je nápadné poměrně časté dělení usedlostí, jejich zástavy a odprodeje jednotlivých pozemků a zejména souhlas vrchnosti s takovým řešením. Stejně zaujme i prodej usedlosti dvěma držitelům do společného užívání, pro který bychom našli poměrně časté analogie i na ostrovském klášterství v posledním předhusitském čtvrtstoletí. V těchto případech si nejsme jisti, do jaké míry jde o řešení vyplývající z relativního dostatku půdy na vyliďněném panství a do jaké míry jde o postupy, které přežívaly ze středověku a v dalším vývoji mizely. Přesnější odpověď by mohlo dát jen důkladnější srovnávací studium.

Poslední otázkou, u které bych se chtěl zastavit, je překonávání pozdně středověké agrární deprese. Chotěšovské panství jí bylo zasaženo mimořádně silně.^[45]

[44] Luhov 1520: PK 96, f. 130a; Mantov 1520: PK 96, f. 130a; Černotín 1546: PK 97, f. 153b; Červený Újezd 1544: PK 97, f. 154a.

[45] Podrobněji viz J. ČECHURA, *Chotěšov*, s. 51–78 a E. MAUR, *Pustnutí vsí*, s. 56–60.

Bylo rozchváčeno různými zástavními držiteli a navíc zpustošeno několikerým pobytem vojska za válek husitských i za válek doby poděbradské a jagellonské. Ze 49 předhusitských vsí zaniklo trvale devět, další se vytlidnily. I po postupné obnově panství v 16. stol. činil počet poddanských usedlostí v chotěšovských vsích na prahu třicetileté války necelou polovinu, tj. pouhých 46,8 % stavu v roce 1367, přičemž na pusté vsi připadala jen jedna třetina úbytku. O něco menší ztráty znamenala klášterní městečka Staňkov a Stod. Pro město Dobřany bohužel možnost srovnání chybí, ale lze tu snad předpokládat podobný vývoj. Hlubší analýza přitom ukazuje, že depopulací byly poměrně málo postiženy vsi, kde v předhusitské době převažovaly velké usedlosti, zatímco se podstatně snížil počet usedlostí ve vesnicích, které ve 14. století vykazovaly velkou rozdrobenost pozemkové držby. To by naznačovalo, že pusté usedlosti na panství jako celku umožnily majetkový vzestup držitelům drobných usedlostí tím, že jejich držitelé zčásti přecházeli na poustky s větším rozsahem půdy, zčásti je připojovali ke svým usedlostem nebo se opuštěné drobné usedlosti spojovaly.

Obsazování pustých usedlostí pokračovalo plynule po celé sledované období 1496–1561. Ne všechny jistě musely zpustnout ve středověku, mohlo se tak stát i později útekem poddaného, požárem apod., ale jejich vysoký počet a současně výše zmíněné údaje o úbytku osedlých naznačují, že u většiny z nich musíme předpokládat středověký původ. Poustky byly jednak prodávány pod zákup proboštem, jednak mezi poddanými, což prozrazuje, že byly částečně využívány. Exploatovány byly i poustky ve zcela pustých vsích, a to rolníky ze sousedních vesnic, kteří si je mezi sebou i prodávali, např. v pustém Lisově ve 30. letech.^[46] Pokud prodával probošt zcela pustý grunt, který bylo třeba znovu vystavět, dával jej někdy bezplatně [Lhota 1554: PK 98, f. 116a] a novému majiteli zpravidla odpustil úroky na tři roky [Stod 120: PK 96, f. 138b, Lhota 1554, PK 98, f. 117b], někdy mu i poskytl dříví na stavbu. [Šlovice 1503: PK 96, f. 50; Lhota 1519: PK 96, f. 120a]. Existovala ale i jiná řešení, například reluce robot do vůle pánovy při ponechání naturálních a peněžních platů [Červený Újezd 1512: PK 96, f. 74b]. Odpuštění povinností vázaných na gruntu se přitom někdy vztahovala i na povinnosti vůči obci [Hoříkovice 1512: PK 96, f. 84b]. Snahou probošta tedy bylo obnovu gruntů co nejvíce usnadnit. Dokonce v jednom případě přistoupil k tomu, že dal novému majiteli poustky lhůtu jednoho roku na rozmyšlení, jestli hodlá v obnově pokračovat [asi 1499: PK 96, f. 1b]. Setkáme se ovšem i s tím, že probošt poustku propustil zájemci pouze do své vůle, i když měl stavět, a mohl mu ji kdykoliv odebrat. Bližší důvody takového

---

[46] Lisov 1536, 1539; PK 97, f. 60a, 92a. Lisov (odlišný od dnešního Lisova) byla ves jv. od Chotěšova. Byla pustá již r. 1431, kdy patřila k panství Litice. Již tehdy využívali její pozemky v rozloze 6 lánů sedláci ze sousední Vstíše. Později poustka připadla klášteru, jehož probošt Kastl na jejích pozemcích založil po roce 1668 dnešní Kastlův rybník a část prodal vstíšské obci. Paul JANKA, *Die Flurnamen der ehemaligen Gerichtsbezirke Staab, Doberan (Wiesengrund) und Tuschkau*. München 1990, s. 69.

řešení ale neznáme, snad jimi byla osobní nedůvěra k nabyvateli [Holýšov 1527: PK 97, f. 2a]. Někteří osedlí poddaní „ujímali“ poustky bez zaplacení zákupu, ale pod plat, vysloveně se záměrem využívat jejich polnosti, aniž by počítali s obnovou stavení [Přebořov 1549: PK 98, f. 48a; Černotín 1550: PK 98, f. 61b]. V takovém případě si někdy probošt vymínil, že kdyby poddaný našel kupce, který by chtěl poustku koupit a stavět na ní, musí držitel poustky její pozemky vrátit klášteřu [Lhota 1554: PK 98, f. 116a]. Poustky s polnostmi osetými obilím ale prodávali poddaní i mezi sebou [Ves Touškov 1554: PK 98m f. 113a]. Jak konkrétně docházelo k rozšiřování gruntů o půdu pustých usedlostí, názorně dokládá případ, kdy nabyvatel poustky o rozloze 2 lány měl podle rozhodnutí probošta půl lánu připojit ke svému domu, který obýval, a půldruhého lánu měl ponechat při měštišti (tj. stavebnímu pozemku), které měl zastavět [Stod 1547: PK 98, f. 19a].

S osazováním poustek byla spojena i značná mobilita obyvatelstva, a to jak uvnitř panství, tak i překračující jeho hranice. Poněkud přitom udivuje, že přes veliký úbytek poddaných a zřetelné úsilí klášterní vrchnosti snižovat počet poustek probošti chotěšovského kláštera nijak zásadně nebránili poddaným v odchodu z panství. Dokládají to dochované zhostné listy, jejichž opisy i opisy zachovacích listů, a to jak pro osoby přijaté na panství do 40. let, tak i pro osoby z něho propuštěné, se dochovaly ve zvláštním oddílu knihy č. 98 (f. 1a–11b). Důležité jsou zejména listy deponované přijatými poddanými, neboť dokládají praxi na jiných panstvích, která, jak se ukazuje, se shodovala s mírnou praxí chotěšovské klášterní vrchnosti, takže měla v dané době zřejmě obecnější charakter. Bohužel tato část knihy je značně poškozena, takže lze využít (a zejména datovat) jen některé zápisy, nejstarší snad z r. 1515. I tak však jde o jedinečný soubor svědectví o pohybu obyvatel v první polovině 16. století. Zaujme zejména skutečnost, že ve výhostních listech jak přijatých, tak propuštěných osob se neuvádí konkrétní vrchnost a panství, na něž je z člověčenství a ze vsí poddanosti poddaný propouštěn, a udílí se mu svoboda usadit se podle své volby, kde by svou živnost nejlépe znáti mohl. Běžnou součástí nebo přílohou listu bývá osvědčení o dobrém chování, podepsané několika důvěryhodnými sousedy, případně potvrzené radou některého poddanského městečka [PK 96, f. 32b–33a]. Povolovací praxe chotěšovských proboštů byla dosti velkorysá, někdy dokonce na propuštěných ani nevyžadovali gruntovní peníze, které již odcházející dostali vyplaceny [Mantov 1510: PK 96, f. 32b–33a]. Praxe známá v 17.–18. století z jiných panství byla odlišná, poddaní byli na svobodu propouštění jen výjimečně, buď za své zásluhy, nebo když se chtěli usadit ve městech, jinak se vždy uvádělo, kam a pod čí jurisdikci se propouštějí.^[47] Postupné zvyšování kontroly pohybu poddaných je z toho zcela zjevné. Je patrné i na chotěšovském panství, pro něž se dochovala Kniha (vydaných) zhostů z let 1678–1728.^[48] V té se

[47] Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*. HD 8, 1983, s. 16–20.

[48] Fürstlich Thurn und Taxis Zentralarchiv Regensburg, fond Chotieschau, inv. č. 114. Zhosty jsou vesměs psány německy, řazeny abecedně a v rámci jednotlivých písmen chronologicky.

vždy uvádí, kam se poddaný propouští, většinou i které vrchnosti. Proti zhostům z první poloviny 16. století přitom chybí svědectví o zachovalosti propuštěného, zato přibývá (nikoliv důsledně) záznam o zaplacení zhostného s uvedením částky (případně poznámka ohne Entgeld). Ani na Chotěšovsku se tedy dlouhodobý vývoj nijak nelišil od jiných panství.

Nápadnou skutečností spojenou (nejen) s postupnou populační obnovou panství je poměrně velký počet německých jmen mezi poddanými kupujícími na panství usedlosti. Jen výjimečně je najdeme mezi kupci poustek, spíše kupují fungující usedlosti, a to z velké většiny od českých, v menším množství i od německých hospodářů. České či německé jméno samozřejmě nemusí vždy znamenat, že máme co do činění s etnickým Čechem nebo etnickým Němcem. Nicméně v dané době, kdy dosud příjmení, respektive přízviska nebyla stabilizována a kdy písemnosti klášterní vrchnostenské kanceláře byly vedeny výlučně česky, přece jen nemůžeme četná německá křestní jména nebo příjmení přehlédnout;^[49] postupem doby jich neustále přibývá. Většinou není jasné, odkud jejich nositelé na panství přicházejí, avšak pokud je to uvedeno, jsou to sousední německojazyčné oblasti českého pohraničí, místa jako Teplá, Planá, Tachov a jejich okolí.

Nejde přitom o důsledek nějaké jednorázové osídlovací akce, Němci na panství pronikají postupně, usazují se jednotlivě ve všech vsích a městečkách. Lze tedy předpokládat, že na počátku třicetileté války byla na panství již poměrně početná německá menšina, která pak byla posílena dalšími příchozími za války a po ní, takže se do konce 18. století celé panství poněmčilo.^[50] V 19. století pak naopak došlo k přílivu českého obyvatelstva, a to v souvislosti s dolováním uhlí

[49] Jakl, Wolff, Gryll (z Tachova), Henzl, Lorenz Šimanr (z Poutnova), Kuncl, Hanzl (z Chodové Plané), Henzl, Hans Zollman (PK 96), Lorenz, Nikl krejčí (z Teplé), Hanzl, Hoffman, Hanz Fichtl, Linhart Fichtl, Wolf Hupfhanss, Tůma Gunzl, Markéta Mertlová, Nikl Fuchs, Hans Fuchs, Kuncl, Hanz Pecz (?), Hanz Taunar, grunt Niklovský, Motl, Ulrych Motl, Linhart Prykl, Jaklín, Hanzl Dürmaul, Mikuláš Fux, Hans Schmied, Linhart Fichtle, Hanz Furman (PK 97), Kašpar Russworm. Hanzl Meyr, Fenc Klíma (z Kočova), Martin Haypler, Albero Zeyberger, Fenzl Lezl, Wolf Zaust, Wolf Sprijd, Melichar (z Nového Kostela), Eberle, Petr Ulm, Wolf Huphauff, Wolf Rezl, Mikuláš Swartzpauer, Jiřík Stytzl, Bartl Hendrych, Jindřich Hayntz, Johaned Knuspau, Fencl Stepř, Frel Zaydel, Urban Seberger, Jan Moltzer (Moltz), Hans Rainl, Hons Fischner, Jiřík Tochauer Matouš Kymler, Nikl, Motl Promt (PK 98). Vždyť jen v roce 1559 se zakoupili na panství, případně prodali grunt Partl Adlar, Bernhard Hazlar (Hassler) Anna Raynlová, Haycz Raynl, Petr Oll, Motl Pomle, o rok později Kunc Seifrt, Thoma Mayr, Linhart Ssorff, Lorenz Sykzmilnar, Hanz Ssperer, bratři Lorenz a Hans Fichtlové, Anna Tachauerka a její zeť Vilím Fissar, Gírg Kristl (později se nazývá Jiřík), Vondra Pehrnickl, Honz Hana, Geogg Mayer s Georg Librmann, Ssteffl Rykchar, Jiřík Assman, Jakub Rychtera, jeho synové Gerig, Honz a Barthl. (PK 111).

[50] Rychlý postup němčiny na panství v 17. století dokládá vyšetřování jazykových poměrů v chotěšovské farnosti Hradec u Stoda r. 1705. V sedmi vsích farnosti při něm bylo zjištěno 19,8 % obyvatel znalých jen češtiny, 26,9 % „utrakvistů“ a 53,3 % „čistých Němců“. Přitom v pěti ze sedmi vsí žili prakticky jen Němci a „utrakvisté“ a jen jedna (Honezovice) si uchovávala jasnou českou většinu. Podle probošta se status fary proměnil tak, že s výjimkou této vsi hovoří česky už jen

na Nýřansku. Znamená to, že takže celá oblast vlastně po čtyři staletí byla téměř plynule oblastí dvojjazyčnou. Podobné postupné pronikání německého obyvatelstva máme souběžně doloženo i na sousedních velkých panstvích Horšovský Týn nebo Kladruby.^[51] Často opakované tvrzení o jednorázové náhlé změně národnosti obyvatel po třicetileté válce^[52] ve světle lokální analýzy rozhodně neobstojí.

Z toho, co bylo uvedeno výše, je zřejmé, jak bohatý je obsah chotěšovských pozemkových knih ze 16. století a jaké cenné výsledky by mohlo přinést jejich systematické zpracování. V této studii mi šlo jen o to na kontrétních příkladech doložit, co všechno tyto knihy historikovi nabízejí, a zároveň upozornit na některá specifika situace v Chotěšově po roce 1500, která se v některých bodech zřetelně lišila od situace pozdější. Více nebylo možno za krátkého pobytu v Mnichově z těchto knih vytěžít. Věřím však, že v budoucnu najde někdo příležitost ke skutečnému systematickému zpracování tohoto jedinečného pramene.

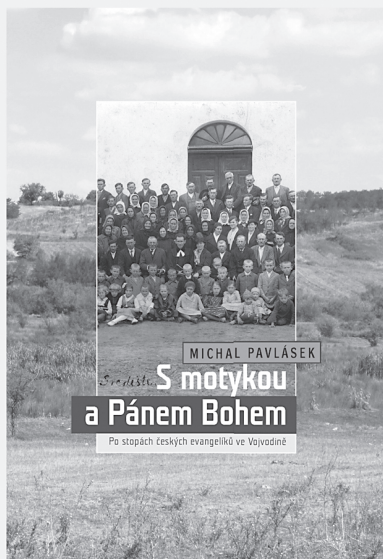
malý počet starých hospodářů. Antonín PODLAHA, *Dějiny arcidiecése pražské od konce století XVII. do století XIX.*, I/1, Praha 1917, s. 265.

[51] Jan POSPÍŠIL, *Národnostní vývoj vesnice Ostromeč*. In: Okresní archiv Domažlice, Výroční zpráva 1987, Horšovský Týn 1987, s. 37–75; Radka KINKOROVÁ, *Národnostní vývoj panství kladrubského kláštera*. Diplomová práce, FF UK Praha, Praha 2004.

[52] Např. Alois MÍKA, *K národnostním poměrům v Čechách po třicetileté válce*. Československý časopis historický 24, 1976, s. 535–563. Podobně též In: J. PURŠ – M. KROPILÁK (eds.), *Přehled dějin Československa I/2, (1526–1848)*, Praha 1982, s. 249–251 nebo Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Znēmčení Touškova nade Mží*. Život Plzeňska 5, 1954, s. 27–35.

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině

Michal Pavlášek

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Srediště, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangelíků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Srediště. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vylíčeným ústí jedné z akterek lokálního světa Središťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznává se tudíž hlas „malého člověka“, jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobnostvím světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015
ISBN 978-80-87112-91-5

Cena s DPH 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz
a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

PALINGAMNÍ SŇATKY NA ÚZEMÍ ČESKOBUDĚJOVICKÉ DIECÉZE VE SROVNÁVACÍ PERSPEKTIVĚ. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825^[1]

Markéta Skořepová – Josef Grulich

Palingam marriages in the territory of České Budějovice diocese in a comparative perspective. Parishes of České Budějovice and Nový Rychnov, 1786–1825

Abstract: The issue of remarriages is one of the important aspects of the demographic development of pre-modern societies, to which, however, Czech historiography devotes relatively little attention. The study compares the situation in two socially and economically different South Bohemian parishes at the turn of the 18th and 19th centuries. On the example of the regional metropolis of České Budějovice, the surrounding villages and the purely rural areas around Nový Rychnov, the study tries to contribute to the clarification of some aspects of palingam marriages at the turn of the old and the new demographic regime, with the help of quantitative analysis of registers of marriages. It focuses primarily on the frequency of second marriages and the age of widowed fiancés and their counterparts.

Historická demografie, 2017, 41:2:151–171

Key words: population development, nuptiality, widowhood, palingam marriages

Contact: PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice; Muzeum Vysočiny Pelhřimov p. o., Masarykovo náměstí 12, 393 01 Pelhřimov, e-mail: m.skorepova@muzeumpe.cz. Doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice, e-mail: grulich@ff.jcu.cz.

Úvod

Palingamní sňatky, do nichž alespoň jeden z partnerů vstupoval jako ovdovělý, jsou vnímány jako klíčový faktor utvářející podobu rodinných a sociálních struktur v minulosti. Uzavřením takového manželství nedocházelo jen k vzniku nové rodiny, ale velmi často k spojení již existujících rodinných celků, neboť ovdovělý snoubenec s sebou obvykle přiváděl děti z předchozího svazku. Zejména pro ženy opakované manželství znamenalo příslušnost k většímu počtu příbuzenských skupin. V komplikované situaci se však ocitali i ovdovělí muži, přestože bez ohledu na počet sňatků zůstávali představiteli svého vlastního rodu. V prostředí, kde materiální zajištění

[1] Příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky 13–20894S *Sociální transformace předměstí jako důsledek migrací a uplatňování strategií venkovského obyvatelstva (České Budějovice 1750–1830)*.

i budoucí ekonomické vyhlídky jedince závisely na přiznání podílu z rodinného majetku, s sebou ovdovění, nový sňatek a příchod či narození (polo)nevlastních sourozenců nesly komplikace a leckdy i konflikty v oblasti dědického práva a majetkových nároků. Lze si domýšlet, že vznik „patchworkové“ domácnosti tvořené dětmi z více svazků nezřídka znamenal problémy v každodenním soužití, vztazích i v otázkách vlastní identity zúčastněných jednotlivců. Odraz přinejmenším složité situace vdovců a vdov, jejich nových protějšků a potomků přináší i lidová kultura a folklor, ačkoli zejména u (mladších) ovdovělých mužů byl nový sňatek tradičně chápán jako nezbytná samozřejmost. V historiografických výzkumech je pozornost věnována spíše ovdovělým ženám, ačkoli právě při studiu problematiky sňatků ovdovělých osob se badatelé rovnocenně zabývají oběma pohlavími.

Česká historická demografie si palingamních sňatků všímala v rámci syntetických prací i dílčích studií k populačnímu vývoji určité oblasti.^[2] Důležité místo mají svatby vdovců a zejména vdov v pracích historiků zkoumajících problematiku venkovských rodinných a sociálních struktur v mikrohistorické perspektivě. Samostatné stati věnované konkrétně palingamním sňatkům jsou zatím výjimečné a orientují se spíše směrem k sociálním dějinám než k historické demografii. Obvykle vycházejí z různých typů městských či gruntovních knih, které kombinují s matričními zápisy, a většinou vznikají jako součást širších výzkumných projektů.^[3] Důsledkem izolovaného, nesystematického zájmu o palingamní sňatky v českých zemích je nedostatek vzájemně porovnatelných poznatků, jež by při kritické komparaci mohly vnést více světla do tohoto fenoménu, který v minulosti ovlivňoval nejen sňatečnost, ale ve svých důsledcích i fertilitu a byl velmi úzce spjat s mortalitou.

---

[2] Výběrově Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 164; Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. Historická demografie (dále HD) 9, 1985, s. 89–121; TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. HD 12, 1987, s. 207–224; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*. Praha 2003, s. 120–129; Jana MRÁZKOVÁ, „Přislíbují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století. HD 29, 2005, s. 73–107, zde s. 83–88; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009, s. 375–381; Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha 2015, s. 177–186.

[3] Především Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodářici na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*. In: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, Praha 2007, s. 321–340; Radek LIPOVSKI, *Palingamní sňatky a otázka vdovství ve městech Frydku a Místku*. *Wieky stare i nowe* 1 (6), 2009, s. 122–130.

Z metodologického hlediska je nejpřesnějším prostředkem pro studium historických populací rekonstrukce rodin, která však vzhledem k náročnosti výchozích excerpce vyžaduje zaměření na méně lidnaté lokality a vylučuje možnost kvantitativní analýzy většího vzorku údajů. Podrobnější vyhodnocení matričních záznamů týkajících se sňatků vdovců a vdov je v českém prostředí až na výjimky možné teprve pro období po tereziánských a josefinských reformách, kdy matriky nabyly na přesnosti a začal v nich být mimo jiné uváděn i věk snoubenců. Předložená studie, která vznikla propojením výsledků dlouhodobých výzkumů obou autorů, vychází z matrik oddaných vedených ve dvou jihočeských farnostech ve čtyřech desetiletích na přelomu 18. a 19. století. Jejím předmětem je srovnání sňatečnosti vdovců a vdov v královském městě Českých Budějovicích, vesnicích, které je obklopovaly, a v prostředí ryze venkovské farnosti Nový Rychnov na Pelhřimovsku v období na přelomu starého a nového demografického režimu.^[4]

Sledované lokality, vzdálené od sebe asi 90 kilometrů vzdušnou čarou, byly vyhodnoceny jako vhodné pro vzájemnou komparaci z několika důvodů. Obě se nacházejí na území tehdy čerstvě ustavené českobudějovické diecéze a jejich matriční knihy, nově založené v roce 1785, jsou vedeny naprosto totožným způsobem, který byl pravidelně kontrolován vikariátními a biskupskými vizitacemi. V obou lokalitách bylo ve sledovaném období konstatováno přetrvávání starého demografického režimu, respektive neomezované reprodukce uvnitř manželství a dosud vysoké úmrtnosti, především kojenecké. Ani v jedné farnosti tehdy nedošlo k výrazné mortalitní či demografické krizi, která by se samozřejmě promítla v počtu palingamních sňatků a vedla by ke zkreslujícím výsledkům. Nabízí se tak srovnání situace v sociálně diametrálně odlišném prostředí: v poměrně lidnatém městě, kde dosud přetrvávalo tradiční městské zřízení a teprve pomalu se rozrůstala předměstí, v agrárně orientovaných vesnicích, které byly ekonomicky i sociálně ovlivněny blízkostí velkého sídla, a v neúrodném venkovském regionu, jehož obyvatelé se ve velké míře zabývali protoindustriální výrobou.

Charakteristika zkoumaných oblastí

České Budějovice představovaly nejdůležitější obchodní a ekonomické centrum jižních Čech. Tereziánský katastr již pro rok 1757 uvádí 237 řemeslníků, 11 obchodníků a dalších 51 profesí.^[5] K 494 domům náleželo asi 921 hektarů orných polí,

---

[4] Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*. České Budějovice 2013; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*. České Budějovice 2016.

[5] K bližší charakteristice ekonomického vývoje: Josef GRULICH – František KREJČA – Karel PLETZER – Václav VONDRA, *Řemesla a živnosti*. In: Encyklopedie Českých Budějovic, České Budějovice 2006², s. 482–484, zde s. 482–483; Aleš CHALUPA – Marie LIŠKOVÁ – Josef NUHLÍČEK – František RAJTORAL (eds.), *Tereziánský katastr český 1, Rustikál (kraje A–CH)*.

ale 71 % měšťanů nevlastnilo žádnou půdu, nebo jen malé pozemky o rozloze do 1 strychu (0,28 ha). Zdejší půda navíc nebyla příliš kvalitní, nejvíce okolních obcí ji vykazovalo v 5. a 6. bonitní třídě. Prosperitu města v období protoindustrializace jednoznačně zabezpečoval rozvoj a specializace řemeslnických profesí. Pozici důležitého obchodního centra upevňovala výstavba a zlepšování páteřní silniční sítě na přelomu 18. a 19. století.^[6]

Počet městského obyvatelstva již během druhé poloviny 18. století stoupal nejenom přirozenou měnou, ale i přílivem imigrantů z venkova, zvláště po zrušení osobní závislosti poddaných roku 1781. Kolem Českých Budějovic se začala rozrůstat předměstí. Po napoleonských válkách, které zbrzdily rozvoj města, nastal čilý stavební ruch doprovázený výstavbou komunikací a zřizováním prvních větších průmyslových podniků. V souvislosti s jejich vznikem přicházely do města stále větší počet nových pracovních sil. Vzhledem k přílivu obyvatel bylo v Českých Budějovicích již roku 1785 evidováno 639 domů, z toho 433 ve vnitřním městě a 206 na předměstích. Místní populace tehdy čítala 6 000 obyvatel, do konce 18. století přesáhla 7 000 osob.

V rámci prováděného výzkumu byla pozornost věnována českobudějovické farnosti u katedrálního kostela sv. Mikuláše. Kromě vnitřního města a jednotlivých předměstí (Pražské, Vídeňské, Linecké) se jednalo o 13 vesnic (České Vrbné, Čtyři Dvory, Haklovy Dvory, Hodějovice, Hrdějovice, Kněžské Dvory, Litvínovice, Mladé, Mokré, Nemanice, Nové Dvory, Rožnov, Šindlovy Dvory), které se rozkládaly v těsné blízkosti jihočeské metropole.^[7] Část těchto vesnic

---

Praha 1964, s. 116–117; Marie LIŠKOVÁ – Josef NUHLÍČEK – František RAJTORAL (eds.), *Tereziánský katastr český 3, Dominikál*. Praha 1970, s. 90–91; Alois MÍKA, *Řemesla a obchod v českých městech ve světle tereziánského katastru*. Pražský sborník historický 11, 1979, s. 104–138 (zde s. 120–121).

[6] Městem procházely Linecká silnice spojující Prahu, České Budějovice a Linec a Rybářská či Budějovická silnice vedoucí přes jižní a západní Čechy do Bavorska. Blíže Jiří DVOŘÁK – Eva SEMOTANOVÁ – Petr VOREL (eds.), *Historický atlas měst České republiky 3 – České Budějovice*. Praha 1996.

[7] Matriky pro celou farnost při kostele sv. Mikuláše, tj. město a 27 vsí (České Budějovice, České Vrbné, Čtyři Dvory, Dobrá Voda u Českých Budějovic, Dubičné, Haklovy Dvory, Hlincova Hora, Hlinsko, Hrdějovice, Hůry, Jelmo, Jívno, Kaliště, Kněžské Dvory, Libnič, Litvínovice, Mladé, Mokré, Nemanice, Nové Dvory, Rožnov, Staré Hodějovice, Suché Vrbné, Šindlovy Dvory, Třebotovice, Úsilné, Vidov, Vráto) byly jen částečně využívány v začátcích excerpcí (FÚ sv. Mikuláš, kniha č. 60, matrika O 1755–1794). Po roce 1785 se z jedné matriční knihy vedené pro celou farnost vydělila samostatná evidence pro jednotlivé lokality, tj. FÚ sv. Mikuláš, kniha č. 61 (O 1794–1827, České Budějovice), 78 (O 1787–1920, České Vrbné), 79 (O 1785–1901, Čtyři Dvory), 81 (O 1785–1920, Haklovy Dvory, Nové Dvory), 82 (O 1785–1920, Staré Hodějovice), 83 (O 1785–1920, Kněžské Dvory), 84 (O 1786–1920, Litvínovice), 85 (O 1787–1920, Mladé), 86 (O 1785–1920, Mokré), 87 (O 1786–1920, Nemanice), 88 (O 1785–1913, Rožnov), 90 (O 1785–1920, Šindlovy Dvory).

zároveň náležela k českobudějovickému městskému panství.^[8] V první třetině 19. století bylo na českobudějovickém panství evidováno 13 097 osob, 8 135 ve městě a 4 962 na venkově. Na rozloze i významu nabývalo nejenom vnitřní město (4 534 obyvatel, 444 domů), ale i jednotlivá předměstí (Pražské – 1 832 obyvatel, 196 domů; Vídeňské – 1 322 obyvatel, 136 domů; Linecké – 447 obyvatel, 44 domů).^[9]

Novorychnovská farnost ve sledovaném období zahrnovala vedle sídla farního úřadu dvanáct vsí a několik samot. Do výzkumu však byly zahrnuty jen lokality ležící nejbližší centrálního městečka Nový Rychnov,^[10] které bylo i střediskem správy stejnojmenného panství pražských arcibiskupů.^[11] Městečko a osm sledovaných vesnic měly podle údajů tereziánského katastru 147 domů, podle Schallerovy topografie z druhé poloviny osmdesátých let 18. století 291 domů, zdroje Josepha Sommera již uváděly 339 čísel popisných a 2 454 obyvatel.^[12] Oblast na samém pomezí Čech a Moravy se vyznačuje poměrně hornatým povrchem s drsným klimatem, které výrazně ztěžovaly zemědělskou výrobu. Tereziánský katastr zdejší

---

[8] Městské panství již od roku 1654 tvořily vsi Rožnov, Litvínovice, Roudné, Čtyři Dvory, České Vrbné, Haklovy Dvory, Šindlovy Dvory, Mokré, Mladé, Stará Pohůrka, Dubičné, Vráto, Hlinsko, Suché Vrbné, Třebín, Dubné, Branišov, Čejkovice, Dasný, Ohrazení (České Ohrazení), Strážkovice, Nedabyle, Srubec, Doudleby, Straňany, Dolní Vesce, Kamenný Újezd, Řevňovice (u Strážkovic), Todně, Vesce, Slavče, Kněžské Dvory a Hlincová Hora, postupně přibýly další statky a naposledy roku 1757 vsi Homole a Planá společně s městečkem Rudolfovem. Karel KUČA – Karel PLATZER, *Městské vsi*. In: Encyklopedie Českých Budějovic, České Budějovice 2006², s. 302; J. GRULICH, *Migrace*, s. 138–151.

[9] Údaje uvádí Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen 9 Bd. Budweiser Kreis*. Praha 1841; Josef GRULICH, *Obyvatelstvo*. In: Encyklopedie Českých Budějovic, České Budějovice 2006², s. 358–369 (zde s. 363–364).

[10] Farnost Nový Rychnov ve sledovaném období zahrnovala městečko Nový Rychnov, vesnice Čejkov, Skelné Hutě u Čejkova, Dolní Hutě, Hojkov, Chaloupky, Chrástov, Lešov, Milíčov, Řeženčice, Sázava, Těšenov, Trsov a několik samot. Jako cizopanské vůči novorychnovské vrchnosti byly z následující analýzy vyloučeny vsi Čejkov, Skelné Hutě, Chrástov, Sázava. Matriky týkající se uvedených sídel využité pro potřeby této studie jsou: SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 1 (Nový Rychnov), kniha č. 3 (Dolní Hutě v letech 1785–1815; vložena složka pro okolní samoty Kopaniny, Šance, Zadní Pole a Zelenohorské Chalupy, obsahující i několik zápisů týkajících se obcí Těšenov a Rohozná z let 1796–1815), kniha č. 4 (Hojkov), kniha č. 5 (Chaloupky), kniha č. 7 (Lešov), kniha č. 8 (Milíčov), kniha č. 9 (Řeženčice), kniha č. 11 (Těšenov), kniha č. 12 (Trsov), kniha č. 13 (OZ farnost Nový Rychnov).

[11] V 19. století byla součástí Novorychnovského panství tato sídla: Boršov, Cejle, Dlouhá Ves, Dolní Cerekev, Dolní Hutě, Hojkov, Horní Hutě, Houserovka, Chaloupky, Lešov, Mezná, Milíčov, Nový Rychnov, Rynárec, Řeženčice, Těšenov, Trsov. J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155–160.

[12] Aleš CHALUPA – Marie LIŠKOVÁ – Josef NUHLÍČEK – František RAJTORAL (eds.), *Tereziánský katastr český II. Rustikál (kraje K–Ž)*. Praha 1964, s. 355–357; J. SCHALLER, *Topographie*, s. 81–84; J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155–160.

pozemky zahrnoval do 7. a 8. bonitní třídy, tedy jako nejméně úrodné. Zejména vrchnost se hospodářsky orientovala na chov ovcí a využívání lesů. Poměrně velká vzdálenost a absence pevnějších správních vazeb k nejbližším městům Pelhřimovu a Jihlavě způsobovala lokální zaměření zdejších řemeslníků, kteří se zabývali pouze základní produkcí pro místní spotřebu. Většina obyvatelstva se v sílící míře orientovala na domáckou protoindustriální výrobu.

TABULKA Č. 1. ZASTOUPENÍ PROTOGAMNÍCH A PALINGAMNÍCH SŇATKŮ.
FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Období	Oba svobodní	Vdovec + svobodná	Vdova + svobodný	Vdovec + vdova	Celkem
České Budějovice – město					
1786–1795	334	89	58	25	506
1796–1805	337	85	25	30	477
1806–1815	374	96	39	35	544
1816–1825	330	82	30	11	453
Celkem	1375	352	152	101	1980
%	69,4	17,8	7,7	5,1	100,0
České Budějovice – vsi					
1786–1795	96	17	11	7	131
1796–1805	87	21	7	4	119
1806–1815	63	25	12	5	105
1816–1825	95	22	6	2	125
Celkem	341	85	36	18	480
%	71,0	17,7	7,5	3,8	100,0
Nový Rychnov					
1786–1795	100	18	14	5	137
1796–1805	124	21	10	7	162
1806–1815	119	27	6	5	157
1816–1825	151	30	5	2	188
Celkem	494	96	35	19	644
%	76,8	14,9	5,4	2,9	100,0

Pro potřeby předložené studie byly excerповány matriky oddaných z let 1786–1825, respektive všechny sňatky odkazující k sledovaným lokalitám českobudějovické a novorychnovské farnosti. Na tomto základě byly vytvořeny jmenné databanky,

obsahující v oddělených kolonkách všechny podstatné informace z oddacích matrik, které byly následně doplněny o pomocné údaje, jež technicky umožnily vyhodnocení databází. Celkem bylo podchyceno více než tři tisíce snoubeneckých párů: 1 980 sňatků bylo uzavřeno v městě České Budějovice, 480 ve vesnicích českobudějovické farnosti, 644 na Novovorychnovsku.^[13] Celkové počty uzavíraných manželství se vzhledem k lidnatosti zkoumaných sídel samozřejmě lišily, odlišoval se i vývoj jejich četnosti. Zatímco v Českých Budějovicích počet uzavíraných manželství dosáhl vrcholu ještě v době napoleonských válek a v desetiletí po jejich skončení byl nejnižší za celé sledované období, v okolních vesnicích tomu bylo naopak a na Novorychnovsku počty nově uzavřených svazků kontinuálně stoupaly.

Vzhledem k nedostatku detailních informací o vývoji populace zkoumaných lokalit však není možné odhadnout měnící se míru sňatečnosti vzhledem k střednímu stavu obyvatelstva, který v souvislosti s válečnými událostmi přelomu století bezpochyby prodělával nemalé změny. Množství palingamních sňatků úzce souviselo s mortalitou, zejména s úmrtností osob v produktivním věku, po nichž zůstávali dosud relativně mladí vdovci a vdovy. Pro alespoň stručné přiblížení úmrtnostních poměrů v obou farnostech v rámci předloženého článku bylo vybráno desetiletí na počátku zkoumaného období, tedy doba, která dosud nebyla poznamenána událostmi napoleonských válek.^[14] Nadpoloviční většinu zemřelých ve všech lokalitách tvořily děti do 10 let, přičemž chlapci umírali více než dívky.^[15] Příkladně desetinou zemřelých obou pohlaví představovali jedinci nad 65 let, u kterých byla jen malá pravděpodobnost, že po sobě zanechají vdovy či vdovce, jež by ještě měli zájem hledat nového partnera.

---

[13] Při excerpci matrik českobudějovické farnosti bylo vyřazeno 57 párů, u nichž nebylo jasné, zda se jednalo o první, či palingamní sňatek.

[14] Podrobněji J. GRULICH, *Migrace*, s. 170–203; M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 105–108.

[15] Z hlediska úmrtnosti novorozenců dětí bylo venkovské prostředí Českomoravské vrchoviny příznivější než okolí jihočeské metropole. Kojenecká úmrtnost v českobudějovické farnosti v letech 1751–1760 dosáhla 389,2 ‰ (2 392 narozených, 931 zemřelých nultého věku), v letech 1761–1770 dosáhla 413,68 ‰ (2 340 narozených, 968 zemřelých nultého věku), v letech 1771–1780 činila 400,1 ‰ (2 022 narozených, 809 zemřelých nultého věku), v období 1781–1790 klesla na 378,9 ‰ (2 486 narozených, 942 zemřelých nultého věku), minima dosáhla v letech 1791–1800, kdy činila jen 365,2 ‰ (2 968 narozených, 1 084 zemřelých nultého věku). Na Novorychnovsku v letech 1786–1795 do roka zemřelo 226,4 ‰ kojenců (817 narozených, 185 zemřelých nultého věku), v letech 1796–1805 kojenecká úmrtnost činila 204,7 ‰ (801 narozených, 164 zemřelých nultého věku), v letech 1806–1815 představovala 217,2 ‰ (884 narozených, 192 zemřelých nultého věku) a v desetiletí 1816–1825 dokonce klesla na 165,3 ‰ (1 071 narozených, 177 zemřelých nultého věku).

TABULKA Č. 2. ZEMŘELÍ PODLE VĚKOVÝCH KATEGORIÍ. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1795

Věk	Muži						Ženy					
	ČB město		ČB vsi		NR		ČB město		ČB vsi		NR	
	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%
0–4	517	53,5	138	55,9	157	61,1	480	47,2	123	49,6	123	47,7
5–9 let	62	6,4	22	8,9	5	1,9	46	4,5	12	4,8	13	5,0
10–14 let	12	1,2	3	1,2	0	0,0	12	1,2	4	1,6	2	0,8
15–19 let	12	1,2	3	1,2	1	0,4	14	1,4	2	0,8	1	0,4
20–24	10	1,0	6	2,4	5	1,9	17	1,7	8	3,2	2	0,8
25–29	11	1,3	6	2,4	2	0,8	22	2,2	7	2,8	6	2,3
30–34	21	2,2	1	0,4	4	1,6	31	3,1	6	2,4	3	1,2
35–39	16	1,7	3	1,2	5	1,9	23	2,3	6	2,4	9	3,5
40–44	20	2,1	4	1,6	7	2,7	26	2,6	2	0,8	9	3,5
45–49	30	3,1	5	2,0	5	1,9	20	2,0	4	1,6	3	1,2
50–54	40	4,1	12	4,9	12	4,7	35	3,4	7	2,8	12	4,6
55–59	39	4,0	11	4,5	7	2,7	42	4,1	9	3,6	8	3,1
60–64	37	3,8	10	4,0	12	4,7	51	5,0	18	7,3	20	7,8
65–69	32	3,3	5	2,0	11	4,3	40	3,9	10	4,0	16	6,2
70–74	38	3,9	4	1,6	14	5,4	47	4,6	17	6,9	12	4,6
75–79	27	2,8	7	2,8	4	1,6	44	4,3	2	0,8	9	3,5
80 a víc	42	4,3	7	2,8	6	2,3	66	6,5	11	4,4	10	3,9
Celkem	966	100	247	100	257	100	1016	100	248	100	258	100

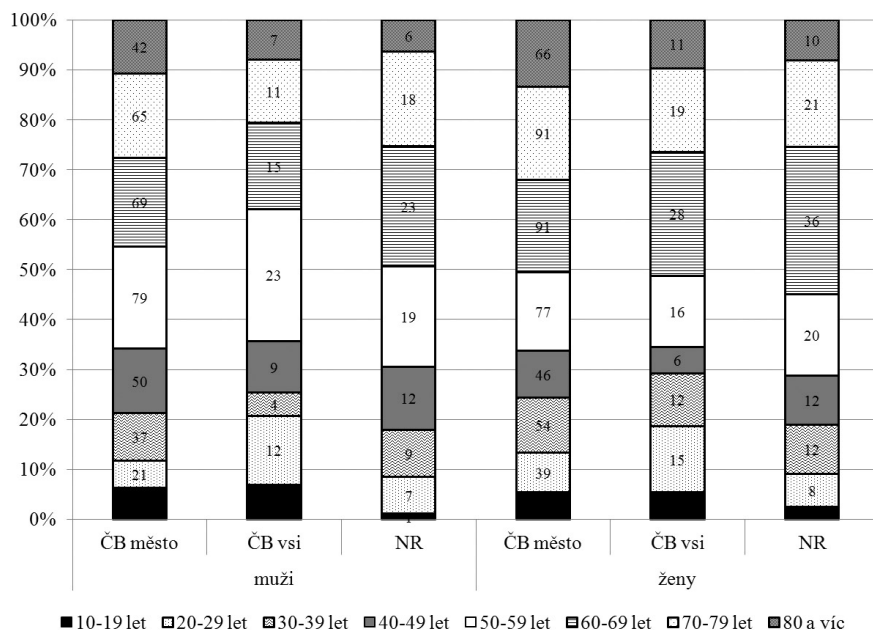
Legenda: P – počet, ČB – České Budějovice, NR – Nový Rychnov

Z grafu č. 1 je patrná nerovnoměrnost v počtu i procentuelním zastoupení zemřelých jednotlivých věkových kategorií podle pohlaví. Pro všechny sledované lokality však platí vyšší absolutní počty i relativní zastoupení žen ve věkových kategoriích nad 60 let. Vcelku vyrovnaný poměr mezi muži a ženami je patrný u osob umírajících ve středním věku přibližně mezi čtyřicítkou a padesátkou.

Mladé ženy mezi 20–39 lety však umíraly více než stejně staří muži. Na vině byl zřejmě zhoršený zdravotní stav žen ve vyčerpávajícím období reprodukce a péče o rozrůstající se rodinu, avšak pro bezpečné prokázání tzv. *nadúmrtnosti žen v reprodukčním věku* by byla zapotřebí preciznější demografická analýza širšího vzorku osob.^[16] Předčasná úmrtí mužů a zejména žen v produktivním věku se odrážela ve velkém množství druhých sňatků a ve svých důsledcích měla na utváření rodiny podobný dopad jako dnešní rozvodovost.

GRAF Č. 1. PODÍL ZEMŘELÝCH OSOB STARŠÍCH 10 LET PODLE VĚKOVÝCH KATEGORIÍ. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Opakovaná manželství na jihu Čech

Výzkumy provedené pro různé evropské lokality od raného novověku až do konce 19. století pravidelně ukazují přibližně čtvrtinový až třetinový podíl sňatků, do nichž jeden ze snoubenců vstupoval jako ovdovělý. Pro popsání situace

[16] Dominique TABUTIN, *La surmortalité féminine en Europe avant 1940*. Population 33, 1978, s. 12–148. Srov. Pavla HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*. Demografie 27, 1985, s. 321–328; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. HD 12, 1987, s. 193–206; Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.–18. století)*. Československá historická ročenka 2001, s. 223–235, zde s. 227.

několikanásobných vdovců a vdov uzavírajících stále nová manželství se vžil pojem *seriální monogamie*.^[17] Především s ohledem na obvykle velmi krátké „držení smutku“ se soudí, že pro řadu ovdovělých bylo nalezení nového partnera víceméně ekonomickou a sociální nutností. Paleta osobních, rodinných či materiálních důvodů, které vedly k (ne)uzavření dalšího manželství byla samozřejmě u každého jednotlivce velmi široká a metodami sociálních dějin ji lze zkoumat jen v omezené míře. Ještě užší možnosti kladení otázek má kvantitativní analýza založená výhradně na excerpci matričních zápisů. Její výhodou je sledování pravidelností, které mohou poskytnout potřebný komparativní základ pro další, detailněji zaměřené studie.

Podíl protogamních sňatků dvou svobodných snoubenců ve sledovaných oblastech v průběhu desetiletí kolísal, s jedinou výjimkou (prudký pokles k 60 % ve vsích českobudějovické farnosti v období 1806–1815) se však udržoval na poměrně stabilních hodnotách, respektive zvolna stoupal. Z grafu č. 2 je patrné, že svazky, do nichž jeden ze snoubenců vstupoval jako ovdovělý, byly v městském prostředí častější než na venkově a že v příměstských vesnicích jihočeské metropole jich bylo více než na Novorychnovsku. V celkových součtech bylo v Českých Budějovicích palingamních 31 % uzavíraných sňatků, v okolních sídlech 29 %, ale v Novém Rychnově a okolí jen 23 %. Údaj týkající se vesnic českobudějovické farnosti je ovšem ovlivněn zmíněným výkyvem na počátku 19. století, kdy bylo uzavřeno jen minimum sňatků mezi svobodnými snoubenci.^[18]

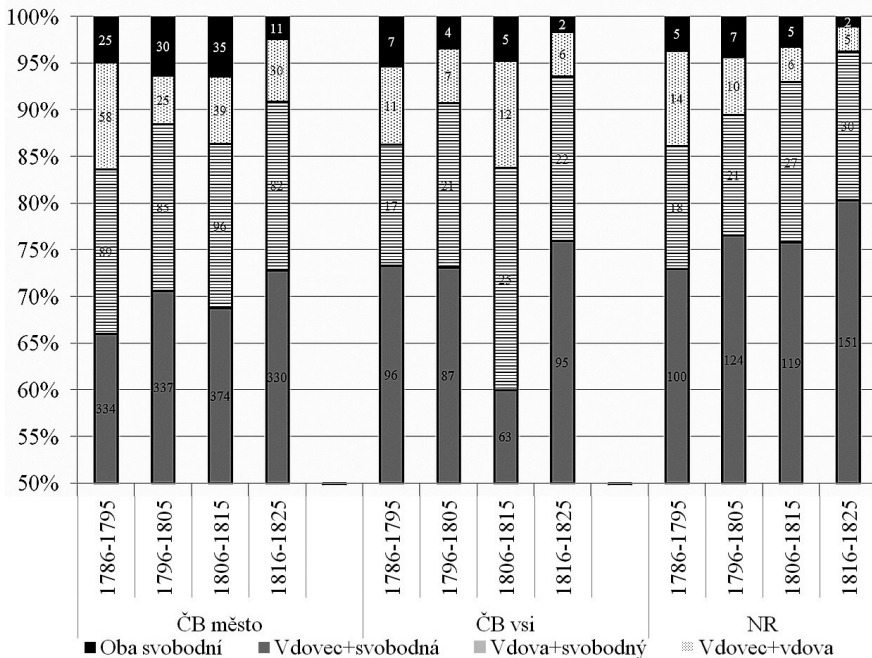
Ve všech typech lokalit mezi palingamními sňatky výrazně převažovaly svazky vdovců a dosud neprovdaných dívek. Toto zjištění odpovídá závěrům většiny dosavadních výzkumů této problematiky. Skutečnost, že se ovdovělí muži ženili častěji a rychleji než ženy ve stejné životní situaci, lze vysvětlit větší svobodou rozhodování, jednoznačnějším právním vztahem k rodinnému majetku i dobovými

---

[17] Srov. například Jeremy BOULTON, *London Widowhood Revisited: the Decline of Female Remarriage in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*. Continuity and Change (dále CC) 5, 1990, s. 323–355.

[18] Srovnatelné údaje byly zjištěny i v jiných regionech. Také na jižní Moravě převažovala protogamní manželství, neboť tři čtvrtiny všech ženichů a devět desetin nevěst tvořili svobodní lidé; L. NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce*, s. 120–123. V oblasti západních Čech se podíl sňatků uzavíraných svobodnými lidmi stabilně pohyboval okolo 75 %, výrazně klesl zejména během mortalitní krize ve sedmdesátých letech 18. století. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 375–376. Pouze 65,4 % protogamních manželství bylo zaznamenáno na přelomu 18. a 19. století ve Zdechovicích, avšak během první poloviny 19. století jejich podíl přesáhl 75 %. Šárka JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století*. HD 33, 2009, s. 109–144, zde s. 117; TÁŽ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*. HD 36, 2012, s. 65–113, zde s. 80–81. Více než tři čtvrtiny protogamních sňatků dokládá pro Stařeč Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*. HD 35, 2011, s. 45–82, zde s. 60–66. Ve farnosti Libčany na Královéhradecku podíl protogamních sňatků na přelomu 18. a 19. století činil 70,1 %, po roce 1820 vzrostl na 82,4 %. Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*. HD 34, 2010, s. 114–175, zde s. 131.

GRAF Č. 2: PODÍL PALINGAMNÍCH SŇATKŮ. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

morálními normami, které ženě přikazovaly držet smutek po manželovi delší dobu a muži zapovídaly vykonávat ženské práce.^[19] Vdovy při výběru partnera více limitoval věk, respektive biologická schopnost porodit novému choti potomka, a také stáří vlastních dětí, zejména synů, kteří měli právo hlásit se o majetek po otci.^[20] Důvodem četnějších sňatků vdovců byla i zmíněná vyšší úmrtnost žen v produktivním věku, tedy matek, které svým mužům zanechávaly dosud malé děti, o něž bylo třeba se postarat.^[21]

Vdovy se vdávaly méně často, ovšem stejně jako ovdovělí muži raději vybíraly mezi dosud svobodnými nápadníky. K uzavření manželství mezi dvěma partnery, kteří již měli zkušenosti z předchozího svazku, všeobecně docházelo jen zřídka.

[19] Margaret PELLING, *Finding Widowers: Men Without Women in English Towns Before 1700*. In: S. Cavallo – L. Warner (eds.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. New York 1999, s. 37–54, zde s. 50–51.

[20] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 158–168.

[21] Alain BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage: The Example of the Castelany of Thoissey-en-Dombes, 1670–1840*. *Journal of Family History* 5, 1980, s. 28–43, zde s. 32–39.

Tento aspekt palingamních sňatků někdy bývá interpretován tak, že vdovy a zejména vdovci si vzhledem ke svému samostatnému postavení a nabytému majetku mohli vybrat „lepší“, tedy mladší a atraktivnější protějšek bez závazků. Ačkoli osobní sympatie a přitažlivost při volbě životního partnera jistě hrály nemalou roli, nelze podobná vysvětlení považovat za dostačující. Především „sňatkový trh“ vždy nabízel větší počet dosud svobodných než ovdovělých jedinců, což pro vdovy a vdovce, kteří nemohli se sňatkem z praktických důvodů otálet, mělo nemalý význam. Pokud navíc vlastnili živnost či nemovitost, o níž se museli starat, potřebovali, aby se jejich nový protějšek přestěhoval za nimi, což mohli udělat pouze svobodní lidé, kteří dosud neměli vazbu k žádné usedlosti.^[22] Jak bude dále ukázáno, sňatek s „mládencem“ či „pannou“ navíc nemusel znamenat svatbu s mladým člověkem.

Historická demografie již několikrát vznesla otázku, zda sňatky ovdovělých osob populačnímu vývoji napomáhaly či jej naopak brzdily. V prvním případě jsou nová manželství vdovců a vdov vnímána jako jejich návrat do procesu reprodukce a obnovení možnosti plodit potomky. Na druhé straně stojí argument, že sňatek s ovdovělým, tedy zpravidla starším jedincem znamenal zkrácení reprodukčního období mladších protějšků. Možností, jak odpovědět na tuto otázku, je sledovat stáří obou snoubenců, respektive věkové rozdíly mezi nimi. Ačkoli sňatkový věk patří k standardním položkám historickodemografických výzkumů, většina badatelů se zaměřuje pouze na věk při prvním sňatku, případně připojuje průměrné stáří dříve ovdovělých snoubenců. Rozdělení ženichů a nevěst podle dosavadního rodinného stavu jejich protějšků se v českém prostředí neobjevuje.

Ve všech sledovaných oblastech byl věk při prvním sňatku poměrně vysoký, přičemž platilo, že obyvatelé města si na svou první svatbu museli počkat déle než vesničané. Zatímco v Českých Budějovicích se muži ženili až okolo třicítky, v okolních vsích to bylo o dva až tři roky dříve a na Novorychnovsku byl od poloviny devadesátých let 18. století sňatkový věk ještě nižší. Ženy se vdávaly mladší, ale křivka jejich sňatkového věku v podstatě kopírovala mužskou. Pro měšťany bylo patrně obtížnější zabezpečit obživu nové rodině, zatímco na venkově mohlo být naopak žádoucí, pokud se o zajištění provozu zemědělské usedlosti dělily dva manželské páry, a dědic či dědička si na rodný grunt směli přivést partnera ještě za života rodičů. V hornaté novorychnovské farnosti hrála důležitou roli také

---

[22] Výzkumy provedené pro třeboňské panství na přelomu 18. a 19. století ukázaly, že ovdovělí muži si často brali mladší ženy z nižších společenských vrstev. Od svých nových manželek tedy neočekávali především finanční přínos, ale spíše pracovní nasazení, takže si mohli vybírat partnerky s nevelkým věnem. J. MRÁZKOVÁ, *Přislíbujou*, s. 84–85; Josef GRULICH, *Heiratsstrategien der Dorfbevölkerung. Die Herrschaft Třeboň/Wittingau 1792–1836*. In: I. Schmidt-Voges (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institution im Wandel 1750–1850*. Köln – Weimar – Wien 2010, s. 143–178, zde s. 162–163.

textilní protoindustrie, která umožňovala v podstatě námezdní získávání obživy bez závislosti na zděděném majetku.

TABULKA Č. 3. VĚK PŘI PRVNÍM SŇATKU. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Období	Muži			Ženy		
	Počet	Průměr	Medián	Počet	Průměr	Medián
České Budějovice – město						
1786–1795	380	31,1	29,0	416	26,2	25,0
1796–1805	359	30,4	29,0	419	26,4	25,0
1806–1815	413	30,5	29,0	470	26,6	25,0
1816–1825	358	30,0	28,0	410	27,8	27,0
Nezjištěno	17	–	–	12	–	–
Celkem	1527	30,5	29,0	1727	26,8	25,0
České Budějovice – vsi						
1786–1795	107	27,8	26,0	113	24,9	24,0
1796–1805	91	27,5	26,0	105	25,2	25,0
1806–1815	75	27,5	25,0	88	24,9	24,0
1816–1825	100	27,7	26,0	117	26,1	25,0
Nezjištěno	4	–	–	3	–	–
Celkem	377	27,6	26,0	426	25,3	24,0
Nový Rychnov						
1786–1795	107	27,3	26,0	103	24,6	23,0
1796–1805	113	25,9	24,0	126	22,1	20,0
1806–1815	109	24,7	23,0	127	23,4	22,0
1816–1825	141	24,8	24,0	166	23,2	22,0
Celkem	470	25,7	24,0	522	23,3	22,0

Počet a stáří již ovdovělých snoubenců ovlivňovala především úmrtnost osob opačného pohlaví. Využití vzorky obyvatelstva jsou zejména v případě ovdovělých žen příliš malé, než aby mohla být provedena relevantní kvantitativní analýza, a bez rekonstrukce rodin nelze rozlišit druhé, třetí a další sňatky. Všeobecně ale platí, že vdovci se oproti ženám ženili i v mnohem pozdějším věku.^[23] Nižší

[23] V Zubrnících byl průměrný věk ženících se vdovců 42,6 let, zatímco vdovám bylo v průměru 40,7 let. K poslední uvedenému číslu je třeba vzhledem k malému použitému vzorku

sňatkový věk ovdovělých obyvatel venkova odpovídá menšímu počtu palingamních sňatků uzavíraných ve vesnickém prostředí. Zdá se, že město dávalo ovdovělým mužům i ženám větší prostor k uzavření nového manželství. Příčinou častějších následných sňatků mohla být větší svobodomyšlnost městské společnosti, která snad shovívavěji posuzovala kratší držení smutku a nabízela více možností nalézt nového partnera. Neméně důležitým faktorem byla i povaha městské ekonomiky a dělba práce v měšťanských domácnostech, které fakticky neumožňovaly vedení řemeslnických a obchodních živností ženám.^[24]

Ve stáří ovdovělých snoubenců se odrážel i průměrný věk při prvním sňatku. Venkované, kteří uzavírali první manželství časněji, se také dříve stávali rodiči a v poměrně mladém věku již měli dospívající či dospělé děti, zatímco potomci stejně starých měšťanů byli dosud malí. Přítomnost dorůstajících dětí měla výrazně limitující vliv na případný sňatek ovdovělého rodiče: (takřka) dospělí synové a dcery znamenali oporu a pomoc při získávání obživy, zároveň ale pomalu vznášeli nároky na vyplacení dědických podílů a převzetí živnosti.

Průměrný věk vdovců znovu přistupujících k oltáři byl ve všech sledovaných regionech asi o devět let vyšší než v případě vdov. Po čtyřicítce zájem i možnosti ovdovělých žen ohledně uzavření dalšího sňatku rychle klesaly, zatímco v případě vdovců se věková hranice, v jejímž rámci stále uzavírali nová manželství, posunovala až k šedesátce. Podíl ovdovělých ženichů uzavírajících druhé manželství s rovněž ovdovělou ženou výrazně narůstal od věkové kategorie 50 a více let, a to zejména na Novorychnovsku, ačkoli v absolutních počtech vdovci zasnoubení se svobodnými ženami výrazně převažovali. Je zřejmé, že ve vyšším věku se muži i ženy při výběru nového partnera častěji spokojovali s již ovdovělým protějškem, přestože svatba s dosud svobodným partnerem byla jednoznačně hodnocena jako příhodnější.

---

přistupovat s opatrností. Petr JANČÁREK, *Sňatky v Zubrnících v 19. století. Zpráva o archivním průzkumu*. HD 18, 1994, s. 167–178, zde s. 173–174. Ve východočeských Zdechovicích se na konci 18. a v první polovině 19. století průměrný věk při druhém či dalším sňatku mužů pohyboval mezi 41,1–46,3 lety, pouze v čtyřicátých letech se snížil na 37,3 let. V případě ovdovělých žen se věk při druhém sňatku pohyboval v poměrně širokém rozmezí 29,7–42,7 let. Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 114; TÁŽ, *Vývoj*, s. 76–80. Ve farnosti Libčany ve stejném období sňatkový věk vdovců kolísal mezi 42,1 až 46,5 lety, v případě vdov v rozmezí 32,9 a 38,3 let. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 135–139. Pro srovnání lze uvést údaje zjištěné pro Toskánsko, kde se v období 1819–1859 vdovci v průměru ženili v 42,6 letech, vdovy se vdávaly v 37,6 letech; Marco BRESCHI – Matteo MANFREDINI – Alessio FORNASIN, *Remarriage in a Pretransitional Italian Community*. CC 22, 2007, s. 407–428.

[24] Vícečetná manželství hrála významnou úlohu zejména v prostředí městských cechů, protože muži, kteří se oženili s vdovou po mistrovi, získávali právo vést dílnu. Cechy se navíc někdy aktivně snažily vdovu provdat, protože ovdovělým ženám musely vyplácet podpory a nedostatek plnohodnotných mužských pracovních sil cech ohrožoval. V souvislosti s řemeslnickými cechy je proto možné mluvit o „*aktive Witwenpolitik*“. Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*. Frankfurt – New York 2006, s. 233.

TABULKA Č. 4. VĚK PŘI DRUHÉM A DALŠÍM SŇATKU. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Období	Muži			Ženy		
	Počet	Průměr	Medián	Počet	Průměr	Medián
České Budějovice – město						
1786–1795	112	44,8	44,0	82	36,7	36,0
1796–1805	114	46,8	46,0	54	38,6	37,5
1806–1815	131	46,9	47,0	74	38,6	38,0
1816–1825	93	48,5	48,0	41	37,8	39,0
Nezjištěno	3	–	–	2	–	–
Celkem	453	46,7	46,0	253	37,8	37,0
České Budějovice – vsi						
1786–1795	24	49,4	50,0	18	39,9	39,0
1796–1805	25	41,0	40,0	11	33,4	30,0
1806–1815	30	39,2	36,5	17	35,8	36,0
1816–1825	24	43,9	45,0	7	34,9	30,0
Nezjištěno	0	–	–	1	–	–
Celkem	103	43,1	41,0	54	35,6	35,0
Nový Rychnov						
1786–1795	23	46,1	46,0	21	35,5	34,0
1796–1805	27	45,8	49,0	14	37,0	35,0
1806–1815	29	42,0	40,0	11	37,1	38,0
1816–1825	32	44,3	44,5	7	37,6	37,0
nezjištěno	4	–	–	1	–	–
celkem	115	45,2	45,0	54	36,5	35,5

Hlavním důvodem, který vdovce a vdovy vedl k hledání mezi „pannami“ a „mládenci“, však zřejmě nebylo mládí. Sňatkový věk dosud svobodných lidí, kteří si zvolili partnera se zkušenostmi z dřívějšího manželství, byl totiž oproti průměru znatelně vyšší. U žen byl nejnižší rozdíl zaznamenán ve vsích českobudějovické farnosti, kde byly snoubenky ovdovělých mužů o tři roky starší než všechny dosud svobodné nevěsty (průměrný věk všech svobodných činil 25,3 let, u těch, které si braly vdovce, představoval 28,8 let). Na Novorychnovsku byl tento rozdíl pětiletý (23,3 let všech svobodných nevěst oproti průměrnému věku 28,1 let u snoubenek ovdovělých mužů). Obdobně tomu bylo i u mužů. Ačkoli ve venkovském okolí Českých Budějovic byl shledán jen minimální rozdíl mezi svobodnými muži, kteří se ženili s „pannami“, a ženichy vdov

(průměrně 27,6 respektive 27,7 let), ve farnosti Nový Rychnov stáří mláďenců zasnoubených s vdovami činilo 31,2 let, zatímco celkový průměr nepředstavoval víc než 25,7 let.^[25]

TABULKA Č. 5. VĚKOVÁ STRUKTURA OVDOVĚLÝCH ŽENICHŮ PODLE RODINNÉHO STAVU NEVĚSTY. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Typ sídla	Věková kategorie ženicha							
	Do 29 let	30–39 let	40–49 let	50–59 let	Nad 60 let	Neurčeno	Celkem	
	%	%	%	%	%	%	Počet	%
Sňatky se svobodnou nevěstou								
ČB město	9,3	22,7	33,0	23,0	11,6	0,4	352	100,0
ČB vsi	15,3	32,9	28,2	16,5	7,1	–	85	100,0
NR	9,4	24,0	32,3	21,8	9,4	3,1	96	100,0
Sňatky s ovdovělou nevěstou								
ČB město	2,0	10,9	27,7	25,7	31,7	2,0	101	100,0
ČB vsi	5,6	11,1	11,1	38,9	33,3	–	18	100,0
NR	10,5	–	21,1	52,6	15,8	–	19	100,0

Legenda: P – počet, ČB – České Budějovice, NR – Nový Rychnov

TABULKA Č. 6. VĚKOVÁ STRUKTURA OVDOVĚLÝCH NEVĚST PODLE RODINNÉHO STAVU ŽENICHA. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Typ sídla	Věková kategorie nevěsty							
	Do 29 let	30–39 let	40–49 let	50–59 let	Nad 60 let	Neurčeno	Celkem	
	%	%	%	%	%	%	Počet	%
Sňatky se svobodným ženichem								
ČB město	22,3	50,7	23,0	2,6	0,7	0,7	152	100,0
ČB vsi	41,7	36,1	16,6	2,8	0,0	2,8	36	100,0
NR	34,3	42,9	14,3	5,6	–	2,9	35	100,0
Sňatky s ovdovělým ženichem								
ČB město	10,9	27,7	34,7	20,7	5,0	1,0	101	100,0
ČB vsi	5,6	11,1	61,1	22,2	–	–	18	100,0
NR	10,5	42,1	26,3	15,8	5,3	–	19	100,0

Legenda: P – počet, ČB – České Budějovice, NR – Nový Rychnov

[25] K podobným výsledkům došla Alice Velková pro Štáhlavsko, když porovnávala sňatkový věk svobodných osob v závislosti na tom, zda si brali rovněž svobodného či ovdovělého partnera. Snoubenci ovdovělých žen byli oproti ženichům svobodných dívek v letech 1661–1720 o více než tři roky starší, v následujících letech se jejich věk v podstatě vyrovnal. Svobodné nevěsty vdovců však byly oproti dívkám zasnoubeným s mláďenci pravidelně starší o několik let: v období 1661–1720 o 2,7 roku, v letech 1721–1787 o 4,1 roky a v období 1788–1850 o celých 7,3 let. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 377.

TABULKA Č. 7 PRŮMĚRNÝ VĚK MUŽŮ A ŽEN PŘI PRVNÍM SŇATKU UZAVŘENÝM S OVDOVĚLÝM SNOUBENCEM (SNOUBENKOU). FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Období	Muži			Ženy		
	Počet	Průměr	Medián	Počet	Průměr	Medián
České Budějovice – město						
1786–1795	58	34,6	32,5	89	29,8	28,0
1796–1805	25	32,4	30,0	85	29,7	29,0
1806–1815	39	32,9	31,0	96	30,4	30,0
1816–1825	30	32,8	32,5	82	33,9	33,0
Nezjištěno	0	–	–	0	–	–
Celkem	152	33,4	32,0	352	30,9	30,0
České Budějovice – vsi						
1786–1795	11	26,3	24,0	17	29,9	28,0
1796–1805	7	24,6	24,0	21	28,2	26,0
1806–1815	12	31,6	30,0	25	27,9	25,0
1816–1825	5	25,8	26,0	22	29,4	28,5
Nezjištěno	1	–	–	0	–	–
Celkem	36	27,7	25,0	85	28,8	27,0
Nový Rychnov						
1786–1795	13	29,1	27,5	18	32,8	29,0
1796–1805	10	36,0	39,0	21	26,9	26,0
1806–1815	6	26,2	25,0	25	27,4	26,0
1816–1825	5	32,2	32,0	30	28,2	27,5
Nezjištěno	1	–	–	2	–	–
Celkem	35	31,2	28,0	96	28,1	26,5

Pravděpodobnost oboustranně palingamního sňatku skutečně vzrůstala se stářím ženicha a nevěsty. Rozdíl mezi celkovým průměrným věkem při opakovaném vstupu do manželství a mezi průměrným věkem vdovců a vdov, kteří si zvolili rovněž ovdovělý protějšek, byl vysoký zejména ve vesnicích českobudějovické farnosti, kde činil 10 let u mužů a bezmála 8 let u žen; ve městě a také na Novorychnovsku byl zhruba poloviční.^[26] Vyšší věk snoubenců obou pohlaví v oboustranně

[26] Rozdíl mezi průměrným sňatkovým věkem všech ovdovělých ženichů a těch, kteří si brali vdovu, představoval v Českých Budějovicích 6,3 let, v okolních vsích 10,1 let, na Novorychnovsku 5,2 let. Rozdíl mezi průměrným stářím všech ovdovělých nevěst a vdov, které se vdávaly za

palingamních sňatcích však neznamenal jasnou tendenci k věkově vyrovnaným manželstvím dříve ovdovělých osob.^[27]

TABULKA Č. 8. PRŮMĚRNÝ VĚK SNOUBENCŮ V OBOUSTRANNĚ PALINGAMNÍCH SŇATCÍCH. FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Typ sídla	Vdovci			Vdovy		
	Počet	Průměr	Medián	Počet	Průměr	Medián
ČB – město	99	53,0	53,0	100	41,8	42,0
ČB – vsi	18	53,2	53,0	18	43,2	43,5
NR	19	50,4	54,0	19	40,1	38,0

Legenda: P – počet, ČB – České Budějovice, NR – Nový Rychnov

TABULKA Č. 9. PRŮMĚRNÝ VĚK OVDOVĚLÝCH SNOUBENCŮ UZAVÍRAJÍCÍCH DALŠÍ SŇATEK SE SVOBODNÝM SNOUBENCEM (SNOUBENKOU). FARNOSTI ČESKÉ BUDĚJOVICE A NOVÝ RYCHNOV, 1786–1825

Typ sídla	Vdovci			Vdovy		
	Počet	Průměr	Medián	Počet	Průměr	Medián
ČB – město	351	44,9	45,0	151	35,2	35,0
ČB – vsi	85	41,0	40,0	35	31,6	30,0
NR	93	43,6	42,0	34	34,3	35,0

Legenda: P – počet, ČB – České Budějovice, NR – Nový Rychnov

Ve všech lokalitách byl zjištěn přibližně desetiletý rozdíl mezi průměrným stářím vdovců a vdov uzavírajících tento typ sňatků, který ukazuje, že věkové rozdíly mezi partnery bývaly i v těchto případech dosti vysoké. Nejvyrovnaněj-

vdovce, činil v Českých Budějovicích 4 roky, ve vesnicích českobudějovické farnosti 7,8 let, na Novorychnovsku 3,6 roku. Srov. tabulky č. 4 a 8.

[27] Vendula Krausová pro farnost Stařeč podtrhla věkovou vyrovnanost sňatků uzavíraných oboustranně ovdovělými snoubenci. V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 63. Ještě vyšší podíl vyrovnaných manželství vdov a vdovců, kde věkový rozdíl nepřevýšil čtyři roky, uvádí pro konec 18. století Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 115–116. V průběhu 19. století se však i ve farnosti Zdechovice podíl věkově vyrovnaných manželství přiblížil hodnotám zjištěným pro výše uvedené oblasti. Srov. TÁŽ, *Vývoj*, s. 79. Naopak nižší podíl vyrovnaných manželství vdovců a vdov byl zjištěn pro farnost Libčany. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 140–142. Pro srovnání s městským prostředím lze uvést například údaje z Kouřimi, kde 51,6% sňatků uzavíraly páry, kdy byl muž starší o 1–10 let, v 17,9% byla starší žena. Celkem 15,7% případů se týkalo dvojic, kdy byla nevěsta o 11–20 let mladší, v 5,7% činil věkový rozdíl více než 20 let. Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850*. HD 18, 1994, s. 69–104, zde s. 81.

ší byly samozřejmě sňatky dvou svobodných snoubenců. V obou venkovských regionech průměrný sňatkový věk mládenců přesahoval věk jejich svobodných snoubenek jen o 2,2 respektive 2,4 roky, ačkoli ve městě to bylo o 3,7 roku (tabulka č. 3).

K největším nerovnostem mezi partnery však zjevně docházelo v případech, že si ovdovělý muž bral dosud svobodnou ženu. Rozdíl mezi průměrným věkem vdovců, kteří se oženili se svobodnými dívkami, a průměrným stářím jejich snoubenek ve všech sledovaných oblastech překročil 12 let.^[28] Obdobný propočít zohledňující rozdíl průměrného věku vdov, jež si braly mládence, a průměrného věku jejich svobodných ženichů ukázal, že v tomto typu sňatku bývaly ženy mnohdy starší než jejich partneři, ale že věkové rozdíly v takových manželstvích nebyly tak výrazné jako v dříve zmíněném případě vdovců a svobodných žen. Konkrétní výsledek výpočtu ukazuje věkový rozdíl několika málo let ve smyslu vyššího stáří ovdovělých nevěst oproti jejich dosud svobodným snoubencům.^[29] Údaj je však do jisté míry zkreslující, neboť v tomto typu svazků se běžně objevovaly jak páry, kde byl muž starší než jeho žena (zejména v případě mladších vdov), tak i dvojice, kde snoubenka byla narozena o řadu let dříve než její nový protějšek. Detailnější výzkum pro Novorychnovsko však potvrdil, že vdovy měly sklon hledat věkově blízké partnery, zatímco muži jednoznačně preferovali mladší snoubenky.^[30]

Nevyhnutelným následkem takto nevyvážených sňatků vdovců a vdov byla další ovdovění, nové palingamní sňatky a především velmi složité příbuzensko-právní vztahy mezi členy jednotlivých domácností. Zejména ve venkovském prostředí, kde bylo získávání obživy z velké části vázané na vlastnictví usedlosti a možnostech, které svým výnosem mohla poskytnout, mohl vznik spletitých dědických nároků velmi zkomplikovat nejen mezilidské vztahy, ale i další perspektivy členů rodiny. Největší problém představovalo zaopatření a poslěze „vybytí“ osiřelých potomků, které v důsledku opakovaných manželství rodičů nezřídka dělily i generační rozdíly.

---

[28] Ve městě Českých Budějovicích rozdíl mezi průměrným věkem vdovců, kteří si vzali svobodnou, a průměrným věkem jejich svobodných nevěst činil 14 let, v okolních vsích 12,2 let, na Novorychnovsku byl tento rozdíl nejvyšší a činil 15,6 let.

[29] Ovdovělé nevěsty byly oproti svým dosud svobodným ženichům ve městě Českých Budějovicích starší o 1,8 roku, v okolních vsích o 4,1 roku, na Novorychnovsku o 3,1 roku.

[30] Věkový rozdíl v druhých manželstvích vdov na Novorychnovsku v letech 1785–1855 v 41,3 % nepřesáhl pět let. Naproti tomu druhé sňatky vdovců byly takto vyrovnané jen v pětina případů. M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 144–147. Pro Hornopolicko 18. století byla prokázána jasná tendence starších vdovců brát si svobodné ženy o generaci či dvě mladší. Jednou z možných interpretací je i reprezentační funkce manželství v případě držitelů usedlostí. M. SELIGOVÁ PRAŽÁKOVÁ, *Život poddaných*, s. 179.

Závěr

Druhé a další sňatky byly na přelomu 18. a 19. století, v době, která dosud čelila vysoké úmrtnosti (relativně) mladých osob, velmi časté. Ve společnosti, jejíž základní hospodářskou jednotkou byla rodina, respektive domácnost, závislá současně na práci muže a ženy, bylo nahrazení pracovní síly předčasně zesnulého hospodáře či hospodyně stejně jako řemeslnického mistra nebo mistrové ekonomickou a sociální nutností. Vdovci a vdovy bývali obvykle ekonomicky dostatečně zajištěni, na druhou stranu mívali potomky z předchozích manželství, kteří samozřejmě vyžadovali finanční náklady, pozornost macechy či otčima a do budoucna měli nárok na dědictví po zemřelém rodiči. Soužití dětí narozených v několika manželstvích s sebou přinášelo nejen přetížení prostorové a ekonomické kapacity domácnosti, ale i riziko osobních konfliktů.

Častěji, rychleji a do vyššího stáří uzavírali nová manželství ovdovělí muži. Byli méně omezeni věkem, kulturními stereotypy a společenskými požadavky i právními normami, jež souvisely se správou rodinného majetku i výkonem poručnictví nad osiřelými dětmi. Ženy se stoupajícím věkem ztrácely šanci porodit novému partnerovi vlastního potomka, zároveň se očekávalo, že správu rodinného jmění převedou na mladší generaci, jakmile to bude možné.^[31] Postavení hospodáře a majitele usedlosti neznamenovalo, že by šance vdovců na sňatkovém trhu byly bez omezení. I oni se při výběru nové partnerky museli podřídit své rodinné situaci a přizpůsobit se skutečnosti, že pro mladé, svobodné a zároveň zámožné nevěsty již nebudou perspektivními ženichy.

Nejmenší podíl palingamních sňatků byl doložen v Novorychnovské farnosti, která ve sledovaném období patřila mezi regiony se silícím zastoupením protoindustriální výroby. Je možné, že domácká textilní produkce a zapojení všech členů domácnosti do získávání obživy snižovaly tlak na vdovce a vdovy čelící úmrťi svého protějšku. Naopak městská ekonomika, bezpochyby ve spojení s menším „dohledem“ sociálního okolí a širšími možnostmi výběru nového partnera, přispívala k uzavírání většího počtu druhých manželství. Ovdovělí snoubenci zde také byli starší než ve venkovském prostředí, což souviselo s obecně vyšším sňatkovým věkem ve městě, který zase odrážel počet a stáří potomků, kteří byli na vdovci či vdově určitého věku závislí.

Naprostou menšinu uzavíraných manželství ve všech lokalitách představovaly oboustranné palingamní svazky. Vdovci i vdovy preferovali svobodné snoubence,

---

[31] Ve venkovském prostředí sehrály důležitou roli reformy dědického práva zavedené v osmdesátých a devadesátých letech 18. století, které pozměnily práva dočasných prozatímních hospodářů a umožnily spolumajitelkám zemědělských usedlostí stát v jejich čele dle vlastního uvážení. Blíže Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.–18. Jahrhundert*. HD 20, 1996, s. 93–101; Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*. Časopis Národního muzea – řada historická 168, 1999, s. 53–72.

což však nutně neznamenalo, že by si díky svému majetkovému zázemí mohli vybírat mezi mladšími, atraktivnějšími protějšky, přestože věkové rozdíly v opakovaných manželstvích bývaly vyšší než v případech svazků dvou svobodných snoubenců. Především je třeba mít na paměti, že řada mužů a žen ovdověla velice mladá a jejich noví partneři byli stále víceméně jejich vrstevníky. Ukazuje se také, že svobodní ženichové vdov a především nevěsty vdovců byli v průměru o něco starší, než kdyby se zasnoubili se svobodnými. Je tedy možné vyslovit předpoklad, že zejména vdovci a vdovy představovali vyhlídku pro ty, kdo z nějakého důvodu nenalezli partnera mezi svobodnou mládeží a svůj sňatek odložili do pozdějšího věku. Pro potvrzení toho závěru by však bylo zapotřebí připojit zevrubný rozbor sociálního postavení snoubenců, jenž by ukázal, zda a jak často byl sňatek s ovdovělým spojen s pohybem na společenském žebříčku, respektive do jaké míry byly palingamní sňatky sociálně homogamní.

Jako nejdůležitější faktor snižující počet sňatků uzavíraných mezi dvěma ovdovělými snoubenci se jeví správa rodinného jmění. Ve venkovském i městském prostředí byl majetek vázán na držbu usedlosti, jež vyžadovala neustálou přítomnost hospodáře a kterou bylo třeba udržet pro další generaci. Ovdovělí lidé byli připoutáni ke svému majetku a jejich nový partner musel přijít za nimi. Na Novorychnovsku ani jednou nedošlo k situaci, kdy by se ovdovělý držitel usedlosti v souvislosti s uzavřením nového manželství stěhoval. Takřka nulová migrace ovdovělých mužů byla prokázána i na příkladu Českobudějovicka. Hlavní důvod je nutné spatřovat v existenci majetkového vlastnictví (vlastní hospodářství, řemeslnická živnost nebo výměnek) i určitého společenského postavení, které vdovci během předchozího života vybudovali. Mezi ovdovělými osobami, jež alespoň v malé míře migrovaly, proto převládaly ženy.^[32]

---

[32] J. GRULICH, *Migrace*, s. 288–296.

Jiří Woitsch – Adéla Jůnová Macková a kol.:

Etnologie v zúženém prostoru

... Etnologie v zúženém prostoru

Jiří Woitsch, Adéla Jůnová Macková a kolektiv

Kolektivní monografie popisující a analyzující základní institucionální, personální a teoreticko-metodologické proměny etnologie a příbuzných oborů ve 2. polovině 20. století. První rozsáhlé dílo vydané po roce 1989, které se zevrubně a kriticky zabývá dějiny etnologie v širokých společenských, politických a kulturních kontextech s důrazem na vývoj oboru v někdejší Československu a dalších zemích střední Evropy.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2016, 498 s., rejstřík, anglické resumé.

ISBN 978-80-88081-10-4 (váz.)

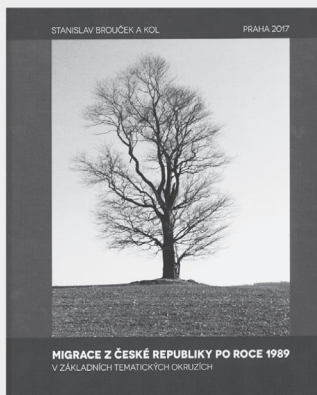
ISBN 978-80-88081-11-1 (online: pdf)

Cena 0 Kč

Stanislav Brouček a kol.

Migrace z České republiky po roce 1989

v základních tematických okruzích

Práce představuje rekapitulaci vztahu mezi společností v českých zemích a zahraničními krajinami. Migrace z českých zemí několikrát změnila své ústřední téma: 1918–1938 to bylo téma ekonomického a sociálního *vystěhovalectví*; 1938–1945 a 1948–1989 téma protifašistického resp. protikomunistického *exilu*. Po roce 1989 je to téma nového institucionálně organizovaného *formování moderní české diaspory*. V posledním desetiletí dochází sice k soustavné *diskusi* o této problematice, avšak následné *cílené řešení* ze strany státu, tj. České republiky, dosud chybí. Sumarizace poznatků získaných z reakcí zahraničních Čechů o organizování kontaktů s Českou republikou ukazuje, že krajané především

potřebují *jedno konkrétní místo*, jednu adresu, „one stop shop“, kam by se obraceli se svými konkrétními věcnými požadavky. Práce ve vybraných tematických okruzích shrnuje resortní problematiku a je podkladem pro usnesení Senátu PČR adresované vládě ČR, která by měla učinit politické rozhodnutí nově organizovat vztah ČR k české diaspoře.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2017, 298 s., přílohy, anglické resumé.

ISBN 978-80-88081-09-8

Cena s DPH 200 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

MOŽNOSTI A LIMITY VYUŽITÍ SOUPISU VENKOVSKÝCH ŽIDŮ Z ROKU 1799 PRO HISTORICKO-DEMOGRAFICKÝ VÝZKUM^[1]

Klára Woitschová – Jiří Woitsch

Possibilities and limits of the use of the 1799 census list of Jewish families in Bohemia for research in historical demography

Abstract: The study explores the possibilities and limits of the use of the 1799 census list of Jewish families in Bohemia for historical demography. The source is characterized in terms of its composition, the content of individual sections and the completeness of its preservation. The authors conclude that the census list from 1799 contains considerably less complex data e.g. compared to the 1793 census list and is worse for historical demography, more suitable for micro-study of particular localities or families. Source is not fully preserved (data for 4 counties is missing) and contains data about 5 414 families. An analysis of the settlement structure of the Jews and their spatial mobility (only long-term migrations were observed) showed that the mobility of the Jewish population in Bohemia was extraordinary at the turn of the 18th and 19th centuries.

Historická demografie, 2017, 41:2:173–187

Key words: Jews, Bohemia, Jewish demography, census lists of Jewish families, migration, 18th and 19th Century

Contact: PhDr. Klára Woitschová, Ph.D., Katedra pomocných věd historických a archivního studia FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, e-mail: woitschovaklara@seznam.cz; PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, e-mail: jiri.woitsch@post.cz.

Úvod

V roce 2006 jsme na stránkách *Historické demografie* publikovali studii zaměřenou na geografickou mobilitu Židů v Čechách.^[2] Na základě detailní analýzy soupisu židovských rodin z roku 1793 jsme v ní konstatovali poměrně značnou mobilitu Židů a to zejména na kratší vzdálenosti, přičemž nejvíce migrující složkou obyvatelstva byli mladí Židé mužského pohlaví.^[3] Ve studii jsme v rovině

[1] Text byl vypracován s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076 a na Univerzitě Karlově v rámci programu PROGRES Q09: Historie – Klíč k pochopení globalizovaného světa. Za velmi cenné připomínky a upozornění na důležitou literaturu autoři děkují recenzentům textu.

[2] Klára WOITSCHOVÁ – Jiří WOITSCH – Michal ŘEZNÍČEK, *Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle Soupisu židovských rodin z roku 1793*. *Historická demografie* (dále HD) 30, 2006, s. 31–66.

[3] Národní archiv (dále NA), fond HBS, inv. č. 57–104, kart. 16–24; inv. č. 119, kart. 34.

metodologické zároveň upozornili na možnosti a limity využití konskripcí židovských familiantů a jejich rodin ze 2. poloviny 18. století pro historicko-demografické studium obecně a pro výzkum migrací zvlášť. Soupis z roku 1793 se ukázal jako vhodný pramen pro tento typ bádání hned z několika důvodů – je dochován kompletně pro celé území Českého království, a byť se jedná o pramen z doby předstatistické, informace o pohybu obyvatel v něm jsou zachycovány relativně důsledně. Za dobu od publikování stati se výzkum nejrůznějších demografických parametrů židovského obyvatelstva českých zemí v raném novověku a novověku významně posunul v rovině věcné i metodické, a to jak díky řadě dílčích studií, tak především syntetických prací.^[4] Významných pokroků bylo dosaženo i při historicko-demografickém výzkumu prostorové mobility obyvatelstva obecně, byť převážně s důrazem na venkovské obyvatelstvo křesťanské víry, které z řady důvodů zůstává hlavní doménou naší soudobé historické demografie.^[5]

V aktuální stručné studii, kterou chápeme jako svého druhu „pokračování“ statě z roku 2006, se pokoušíme vyhodnotit údaje soupisu židovských familiantů z roku 1799.^[6] Jsme si přitom vědomi značně odlišné povahy tohoto pramene, jeho výrazně nižší komplexnosti ve srovnání se soupisem z roku 1793 i jeho nekompletního dochování. Cílem studie tedy není podat úplný přehled o židovských migracích na přelomu 18. a 19. století, vyjadřovat se k otázkám terminologickým nebo charakterizovat sídelní strukturu Židů v Čechách (což není na základě soupisu z roku 1799 ani možné), v tomto směru odkazujeme na naši starší práci, příp. další dostupné texty,^[7] pro nejširší kontextualizaci především na práci Jany Vobecké.^[8] Stejně tak v textu neopakujeme detailní informace o provádění konskripcí Židů v 18. a 19. století.^[9]

---

[4] Historicko-demografické studium Židů v Čechách, nejen s důrazem na přirozenou měnu, nepřekonatelným způsobem shrnula Jana VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde: Jews in Bohemia between the Enlightenment and the Shoah*. Budapest – New York 2013.

[5] V případě studia migrací jde především o monografii J. Grulichy, která je sice zaměřena na jihočeskou problematiku, avšak zahrnuje obsahově vyčerpávající obecné kapitoly k migračním teoriím, metodám a pramenům historického studia migrací i přehled dosavadního evropského a českého bádání. Viz Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*. České Budějovice 2013.

[6] NA, fond HBS, inv. č. 105–107, kart. 25–27.

[7] Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001 (zejm s. 88–128); Jan HEŘMAN, *The Evolution of the Jewish Population in Bohemia and Moravia 1754–1953*. Papers in Jewish Demography 1973, Jerusalem 1977, s. 255–265.

[8] J. VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde*, s. 43–126.

[9] Problematiku nejnověji shrnula Ivana EBELOVÁ, *Census Lists of Jewish Families in Bohemia: 1723/1724–1811*. Judaica Bohemiae 48, 2013, s. 79–91. Dále viz Anita FRANKOVÁ, *Erfassung der jüdischen Bevölkerung in Böhmen im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Judaica Bohemiae 6, 1970, s. 55–69; Gustav OTRUBA, *Statistische Materialien zur Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern seit dem Ausgang des 18. Jahrhunderts*. In: F. Seibt (ed.), *Die*

Našimi hlavními cíli je především (1) vyhodnocení pramene z hlediska možnosti jeho využití pro historicko-demografické studium a srovnání jeho vypovídací hodnoty se soupisem z roku 1793 a (2) prezentace vybraných údajů o zachycené mobilitě židovského obyvatelstva a dalších demografických charakteristikách a případně opět jejich srovnání s údaji ze soupisu z roku 1793. Geografickým rámcem studie je vzhledem k charakteru pramene venkovský prostor Čech, čímž jsou míněny všechny kraje krom Prahy, konkrétně se jedná samozřejmě o ty kraje, pro něž je soupis z roku 1799 zachován.^[10] Pokud jde o časový rámeček předestřené analýzy, stojíme před metodicky mimořádně komplikovaným problémem. Soupis z roku 1799 má totiž ve vztahu k údajům o migracích i dalších demografických jevech narozdíl od starších konskripcí, které zachycovaly židovské osídlení k jednomu rozhodnému datu či poměrně krátkému období, dynamickou povahu. Byl totiž v některých rubrikách doplňován a aktualizován až do 20. let 19. století. Předkládaná data o migracích a jejich interpretace se tudíž sice primárně vztahují k roku 1799, zohlednili jsme však i některé údaje z bezprostředně následného období, a to zejména v těch případech, kdy jsme se domnívali, že příslušný proces (např. stěhování) započal již v době pořizování soupisu.

Soupis venkovského židovského obyvatelstva z roku 1799 – charakteristika pramene

Konskripcce Židů z roku 1799 nevznikla jako její předchůdci činností českého gubernia, resp. tzv. židovské komise, nýbrž státní účtárny. Jinak se ovšem mechanismus jejího vzniku mnoho nelišil od starších soupisů, základní elaboráty vznikly na jednotlivých statcích a standardním úředním postupem se přes krajské úřady dostaly až k centrálním úřadům státním.^[11] O důvodech pořízení nové konskripcce v tak krátkém časovém odstupu od té předchozí se prozatím můžeme jen dohadovat. To, že soupis nechala pořádit právě státní účtárna, svádí k domněnce, že by mohl souviset se změnou ve zdanění Židů platnou od února roku 1799, nepodařilo se nám to však našim výzkumem potvrdit ani vyvrátit.

Juden in den böhmischen Ländern, München – Wien 1983, s. 323–350; J. VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde*, s. 33–42. Nejkomplexnější přehled o počtech Židů v Čechách podává Rudolf SANDER, *Počty Židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století*. Sborník archivních prací 52, 2002, s. 521–590, nicméně některé číselné údaje z jeho textu vyžadují korekce. K tomu zejm. Klára KUČEROVÁ – Jiří WOITSCH, *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Možnosti a limity etnokartografické analýzy*. Český lid 92, 2005, s. 155–173.

[10] Berounsko, Boleslavsko, Budějovicko, Bydžovsko, Čáslavsko, Hradecko, Chrudimsko, Kouřimsko, Plzeňsko, Prácheňsko, Rakovnicko a Táborsko.

[11] Ivana EBELOVÁ – Michal ŘEZNIČEK – Klára WOITSCHOVÁ – Jiří WOITSCH, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska 5. Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*. Praha 2007, s. 44, viz též I. EBELOVÁ, *Census Lists*, s. 89–90.

Soupis židovského venkovského obyvatelstva z roku 1799 byl sice sestaven jen s šestiletým odstupem od soupisu z roku 1793, přesto se obě konskripce pořizované za odlišným účelem odlišnými úřady od sebe v mnohém liší. Struktura zápisů je v soupisu z roku 1799 podstatně zjednodušená, méně přehledná a pro jakoukoliv demografickou analýzu tudíž výrazně hůře uchopitelná. Základní jednotkou evidence zůstává kraj a v jeho rámci panství (*Namen des Dominiums*). Panství však již dále nejsou členěna na jednotlivé nižší sídelní jednotky a přesnější určení pobytu daného familianta se dozvídáme až v jednom z dalších sloupců za jménem a příjmením (*Vor- und Zuname der jüdischen Familianten*, resp. *Dieselbe halten sich dermal auf*). Údaje o místě pobytu jsou ale i tak dosti povšechné, ze záznamů v soupisu není u Židů žijících ve větších sídlech např. zřejmé, zdali se jedná o obyvatele samotného města či jeho předměstí.

Soupis z roku 1799 je navíc pouze soupisem familiantů (popř. jejich nejstarších synů, kteří se mohli nadít udělení familiantského místa), nikoli celých familiantských rodin či domácností. Obsahuje tak údaje jen o vybrané a svým způsobem privilegované skupině Židů, kteří byli v rámci dobových restriktivních legislativních opatření oprávněni uzavírat sňatky a požívali tzv. ochrany.^[12] Existence „familiantských zákonů“ (a z nich vyplývající specifické postavení familiantů a jejich zvláštní právní status) zásadním, avšak dobově proměnlivým způsobem, ovlivňovala život Židů v Čechách po celou dobu jejich platnosti, přičemž právě období konce 18. století vč. doby přímo mezi pořízením soupisů v letech 1793 a 1799 přineslo do praxe familiantského zákona určité změny,^[13] které se projevovaly i v rovině každodenního života jednotlivých rodin.^[14]

Familianti příslušní k jednotlivým vsím jsou v soupise z roku 1799 zaznamenáváni v nahodilém pořadí bez ohledu na svou místní příslušnost. Další sloupec (*Haben den Heiratskonsens erhalten auf und im Jahre*) považujeme za nejzásadnější pro indikaci pohybu obyvatel, ukazuje totiž, pro jakou lokalitu byl dotčenému udělen souhlas pro uzavření sňatku. Poslední dva sloupce jsou určeny pro zachycení

[12] K základním principům familiantského zákona a jeho aplikaci a dílčím změnám na konci 18. století srov. T. PĚKNÝ, *Historie Židů*, s. 94–97 a 107–119.

[13] Vedle řady tolerančních, soudních, jazykových a hospodářských reforem Josefa II, které měly dopad na židovskou populaci, je nutno zmínit především tzv. Systemální patent Františka I. z 3. 8. 1797, který de facto shrnul či upřesnil většinu dosavadní roztržité legislativy týkající se Židů. K němu viz Simon ADLER, *Das Judenpatent von 1797*. Ročenka Společnosti pro dějiny židů v Československé republice 5, 1933, s. 191–221 a František ROUBÍK, *Tři příspěvky k vývoji emancipace židů v Čechách*. Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice 5, 1933, s. 305–400.

[14] Tyto změny samozřejmě nejsou postižitelné prostřednictvím celozemských soupisů Židů (i když např. Systemální patent mírně navýšil počet povolených familiantů v Čechách), dobře sledovatelné jsou ale na úrovni mikrostudií každodenního života. Srov. např. Michaela KRÁLOVÁ, *Důsledky familiantského zákona na život jedné židovské rodiny v jihočeském městě Pacově v letech 1726 až 1850*. Vlastivědný sborník Pelhřimovska 14, 2003, s. 81–89.

počtu rodin v rámci jednoho záznamu a pro následné poznámky. Ty mohou být různého charakteru. Vyskytují se zde údaje o úmrtí familianta, explicitní informace o jeho přestěhování a zařazení do počtu rodin jiného panství, nejčastěji se zde dozvídáme o potomcích familianta a jemu uděleném svatebním konsensu. Tyto údaje byly doplňovány dodatečně i mnoho let po dokončení základního soupisu, a to ještě ve 20. letech 19. století. Na rozdíl od soupisu z roce 1793 (do něhož byly podobné poznámky doplňovány pouze sporadicky) je tak soupis z roku 1799 živým organismem relevantním podle našeho názoru i pro sledování určitého segmentu přirozené měny obyvatelstva. A to zejména při možné kombinaci s jinými typy pramenů, zejm. matrikami. Na druhou stranu, v soupisu z roku 1799 scházejí některé další položky pravidelně obsažené v předcházejících konskripcích: jedná se především o veškeré údaje hospodářského charakteru, tedy způsob obživy a výše odváděných daní.

Redukce formuláře souvisí především s praktickými okolnostmi a obecnými důvody pořizování obou soupisů. Soupis prováděný v roce 1799 a později průběžně doplňovaný, zjednodušeně řešeno, měl sloužit nikoli k detailnímu zmapování židovské populace Českého království, ale spíše k základní evidenci obyvatel židovské víry a zpřehlednění agendy svatebních konsensů. Změna účelu soupisu však ochudila dnešní badatele o možnost využít jej jako vynikající zdroj pro zmapování způsobů obživy židovského obyvatelstva, jak se to podařilo v případě soupisu z roku 1793.^[15]

Další výraznou odlišností je také způsob a míra dochování konskripcí. Soupis Židů z roku 1793 je dochován z větší části formou originálních příznání vyplňovaných místními židovskými orgány a potvrzených úředníky daného panství, ale též i v podobě čistopisů pořízených na krajských úřadech. V roce 1799 byly soupisové archy z konskribovaných panství a měst odeslány krajským úřadům, zde z nich však nebyly vyhotovovány jednotné čistopisy, ale byly v této formě postoupeny státní účtárně, kdy byly svázány do knih, vždy společně pro dva či více krajů.^[16] Jednotlivým konkrétním soupisům byl nicméně vždy předsazen i krajský sumář se soupisem panství v kraji a počtem evidovaných rodin. Tento sumář však nezřídka obsahuje podstatně odlišné údaje o absolutních počtech familiantů, než které lze

---

[15] K obživě Židů viz T. PĚKNÝ, *Historie Židů*; J. VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde*, s. 145–154; Ruth KESTENBERG-GLADSTEIN, *Wirtschaftsgeschichte der böhmischen Landjuden des 18. Jahrhunderts*. *Judaica Bohemiae* 3, 1967, s. 101–133; TÁŽ, *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern. Teil 1. Das Zeitalter der Aufklärung 1780–1830*. Tübingen 1969; Gustav OTRUBA, *Der Anteil der Juden am Wirtschaftsleben der böhmischen Länder seit dem Beginn der Industrialisierung*. In: F. Seibt (ed.), *Die Juden*, s. 209–268. Přímo na analýze soupisu z roku 1793 je postavena práce I. EBELOVÁ – M. ŘEZNÍČEK – K. WOITSCHOVÁ – J. WOITSCH, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska* 5.

[16] Uloženy jsou dnes ve fondu Židovské komise, ačkoliv, jak bylo uvedeno, iniciátorem soupisu byla státní účtárna. Viz NA, fond HBS, inv. č. 105–107, kart. 25–27, k pozadí soupisu a dochování příslušných fondů I. EBELOVÁ, *Census Lists*, passim.

získat sčítáním posléze uvedených dat o Židech na jednotlivých panstvích. Z metodického hlediska, jak bude ještě dále rámcově rozebráno, je proto třeba důrazně varovat před absolutizací jakýchkoliv počtů Židů zachycených v soupisu. „Jiným čtením“ samotného pramene – o skutečné situaci nemluvě – je možné dobrat se údajů lišících se o jednotky až desítky osob. Týká se to samozřejmě i této studie, kdy v ní uváděná data o počtech Židů považujeme jen za značně pravděpodobná, nikoli absolutně přesná.

Možnosti analýzy soupisu venkovských Židů z roku 1799 pro účely historické demografie

Podobně jako soupis z roku 1793, k možností jehož využití jsme se podrobně vyjádřili,^[17] má i konskripce z roku 1799 (a její pozdější doplňky) značný potenciál pro využití nejen v historicko-demografickém výzkumu. Nutno však hned na počátku konstatovat, že jde o potenciál výrazně nižší než v případě předcházejícího soupisu, a to hned z několika důvodů.

Prvním problémem, nejbanálnějším a zároveň zcela fatálním, je nekompletní dochování soupisu z roku 1799, tj. existence pouze 12 krajských konskripcí ze šestnácti původně existujících. Jakákoli získaná data jsou tedy při úvahách v rovině celozemské v každém případě nekompletní, případná detailnější srovnání určitých jevů přicházejí v úvahu jen v rovině krajské, příp. pro jednotlivá panství. Je sice možno využít možností srovnání s výsledky předchozích a následných konskripcí i dalších statistických zdrojů a chybějící data případně extrapolovat,^[18] nicméně takový postup už může přinášet údaje jen značně orientační a postihující spíše určité trendy než dokumentující stav v určitém období.

Další detailnější komentář zasluhují, jak bylo naznačeno, veškeré uvedené sumární číselné údaje. Zdaleka není samozřejmostí, že se při jejich kontrole lze dobrat součtů odpovídajících v soupisu podchyceným familiantům. Je pak otázkou, zdali se jedná o bezděčnou chybu úředníků, kteří soupis sestavovali, písařské chyby vzniklé při sestavování krajských sumářů, či dokonce o záměrné zkreslení údajů, vedené neidentifikovatelnými motivy. Stejně tak nelze vyloučit, že při pořizování krajských sumářů disponoval příslušný úřední aparát nějakými doplňujícími údaji, které se již ovšem neodrážejí v samotném soupisu Židů na jednotlivých panstvích. Uvažovat lze i o tom, že k výchozím datům – která dnes zpravidla považujeme za důvěryhodnější – bylo prostě přistupováno jinak. Rozhodnout o tom, které z údajů obsažených v soupise (krajské sumáře či součty novodobě pořizené z údajů pro jednotlivá panství) jsou relevantnější, je krajně obtížné. V naší analýze nicméně

[17] K. WOITSCHOVÁ – J. WOITSCH – M. ŘEZNÍČEK, *Geografická mobilita*, zejm. s. 35–42.

[18] Kompletní kontextualizaci nabízí J. VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde*, s. 43–56, srov. tabulku 4.1 na s. 47.

pracujeme s číselnými údaji, ke kterým jsme došli vlastním sčítáním zaznamenaných osob, které jsme upřednostnili před využitím sumářů.

Soupis z roce 1799 byl pořízen, jak již bylo zmíněno výše, primárně k evidenci familiantů (popř. vdov), tj. hlav rodin, popřípadě jejich nejstarších (popřípadě i v dalším pořadí narozených) synů, u nichž se předpokládalo či již z nějakých důvodů dokonce realizovalo udělení svatebního konsensu. Údaje o dalších členech rodiny či domácnosti, ať už příbuzných či nepříbuzných, tudíž uváděny nejsou. Ke studiu struktury rodin a dalších souvisejících demografických ukazatelů tedy soupis z roku 1799 využít nelze a nemůžeme na jeho základě ani odhadovat celkový počet obyvatel hlásících se k židovské víře na českém venkově koncem 18. století. Nepředpokládáme však, že by v tomto směru došlo v relativně krátkém období od pořízení předchozí konskripce, která zaznamenala v 16 českých krajích (bez Prahy) 6 752 židovských rodin resp. domácností s téměř 38 594 příslušníky, k výrazným změnám. Dochovaná část konskripce z roku 1799 eviduje ve 12 krajích 5 414 familiantů, celkový počet židovských obyvatel na venkově se tedy stále musel pohybovat kolem 40 000 osob. Uvedené údaje odpovídají našim znalostem o početnosti Židů v Čechách jako celku a dynamice růstu jejich počtu, která byla v posledním desetiletí 18. století ještě poměrně nízká a významně se zrychlila až po roce 1800.^[19]

Údaje o věku zapsaných Židů jsou obsaženy v soupisu z roku 1799 ještě méně často, než tomu bylo v předcházejících konskripcích (v některých z nich byla dokonce pro tento údaj samostatná kolonka, byť ne vždy byla důsledně vyplňovaná).^[20] Podobně je jen zcela výjimečně zmiňován rodinný stav familianta a vzhledem k absenci údajů o dalších rodinných příslušnících vyjma synů, na které byl familiantský status převeden, ani není možné jej odvozovat z informací o manželce či dětech. Jen zřídka je uveden vdovský stav u mužů, pokud je zapsána na familiantském místě žena, pak se takřka jistě jedná o vdovu se synem, na něhož přešlo familiantské místo jeho zemřelého otce. Všechna tato data jsou však zcela izolovaná a nezařaditelná do jakéhokoliv širšího kontextu, takže jejich využitelnost je naprosto okrajová a soupis z roku 1799 se tím pádem jako celek jeví pro závažnější demografické analýzy pracující i s věkem a rodinnými vazbami jako málo využitelný.

Na druhou stranu, např. ve srovnání se soupisem z roku 1793, lze pramen v omezené míře a specifickým způsobem využít ke studiu určitých jevů souvisejících s přirozenou měnou obyvatelstva. Poměrně pečlivě jsou totiž v soupise evidovány přesnější okolnosti sňatku, či lépe řečeno udělení konsensu k němu – konkrétně datum a místo, pro které byl konsens udělen. Vzhledem k tomu, že udělení

---

[19] Tamtéž, s. 46–47.

[20] Explicitně v soupisu roku 1786, ale údaje o věku se objevovaly nahodile i v roce 1793 a zřídka i v předcházejících soupisech. Viz I. EBELOVÁ, *Census Lists* a tam uvedený přehled rubrik jednotlivých soupisů.

svatebního konsensu synovi zpravidla bezprostředně souviselo s úmrtím otce, jak vyplývá z dalších údajů soupisu, lze z pramene dovozovat i dílčí údaje k úmrtí Židů. Zdůrazňujeme však, že jde o údaje využitelné povytce pouze v kontextu genealogické práce zaměřené na konkrétní osoby či rodiny, příp. při studiu dějin konkrétních židovských obcí. Potenciál dat o přirozené méně obyvatel pro historicko-demografickou statistiku a sledování jakýchkoliv komplexnějších trendů je víceméně nulový.

Nyní se zaměříme na možnosti využití a interpretace soupisu z roku 1799 z hlediska geografické mobility Židů, která je hlavním předmětem našeho zájmu. I zde narážíme, ke škodě věci, při excerpci dat z pramene na celou řadu obtíží, v některých případech zcela nepřekonatelných, což zvláště vynikne ve srovnání s komplexností údajů předcházející konskripce z roku 1793. Při ní se úředníci snažili o co nejpřesnější uvádění geografických údajů, jak ve smyslu toho, odkud zapsaní Židé přišli na místo aktuálního pobytu, tak ve smyslu opačném. „Co nejpřesnějším určením“ máme na mysli uvedení konkrétní vsi či města, někdy upřesněné i uvedením příslušného kraje, případně země.^[21] Evidování dat o prostorové mobilitě Židů v takovém tvaru pak umožňuje nejen konstatovat samotný fakt pohybu v prostoru, ale dokonce relativně přesně určit vzdálenost, kterou dotyčný urazil, jak jsme se o to pokusili v předchozí studii. Dobový úřední postup zároveň umožnil sledovat mobilitu Židů v poměrně kompaktním časovém období, zahrnujícím maximálně několika málo let či měsíců předcházejících samotnému sčítání.

V soupisu z roku 1799 naproti tomu můžeme na pohyb obyvatel usuzovat – vedle nečetných explicitních (zpravidla dodatečně doplněných) poznámek o přestěhování – jen z odlišných údajů o tom, kde se dotyčný v roce 1799 aktuálně nacházel a kde byl tedy zapsán, a o místě, pro které mu byl – před či po vzniku soupisu – udělen svatební konsens. Při takové interpretaci vycházíme z toho, že byl dodržován požadavek reálného přesunu do místa, kde byl konsens udělen, byť skutečnost mohla být v některých případech odlišná. Sledujeme tak delší časové období jednak předcházející samotné konskripci, jednak zachycující formou vpisek a poznámek i roky pozdější (nezohledňovali jsme ovšem výrazně pozdní doplňky k soupisu sahající až do 20. let 19. století). Při striktní interpretaci jde výhradně o záznamy jen o jednom typu migrací, konkrétně migrace sňatkové,^[22] náš výklad

[21] I přes tuto snahu bylo ovšem i při práci se soupisem z roku 1793 zjevné, že došlo k celé řadě nepřesností, což zřetelně vyplývalo ve chvíli, kdy se nepodařilo v drtivé většině případů „spárovat“ dohromady údaj o příchodu a odchodu téže osoby v původním a cílovém místě. I s touto výjimkou však bylo možné získaná data s určitou dávkou opatrnosti využít pro celkem rozsáhlou analýzu. Viz K. WOITSCHOVÁ – J. WOITSCH – M. ŘEZŇÍČEK, *Geografická mobilita*.

[22] Pozornost sňatkové migraci u nás byla věnována hlavně ve venkovském prostředí křesťanském, což samozřejmě do budoucna vybízí k určitým srovnáním. Viz Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*. HD 30, 2006 – suplement, s. 19–72; Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850*. HD 30, 2006 – suplement, s. 73–98; Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti*

je ovšem volnější. Migrační pull i push faktory mohly být i úplně jiné a výrazně komplexnější (zejména ekonomické) a záznam o udělení svatebního konsensu či rezidence v jiné lokalitě, než byla lokalita původního konsensu, mohl až ex post dokumentovat migraci, ke které došlo ze zcela odlišných důvodů. Uvedené skutečnosti a metodické obtíže spojené s jejich uchopením a interpretací vypovídací hodnotu předkládaných dat – a jsme si toho dobře vědomi – dramatickým způsobem snižují. De facto se nejedná o zachycení „Židů v pohybu“ k roku 1799 ale o sumarizaci komplexnějších migračních procesů nepochybně ovlivněných i komplikovanou dobovou ekonomickou a politickou situací v době napoleonských válek. Zároveň nutno zdůraznit, že si nikdy nemůžeme být jisti ani tím, že místo, kde byl familiant evidován či kde mu byl uveden svatební konsens, bylo i místem, kde se skutečně zdržoval.

Problematickým momentem je navíc i to, že souhlas s uzavřením sňatku byl udělován pro panství a nikoli pro konkrétní obec. V úvahu proto nepřichází možnost sledování vzdáleností, na které migrace probíhala. V případě mobility uvnitř panství nelze o migraci zjistit vůbec nic, překročení hranic panství zároveň mohlo u větších sousedících dominií v praxi znamenat jak přesun o několik set metrů, tak i o několik desítek kilometrů. Povaha soupisu z roku 1799, který eviduje pouze familianty, tedy hlavy rodin, zároveň vylučuje možnost analyzovat mobilitu dalších členů rodin, resp. domácností. To je zvláště fatální s ohledem na skutečnost, že při analýze soupisu z roku 1793 byla jako nejmobilnější identifikována vrstva svobodných Židů živičích se námezdnou prací.^[23] Nic podobného v případě mladšího pramene sledovat bohužel nemůžeme, a tak opět nezbyvá než konstatovat, že soupis z roku 1799 lze pro studium geografické mobility využít, avšak v míře výrazně omezenější než v případě předchozí konskripce.

Sídelní struktura venkovského židovského obyvatelstva v Čechách dle soupisu venkovských Židů z roku 1799

Na základě excerptce dochovaných částí soupisu můžeme konstatovat níže uvedené údaje.^[24] V roce 1799 žilo ve 12 českých krajích, pro které je soupis dochován, celkem 5 414 familiantů. V tomto součtu jsou uváděni muži a ovdovělé ženy, které měly syna, na něhož přešlo otcovské familiantské číslo. Poměr mezi pohlavími je

---

Dobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století. HD 28, 2004, s. 111–155; souhrnně J. GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva*, s. 64–74, 252–312.

[23] K. WOITSCHOVÁ – J. WOITSCH – M. ŘEZNÍČEK, *Geografická mobilita*, s. 62.

[24] Zevrubnou excerptci soupisu z roku 1799 vyhotovili v rámci seminárního úkolu předmětu Historická demografie a statistika Katedry pomocných věd historických a archivního studia FF UK studenti Mgr. Helena Hanušová, Mgr. Kristýna Kalousková a Mgr. Jiří Smrž, kterým za poskytnuté podklady velice děkujeme.

pochopitelně nevyrovnaný, přičemž mužské hlavy rodin představují 95 % celkového počtu všech zjištěných familiantů.

Krajem s nejpočetnější židovskou komunitou bylo Plzeňsko (701 záznamů), po něm pak následuje kraj Kouřimský (669 záznamů) a s takřka shodnými čísly kraj Čáslavský a Berounský (637, resp. 632 záznamů). Naopak ke krajům s nejmenším počtem židovských familiantů můžeme počítat Budějovicko a Hradecko (139, resp. 222 záznamů). Celkové zjištěné počty familiantů ve všech krajích jsou prezentovány v tabulce č. 1. V tabulce č. 2 pak předkládáme srovnání počtů židovských rodin a familiantů v letech 1793 a 1799. Údaje obou soupisů o počtech židovských rodin resp. familiantů na úrovni krajské se v převážné většině krajů výrazně neliší, nicméně v některých z nich došlo k markantnímu nárůstu počtu rodin, resp. familiantů (Berounsko, Boleslavsko), jinde naopak k jejich značnému poklesu (Kouřimsko). Tuto skutečnost nelze dle našeho názoru vysvětlit pouhým zlepšením či naopak zhoršením evidence židovské populace v těchto krajích, nicméně v této chvíli bohužel nejsme schopni podat relevantní vysvětlení pro nárůst či pokles počtu zaznamenaných rodin řádově až o stovky.

TABULKA Č. 1. POČTY ŽIDOVSKÝCH FAMILIANTŮ V JEDNOTLIVÝCH ČESKÝCH KRAJÍCH DLE SOUPISU ŽIDŮ Z ROKU 1799

Kraj	Počet			
	panství	muži	ženy	celkem osob
Berounský	84	618	14	632
Boleslavský	38	371	23	394
Budějovický	9	132	7	139
Bydžovský	19	252	16	268
Čáslavský	54	616	21	637
Hradecký	18	196	26	222
Chrudimský	17	311	21	332
Kouřimský	42	624	45	669
Plzeňský	46	669	32	701
Prácheňský	59	471	23	494
Rakovnický	46	407	18	425
Táborský	56	481	20	501
Celkem	488	5 148	266	5 414
Celkem (v %)	–	95,1	4,9	100,0

Zajímavá je samozřejmě také struktura židovského obyvatelstva z hlediska jeho rozptýlení po kraji v menších skupinkách či naopak soustředění v jednom či několika málo větších centrech. Ani zde nedošlo mezi lety 1793 a 1799 k vel-

kým změnám. Kraj s výrazně koncentrovaným židovským osídlením zastupuje Bydžovsko (v Novém Bydžově bylo soustředěno 109 familiantů z celkových 252 zjištěných) či Kouřimsko (kde velká centra představují panství Kolín a Libeň, na něž připadá celkem 342 familiantů z celkových 669). Kraje s rozptýleným židovským osídlením pak reprezentují např. Prácheňsko či Plzeňsko. Největší židovskou komunitou mimo Prahu byla podobně jako v roce 1793 židovská obec kolínská. Nejmenší skupinku obyvatel na jednom panství představuje jednotlivá rodina, přičemž tento typ osídlení je zastoupen v nemalé míře ve všech sledovaných krajích.

TABULKA Č. 2. POČTY ŽIDOVSKÝCH RODIN A ŽIDOVSKÝCH FAMILIANTŮ DLE SOUPISŮ Z LET 1793 A 1799

Kraj	Počet	
	rodin 1793	familiantů 1799
Berounský	516	632
Boleslavský	127	394
Budějovický	132	139
Bydžovský	299	268
Čáslavský	594	637
Hradecký	254	222
Chrudimský	295	332
Klatovský	435	-
Kouřimský	787	669
Litoměřický	364	-
Loketský	387	-
Plzeňský	630	701
Prácheňský	506	494
Rakovnický	483	425
Táborský	537	501
Žatecký	406	-
Celkem	6 752	5 414

Geografická mobilita

Jak již naznačil výklad o soupisu venkovských Židů z roku 1799 jako o prameni, je třeba brát při studiu geografické mobility ohled na určitá omezení a přizpůsobit jim i otázky, na něž očekáváme odpověď. Celkové výsledky výzkumu migrující židovské populace zachycené v tomto soupise jsou prezentovány v tabulce č. 3. Vidíme tedy, že kolem roku 1799 změnila své bydliště více než čtvrtina Židů

usazených v krajích, pro které je soupis dochován. Přesně jde o 26,1 % familiantů, což je dle našeho názoru mimořádně vysoké číslo svědčící o tom, že geografická mobilita, resp. migrace nebyla v židovské populaci přelomu 18. a 19. stol. vůbec výjimečným jevem. Zvláště při zohlednění faktu, že soupis zachycuje v podstatě jen migraci familiantů, tedy nejusedlejší části židovské populace. Celkové počty zejména krátkodobě migrujících osob musely být výrazně vyšší. „Nejživější“ pohyb můžeme zaznamenat na Berounsku, za ním následovalo s určitým odstupem Plzeňsko a Čáslavsko. Nejmenší migrace se pak týká Budějovického kraje, což koresponduje s nejmenší židovskou populací ze všech zkoumaných krajů.

TABULKA Č. 3. POČTY MIGRUJÍCÍCH ŽIDŮ V JEDNOTLIVÝCH KRAJÍCH

Kraj	Počet			Podíl z celkového počtu familiantů (v %)
	muži	ženy	celkem	
Berounský	284	4	288	45,6
Boleslavský	99	3	102	25,9
Budějovický	15	0	15	10,8
Bydžovský	67	1	68	25,4
Čáslavský	195	7	202	31,7
Hradecký	35	3	38	17,1
Chrudimský	46	2	48	14,5
Kouřimský	139	4	143	21,4
Plzeňský	207	11	218	31,1
Prácheňský	154	3	157	31,8
Rakovnický	130	4	134	31,5
Táborský	151	5	156	31,1
Celkem	1 472	45	1 517	28,0

Vzhledem k výše zmíněným obsahovým specifikám soupisu z 1799 a souvisejícím problémům s jeho metodickým uchopením a interpretací musíme zcela rezignovat na studium migrací v rámci jednoho panství. Smysluplnějších výsledků se již dobereme při sledování pohybu obyvatelstva mezi jednotlivými panstvími a kraji a také přes hranice Čech. Celková čísla jsou uvedena v tabulce č. 4.^[25]

[25] V tabulce jsou uvedeny zvlášť údaje pro muže a vdovy, avšak vzhledem k tomu, že podíl migrujících odvoděných žen se ukázal, ostatně v souladu s očekáváním, jako spíše mizivý, dále operujeme pouze s celkovými součty mužů a žen.

TABULKA Č. 4. MIGRACE FAMILIANTŮ PŘES HRANICE PANSTVÍ, KRAJŮ A ZEMĚ DLE SOUPISŮ ŽIDŮ Z ROKU 1799

Kraj	V rámci kraje (panství – panství)			V rámci země (kraj – kraj)			Zahraniční (země – země)		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
Berounský	136	2	138	148	2	150	0	0	0
Boleslavský	65	2	67	34	1	35	0	0	0
Budějovický	6	0	6	9	0	9	0	0	0
Bydžovský	34	1	35	27	0	27	6	0	6
Čáslavský	131	5	136	62	2	64	2	0	2
Hradecký	14	1	15	21	2	23	0	0	0
Chrudimský	25	3	28	19	0	19	2	0	2
Kouřimský	62	2	64	80	2	82	2	0	2
Plzeňský	123	5	128	85	5	90	0	0	0
Prácheňský	89	1	90	65	2	67	0	0	0
Rakovnický	69	2	71	61	2	63	0	0	0
Táborský	89	3	92	58	2	60	0	0	0
Celkem	843	27	870	669	20	689	12	0	12

Nejmenší podíl na celkovém migračním saldu měla vnější imigrace a emigrace, vždyť takových záznamů bylo nalezeno v celém dochovaném soupisu pouze dvanáct. Přesně polovinou se na tomto množství podílí překvapivě Bydžovsko. Cílovými destinacemi byla Pešť (z Hořic) či Uhry bez konkrétního určení (z Nového Bydžova). Naopak imigrace směřovala z moravské Třebíče a Velkého Meziříčí (do Hořic a do Barchůvku).^[26] U ostatních krajů nejsou buď cílové destinace uvedeny vůbec, či se jedná opět o Moravu (např. z Jimramova na Kouřimsko). Veškerá zaznamenaná výměna židovského obyvatelstva (na úrovni familiantů) s vnějším světem se tedy omezovala pouze na hranice habsburského středoevropského soustátí. Důvody mohou být různé. Jednak může jít o prostou podevidenci migračních jevů obecně, další, a dle našeho názoru nejpravděpodobnější možností, je – zejména ve světle údajů zaznamenaných v soupisu z roku 1793 – že ze vzdálenějších destinací nacházejících se mimo monarchii přicházeli (či do nich odcházeli) především svobodní Židé, služebnictvo a jiní dočasní členové domácnosti, zástupci různých vysoce mobilních profesí, Židé v „podružské“ fázi životního cyklu apod. – obecně Židé bez familiantského statusu. Tedy osoby, které nejsou v soupise z roku 1799 vůbec reflektovány, a v provedené statistice je tedy postrádáme. Uvedený jev neeviden

[26] Moravu pro účely tohoto textu považujeme za zahraničí vzhledem k tomu, že soupis 1799 byl organizován na zemském principu a Morava se tedy nachází za hranicemi účinnosti této soupisové akce.

migrujících Židů se závažněji projevuje u migrací na větší vzdálenost, u pohybů v rámci panství nebo kraje v letech 1793 i 1799 migrovali poměrně výrazně právě i plnoprávní familianti s celými rodinami. V soupise tak např. zcela postrádáme očekávatelnou výměnu obyvatelstva s Říší. Zmiňováno není ani hlavní město habsburského soustátí Vídeň, zde však patrně proto, že v letech 1784–1847 byli Židé ve Vídni pouze tolerováni, legální usazení bylo značně složité a pro plnoprávné familianty z Čech tudíž nemohlo jít o prvořadý cíl migrace.^[27]

Z uvedeného důvodu mají významnější podíl na zaznamenaných migracích právě přesuny mezi jednotlivými kraji. Množství evidovaných mezikrajských přesunů odpovídá v zásadě celkovému pořadí krajů v celkovém objemu migrací, nejvíce záznamů bylo zjištěno v Berounsku a Plzeňsku, nejméně na Budějovicku. Jen trochu změněný obrázek pak poskytují migrace mezi jednotlivými panstvími, kdy větší pohyb můžeme pozorovat opět mezi panstvími Berounského kraje, který je následován krajem Čáslavským a opět Plzeňským. Krom Budějovicka je pak nejmenší migrace jak přes hranice panství, tak přes hranice krajské zaznamenána na Hradecku, Chrudimsku a Bydžovsku. Opět je ovšem nutno připomenout, že se jedná pouze o výsledky zkoumání migrací familiantů či vdov s dospělými syny. Všechny uvedené údaje zároveň rámcově korelují s celkovými počty familiantů v jednotlivých krajích, nebyl tedy zjištěn stav, kdy by Židé v určitém kraji či regionu vykazovali výrazně větší tendenci ke geografické mobilitě, zatímco jinde by byla židovská populace podstatně stabilnější.

Závěr

Soupisy židovského obyvatelstva vytvořené pro České království od 17. do 19. století představují naprosto neocenitelný a nepostradatelný pramen ke studiu Židů v Čechách. Jako modelový příklad široké palety možných využití a interpretací pro potřeby poznání židovské populace byl před několika lety využit soupis z roku 1793 a i s odstupem času je zjevné, že pro historickou demografii je to skutečně ten nejpřínosnější. V přítomné studii jsme se pokusili obdobným způsobem analyzovat jeden z navazujících soupisů, a sice ten z roku 1799, a to opět hlavně s důrazem na problematiku geografické mobility. Došli jsme přitom k následujícím věcným i metodickým výsledkům:

1. I přes značná heuristická a interpretační omezení se ukazuje, že vedle využití výjimečného soupisu z roku 1793 má i práce s ostatními konskripcemi jako „solitéry“ určitý smysl. Jako mnohem produktivnější se do budoucna ovšem

---

[27] Na imigraci Židů z Moravy (ale i Čech) do Vídně to ukazuje Wolfgang GASSER, *Mährischen Juden im Wien des 19. Jahrhunderts: Einwohnerdaten, Sozialstruktur und Lebensverläufe*. In: „Morava jako zrcadlo Evropy“ – Etnické menšiny na Moravě do roku 1918 / „Mähren als Spiegel Europas“ – Etnische Minderheiten in Mähren bis zum Jahr 1918. XXXI. Mikulovské sympozium, 13.–14. října 2010. Brno 2010, s. 105–117.

jeví (a) vytváření dlouhých časových řad vzájemně srovnatelných údajů – to se týká především základního údaje o počtu židovských familiantů. V dalších otázkách je spíše možné dobrat se vzájemných poměrů jednotlivých zaznamenávaných jevů, pokud byly sledovány ve více soupisech. Popřípadě (b) využití soupisů jako doplňkových pramenů při studiu na mikroúrovni, které bude vycházet z výzkumů židovských matrik, pramenů velkostatkové proveniencí (zachycujících zejména hospodářské aktivity Židů), topografií atd.

2. Údaje soupisu z roku 1799 mají kvůli nekompletnímu dochování, odlišnému účelu sestavení a tím pádem výhradní evidenci familiantů a nikoli všech Židů, podstatně menší vypovídací hodnotu pro jakýkoliv typ historicko-demografické (statistické) analýzy. Cennější se jeví pro bádání o konkrétních jedincích či lokalitách. Využitelnost soupisu výrazně limituje i absence údajů o věku a profesní struktuře Židů.
3. Dynamická povaha soupisu, který některé jevy eviduje formou doplňků a poznámek pro časové období cca 20 let, výrazně znesnadňuje jeho komplexní analytické uchopení, agregaci dat atd., avšak zároveň umožňuje získávat i některé údaje o přirozené změně obyvatelstva.
4. V rovině informací o celkovém počtu židovských rodin, resp. familiantů nebyla mezi lety 1793 a 1799 zaznamenána výrazná změna, samozřejmě s výhradou extrapolace údajů z roku 1793 pro kraje, v nichž se mladší ze soupisů nedochoval. Změnu, kterou prozatím není možné jednoznačně interpretovat, jsme zaznamenali v počtech Židů (resp. rodin) v některých krajích, kde došlo v několika případech k výraznému nárůstu nebo naopak poklesu množství konskribovaných familiantů.
5. Mobilita židovského obyvatelstva, byť sledovatelná pouze na úrovni nejudlejší části Židů, tedy plnoprávných familiantů, byla kolem roku 1799 mimořádná. Svatební konsens (spojený s vysokou pravděpodobností s migrací) byl udělen více než čtvrtině zaznamenaných Židů pro lokalitu mimo jejich aktuální rezidenci.
6. Soupis z roku 1799 nedovoluje sledovat krátkodobé migrace (např. pracovní, sezónní) u familiantů a žádný typ migrace u dalších Židů, které neeviduje vůbec. Pokud bychom u nich na přelomu 18. a 19. století předpokládali podobnou míru geografické mobility jako v roce 1793, což je vysoce pravděpodobné, tvořili by Židé skutečně extrémně mobilní skupinu obyvatelstva Čech. Navíc i zdánlivě „nehybní“ familianti (nahlíženo optikou jejich zachycení v příslušných soupisech), trvale evidovaní v určité lokalitě, kteří se živilí např. podobným obchodem, mohli být naopak vysoce pohyblivou skupinou obyvatel a trávit množství času mimo místo své oficiální rezidence.
7. Podrobnou analýzu příčin tak vysoké mobility Židů v Čechách na přelomu 18. a 19. století ponecháváme na budoucím bádání, z dosavadních výzkumů ale vcelku jasně vyplývá, že souvisí především se specifickou socioprofesionální strukturou Židů.

KATALOG KRAMÁŘSKÝCH TISKŮ

www.eu.avcr.cz

Nová píseň
newěrným pannám
k m. hřtaze vydaná.

Když jsem šel k meg mileg zc.

 Akademie věd
České republiky
Strategie AV21
Špičkový výzkum ve veřejném zájmu

 ETNOLOGICKÝ ÚSTAV
Akademie věd
České republiky, v.v.i.

TESTOVÁNÍ „HYPOTÉZY BABIČEK“: HISTORICKO-DEMOGRAFICKÁ PERSPEKTIVA^[1]

Jan Horský – Jan Havlíček

Testing the „Grandmother hypothesis“: Historical demographic perspective

Abstract: Human female reproduction is characterised by menopause – a characteristics which appears to be unique to humans. The “Grandmother hypothesis” proposes that menopause allows grandmothers to contribute to the reproductive outcomes of their offspring. In general, the previous studies prevalingly based on current subsistence societies support this hypothesis. Nevertheless, they also show high variation in the observed effect which might be a consequence of individual cultural practices. The main aim of this paper was to explore potentially moderating variables by using historical demographic data. Our review shows that age related condition for testing the Grandmother hypothesis is generally met. We further identified several variables related to testing the hypothesis such as different family types as identified earlier by Hajnal. Further we suggest that the role of grandmothers may vary according to the infant mortality as described by life wasting and life saving reproductive systems. Finally, we propose that future studies should include other family members including biologically unrelated ones such as farm workers who may play an analogous role to the grandmothers themselves.

Historická demografie, 2017, 41:2:189–211

Key words: Grandmother hypothesis, evolutionary biology, fitness, reproductive outcome, kin network, marriage pattern

Contact: Doc. PhDr. Jan Horský, Ph.D., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, U kříže 8, 158 00, Praha 5; e-mail: jan.horsky@fhs.cuni.cz; doc. Mgr. Jan Havlíček, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Viničná 7, 128 44, Praha 2; e-mail: jhavlícek@natur.cuni.cz.

Úvodem

Pro rozvoj historicko-demografických bádání není bez významu, mohou-li reagovat na hypotézy, teze a teorie, které vzešly z jiných, přírodních či humanitních věd. Jednou z nich je tzv. „hypotéza babiček“, která byla formulována evolučními antropology před více jak třiceti lety a od té doby byla intenzivně testována převážně s využitím dat ze současných subsistenčních populací. Hlavní motivací k formulování „hypotézy babiček“ bylo vysvětlení menopauzy, která značně omezuje

[1] Vznik tohoto článku byl podpořen z grantového projektu GA ČR č. 17–11983S *Testování „hypotézy babiček“: Transgenerační efekt na reprodukci na základě matričních dat v Čechách v 17.–19. století*. Autoři děkují Lucii Kuncové a Zuzaně Štěrbové za pomoc s editací textu a Tereze Nevolové za korekturu angličtiny.

reprodukční život žen. U ostatních primátů, podobně jako u většiny savců, dochází k postupnému snižování plodnosti v závislosti na zvyšujícím se věku.^[2] Oproti tomu u člověka dochází v důsledku menopauzy, tj. ve věku mezi 45 a 50 lety, ke kompletnímu ukončení plodnosti (ponechme nyní stranou postupy současné reprodukční medicíny zahrnující hormonální terapii a *in-vitro* fertilizaci). Někteří autoři předpokládali, že menopauza představuje poměrně moderní fenomén spojený s celkovým prodlužováním života typickým pro industriální populaci.^[3] Tyto spekulace však nemají příliš velkou oporu v demografických datech vztahujících se k populacím s výrazně nižší pravděpodobností dožití (většina úmrtí v těchto populacích jde na vrub novorozenecké a kojenecké úmrtnosti). Naopak data z lovecko-sběračských komunit ukazují, že ženy po posledním porodu žijí dalších v průměru více než dvacet let.^[4] Jinými slovy, žena z takovéto komunity může být v důsledku menopauzy polovinu svého dospělého života neplodná. Navíc některé zdroje poukazují na to, že menopauza byla poměrně obvyklým fenoménem i v antickém Řecku či Římě.^[5]

Rozsáhlé omezení reprodukčního života způsobené menopauzou vypadá z evoluční perspektivy jako záhada. Dá se očekávat, že ženy, u nichž docházelo k menopauze, a tím i k dramatickému snížení jejich reprodukčního úspěchu, by po mnoha generacích byly přečísleny ženami, které toto reprodukční omezení nevykazovaly.^[6] Tento paradox se snaží vysvětlit tzv. „hypotéza babiček“, která předpokládá, že menopauza se vyvinula kvůli podpoře vlastních vnoučat.^[7] Tato hypotéza koncepčně vychází z teorie inkluzivní fitness, jež předpokládá, že jedinec může zvýšit svou biologickou zdatnost (fitness) nejen přímou reprodukcí, ale též podporou reprodukce svých biologických příbuzných, s nimiž sdílí část svých genů.^[8] U člověka

---

[2] Tim M. CARO – Daniel W. SELLEN – A. PARISH et al., *Termination of reproduction in nonhuman and human female primates*. International Journal of Primatology 16, 1995, s. 205–220.

[3] Alan A. COHEN, *Female post-reproductive lifespan: A general mammalian trait*. Biological Reviews 79, 2004, s. 733–750.

[4] Kim HILL – Magdalena A. HURTADO, *The evolution of premature reproductive senescence and menopause in human females*. Human Nature 2, 1991, s. 313–350.

[5] Mary S. M. PAVELKA – Linda Marie FEDIGAN, *Menopause: A comparative life history perspective*. American Journal of Physical Anthropology 34, 1991, s. 13–38.

[6] K. HILL – M. A. HURTADO, *The evolution*; M. S. M. PAVELKA – L. M. FEDIGAN, *Menopause*; Jocelyn SCOTT PECCEL, *Menopause: Adaptation or epiphenomenon?* Evolutionary Anthropology 10, 2001, s. 43–57; Paul W. SHERMAN, *The evolution of menopause*. Nature 392, 1998, s. 759–761.

[7] Kristen HAWKES, *Grandmothers and the evolution of human longevity*. American Journal of Human Biology 15, 2003, s. 380–400; Kristen HAWKES – John F. O'CONNELL – N. G. B. JONES et al., *Grandmothering, menopause, and the evolution of human life histories*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 95, 1998, s. 1336–1339.

[8] William. D. HAMILTON, *The genetical evolution of social behaviour I*. Journal of Theoretical Biology 7, 1964, s. 1–16.

bylo postulováno několik faktorů, které mohly vést k napomáhání reprodukci příbuzných oproti své vlastní. Mezi tyto faktory patří fakt, že děti jsou poměrně dlouho závislé na svých pečovateli. Dále je porod u člověka díky kombinaci velké hlavičky dítěte a úzkého porodního kanálu matky poměrně riskantní pro matku i pro dítě. V neposlední řadě se riziko úmrtí matky zvyšuje s věkem,^[9] a tím se též významně snižuje šance na přežití dítěte.^[10] Některé matematické modely ukazují, že kombinace těchto faktorů mohla vést k evoluci menopauzy.^[11]

Několik předchozích studií testovalo hypotézu babiček na základě demografických dat z neindustriálních populací. Celkově se ukazuje nižší mortalita dětí v rodinách, kde byla přítomná babička, oproti těm, kde babička přítomná nebyla. Například u patrilineární komunity pastevců z Keni či u zemědělské komunity v Gambii byla zjištěna vyšší pravděpodobnost přežití dítěte v případech přítomnosti babičky.^[12] Navíc se ukazuje, že žijící babička má pozitivní efekt na hmotnost přírůstků dítěte.^[13] V případech dědečků nebyl konzistentní efekt zjištěn.^[14]

Jinou možností k testování hypotézy babiček je využití historicko-demografických dat z matrik. Hlavní výhodou tohoto přístupu je, že některé matriky mohou obsahovat kompletní rodokmen přes několik generací. Tímto způsobem je tak možné testovat, zda přítomnost babičky ovlivnila nejen přežití dítěte, ale také jeho následnou reprodukci v dospělosti. Výsledky rozsáhlé studie postavené na datech ze zemědělských populací z 18. století z Finska a z 19. století z provincie Québec v Kanadě zjistily, že přítomnost babičky souvisela s nižším věkem prvního těhotenství jejich dcer a kratšími meziporodními intervaly. V důsledku toho se vnučata žen, které se dožily postreprodukčního věku, dožívala častěji dospělosti než vnučata těch žen, které zemřely v mladším věku.^[15] Další studie zabývající se tímto tématem byla postavena na datech ze zemědělské populace v Krummhör-

---

[9] David A. GRIMES, *The morbidity and mortality of pregnancy. Still risky business*. American Journal of Obstetrics and Gynecology 170, 1994, s. 1489–1494.

[10] Rebecca SEAR – Ruth MACE, *Who keeps children alive? A review of the effects of kin on child survival*. Evolution and Human Behavior 29, 2008, s. 1–18.

[11] D. P. SHANLEY – T. B. L. KIRKWOOD, *Evolution of the human menopause*. Bioessays 23, 2001, s. 282–287.

[12] Monique BORGERHOFF MULDER, *Hamilton's rule and kin competition: The Kipsigis case*. Evolution and Human Behavior 28, 2007, s. 299–312.

[13] Rebecca SEAR – Ruth MACE – Ian A. MCGREGOR, *Maternal grandmothers improve nutritional status and survival of children in rural Gambia*. Proceedings of the Royal Society B-Biological Sciences, 267, 2000, s. 1641–1647.

[14] M. BORGERHOFF MULDER, Mhairi A. GIBSON – Ruth MACE, *Helpful grandmothers in rural Ethiopia: A study of the effect of kin on child survival and growth*. Evolution and Human Behavior 26, 2005, s. 469–482.

[15] Mirrka LAHDENPERA – Virpi LUMMAA – Samuli HELLE et al., *Fitness benefits of prolonged post-reproductive lifespan in women*. Nature 428, 2004, s. 178–181.

nu ve Východním Frísku. Zde bylo zjištěno, že na snížení mortality dětí má efekt pouze přítomnost babiček z matčiny strany.^[16] Je ovšem otázkou, jak je možné zobecňovat výsledky studie postavené primárně na datech od bezzemků.

Předchozí studie poukazují na skutečnost, že vliv babiček na reprodukci jejich potomků může ovlivňovat celá řada sociodemografických faktorů a kulturních praktik. Jedním z faktorů je například socioekonomické postavení rodiny a s tím související zvyklosti dědění. M. Borgerhoff Mulder například zjistila, že u patrilineárních Kipsigisů měla přítomnost babiček vliv na přežívání dětí pouze v chudých rodinách.^[17] Může to být způsobeno tím, že tyto rodiny získávají pouze omezené dědictví od příbuzných z otcovy strany. Je tedy možné spekulovat, že v sociálně stratifikovaných společnostech se bude vliv babiček na přežití vnoučat objevovat především u nižších socioekonomických vrstev.^[18] Dále je možné očekávat, že vliv babiček se bude lišit v závislosti na pořadí narození dítěte, přičemž později narozené děti mohou těžit z přítomnosti babičky více, neboť matka musí dělit svou péči o více potomků.

Valná většina předchozích studií se soustředila na vliv přítomnosti babiček, případně prováděla srovnání s dědečky. Je však možné, že tento pozitivní efekt nebude omezen pouze na babičky, ale podobnou roli mohou hrát i další členové rodiny (tety, starší sourozenci apod.). Takovýto scénář by byl v souladu s návrhy některých evolučních antropologů, jako je např. S. Hrdy, která se domnívá, že pro moderního člověka je typická tzv. kooperativní péče o potomstvo.^[19] Jinými slovy, péče o potomky není omezena na samotné rodiče, ale významným způsobem se na ní podílejí i ostatní členové rozšířené rodiny.

Cílem tohoto článku je rozebrat možnosti testování této hypotézy na půdě historické demografie a dějin rodiny. Tento text si ani neklade nárok na to být syntetizující odpovědí na teze vzešlé z hypotézy babiček, ani nechce být induktivním vyhodnocením dosavadních bádání (vybíráme vždy spíše jen příklady publikovaných dat), nýbrž chce promyslet a podrobněji identifikovat problémy, jež se v souvislosti s touto hypotézou ukazují jako bádání hodné.

Otázky relevantní v perspektivě historické demografie a dějin rodiny

Efekt babiček byl v rámci svrchu uvedené hypotézy konstatován při analýze poměrně velkých vzorků (vesměs moderních) lokálních populací. Abychom mohli tuto hypotézu testovat jejím poměřením s populací (či se vzorky lokálních populací) z dob tzv. „starého demografického režimu“ (tj. z dob před „velkou transformací“,

---

[16] Jan BEISE – Eckart VOLAND, *A multilevel event history analysis of the effects of grandmothers on child mortality in a historical German population*. Demographic Research 7, 2002, s. 469–498.

[17] M. BORGERHOFF MULDER, *Hamilton's rule*.

[18] J. BEISE – E. VOLAND, *A multilevel event history*.

[19] Sarah Blaffer HRDY, *Mothers and others*. Cambridge 2009.

řečeno termínem převzatým z níže citované práce Massima Livi Bacciho), měli bychom si klást otázku, zda pro tyto historické (středoevropské, české) i lokální populace lze vlastně vůbec *nalézt nějaký jednotný (či obecný) model působení efektu babiček*, natož takový model, který by byl v základních rysech shodný (či alespoň obdobný) s modelem uplatnitelným při výkladu efektu babiček v moderních společnostech a populacích. Jeden velký okruh problémů představují ty otázky, které se týkají postupů a metod historicko-demografického výzkumu. Stručně řečeno jde o to, že náš *obraz* historických populací je značnou měrou závislý na typu použitých historických pramenů (církevních matrik, jednorázových soupisů obyvatelstva, prvních sčítání lidu, průběžně vedených poddanských seznamů atd.). Naše (re)konstrukce obrazu historických populací (pozdně středověkých, raně novověkých, populací 19. století) a (re)konstrukce průběhů demografických chování se tak vždy určitou měrou míjí s někdejšími empiricky (reálně, onticky) se vyskytujícími populacemi a konfiguracemi demografických chování v nich. Totéž platí ještě větší měrou o poměru mezi námi (re)konstruovanými obrazy rodinných a příbuzenských vztahů a jejich někdejší reálnou podobou. Tento okruh problémů však na tomto místě nebudeme pojednávat, spokojíme se jen s obecným odkazem na to, že se těmito problémy zabývá většina níže citované literatury.

Druhá oblast problémů se týká samotné historické společnosti a populace, institucí, o nichž nás zpravují prameny, vztahů, které v ní lze rozpoznat, či strukturovaných konfigurací jevů, které v nich můžeme tematizovat. Některým z těchto problémů budeme nadále věnovat pozornost. Půjde především o snahu ideálně-typicky konstruovat či promyslet možný vliv (*a*) takových faktorů, které mohly v některých oblastech či situacích efekt babiček *potencovat*, nebo (*b*) takových, které mu mohly *konkurovat* či jej *eliminovat*, či konečně (*c*) takových, které mohly efekt babiček *substituovat* (působit ve stejném směru s obdobným efektem i tam, kde babičky nebyly). Půjde zejména o posouzení možného vlivu regionálních rozdílů v demografickém chování a v utváření rodiny, o posouzení možných vlivů (dědickeho) práva a vlivu některých dalších, v širším slova smyslu kulturních faktorů. Pozornost zaměříme především na (českou) venkovskou (či spíše poddanskou) populaci zejména 17.–19. století. Jednak proto, že dosavadní historicko-demografická bádání poskytují data k relativně větším vzorkům právě pro venkovské poddanské obyvatelstvo oproti vzorkům pro obyvatelstvo (zeměpanských) měst. Jednak jsou demografické a rodinné poměry poddanského obyvatelstva v určitém ohledu více známy (díky dochovaným dokumentům vrchnostenské a církevní správy) než poměry v (zeměpanských) městech. Konečně byla přes veškerou, níže popsanou, migraci poddanská populace stabilnější než populace městská.

Ženy v postreprodukčním věku v populaci

Chceme-li posuzovat „efekt babiček“ tak, jak je pojednáván ve svrchu uvedené hypotéze, v tradiční venkovské společnosti a populaci (v rámci tzv. „starého

demografického režimu“), je zapotřebí vyjít od otázky, jaké vlastně bylo zastoupení žen starších padesáti let v této populaci a jaký byl jejich početní poměr k nejmladším dětem v ní. Ryze pracovní lze uvést, kolik v některých soupisech obyvatelstva připadalo dětí věkové kategorie 0–4 let na jednu ženu starší padesáti let.^[20] Jako příklad lze uvést několik dat pro českou raně novověkou venkovskou populaci: Ve všech lokalitách panství Třeboň připadalo roku 1586 na jednu ženu ve věku 50 a více let (celkem jich bylo ve vzorku 32) zhruba pět dětí mladších pěti let (celkem bylo 264 dětí ve věku 0–4 let). Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 sice eviduje i věk zapsaných obyvatel, avšak ne pro všechna panství uvádí i děti předzpozděného věku. Sledovaný poměr tak můžeme zjistit jen pro některá panství. Na panství Děčín kupříkladu připadaly roku 1651 na jednu ženu ve věku padesát a více let (bylo jich 344) zhruba tři děti mladší pěti let (ve věkové skupině 0–4 let jich bylo 1129). Na panství Sokolov to bylo roku 1651 zhruba 2,3 dítěte ve věku 0–4 let (bylo jich 235) na jednu ženu ve věku padesát a více let (bylo jich 97). Na panství Horní Police, podíváme-li se na data z 18. století, připadalo v roce 1710 na jednu ženu starší padesáti let 1,65 dítěte ve věkové skupině 0–4 letých (na 106 žen starších 50 let připadalo 169 dětí ve věku 0–4 let).^[21]

Uvedené hodnoty v základních obrysech ukazují, že ženy v postreprodukčním věku byly ve venkovských lokálních populacích zastoupeny v takovém poměru vůči novorozencům a malým dětem, že je myslitelné, že mohly naplňovat to, co bychom nazvali „efektem babiček“. Zároveň však jsou uvedené číselné poměry jen velmi hrubým vstupním ukazatelem. Samy o sobě nevypovídají nic o tom, zda se v potaz brané ženy nacházely v pozici babiček a zda, popřípadě jakým způsobem, mohly vůči svým vnoučatům reálně (v každodenním životě) roli babiček naplňovat.

„Rodina“: Babičky v rámci rodin a příbuzenských sítí

Pracovní lze vyjít z rozlišení dvou situací: Můžeme se tázat, (a) jak často se babičky nacházely v rodině (domácnosti), nebo se musíme spokojit s otázkou, (b) *nakolik byly babičky „v dosahu“ svých vnoučat* (ve vsi, ve farnosti, v okruhu

[20] Pro jednoduchost zde předpokládáme, že efekt babiček je klíčový především v prvních čtyřech letech života dítěte, tj. období s nejvyšší dětskou mortalitou. Nicméně je potřeba dodat, že vliv babiček nemusí být omezen na výše uvedené období.

[21] Jan HORSKÝ – Miloš SLÁDEK, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*. Historická demografie (dále HD) 17, 1993, s. 71–109, zejména s. 86; Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*. Československý časopis historický 19, 1971, s. 839–870; Markéta SELIGOVÁ, *Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu*. HD 19, 1995, s. 23–38, zejména s. 26; Iva SEDLÁČKOVÁ, *Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vyhraných panstvích loketského kraje*. HD 19, 1995, s. 39–58, zejména s. 55; Markéta SELIGOVÁ, *Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v první polovině 18. století ve světle poddanských seznamů*. HD 28, 2004, s. 55–109, zejména s. 71.

určitých *n km*). To nás odkazuje k pojmu „rodina“ (popř. pojmu „domácnost“, „hospodářství“, „statek“ apod.). Termín „rodina“ jednak nebyl v raně novověké společnosti tak frekventovaný jako později a jednak je mnohoznačný. „Rodina“, jak ve venkovském, tak namnoze i v městském prostředí, velmi dlouho splývala s „podnikem“ (hospodářstvím, statkem). V západní, střední a severní Evropě tato prostupnost rodiny a podniku znamenala, že do rodiny (domácnosti) byly integrovány služebné osoby či námezdní pracovní síly (čeledi, učni, zčásti patrně i tovaryši) tak, že se pracovní vztah s hospodářem (resp. hospodyní) překrýval s kvazi-rodinným vztahem. Vstoupit do čelední služby znamenalo podřídit se zároveň otcovské (resp. mateřské) pravomoci hospodáře (hospodyně). Teprve s „disociací rodiny a podniku“ na prahu novověku nabyl termín „rodina“ dnešního významu (soužití pokrevně či sňatkem příbuzných lidí, nejčastěji rodičů s dětmi, popřípadě i s generací prarodičů).^[22]

Lze užít odlišení dvou základních významů (významových polí) slova „rodina“ (*Familie*), které ve svém pojednání o dějinách středověké rodiny nabízí Michael Mitterauer. Je zde totiž (a) „rodina“ ve významu „rodinná domácnost“ (*Haushaltsfamilie*; Mitterauer uvádí také Laslettem užívaný termín: *coresident domestic group*). Zároveň však Mitterauer upozorňuje, že není vždy zcela vyjasnitelné, co jsou vlastně (ať aktérsky či badatelsky užívaná) kritéria koresidence. O rodině lze také mluvit (b) ve významu „příbuzenstva“, „příbuzenské rodiny“ (*Verwandtschaftsfamilie*), ve smyslu sítě příbuzenských vztahů, jež je v různých situacích (kontextuálně) různým způsobem aktivována.^[23]

Prvotně se zkusme ptát na místo babiček v „rodinných domácnostech“, následně na babičky v příbuzenských sítích. Nejprve se však zastavme u rozdílu, který je jak v podobě „rodinných domácností“, tak v povaze a roli příbuzenských sítí na jedné a na druhé straně od Hajnalovy dělicí linie.

Význam Hajnalovy linie

Od poloviny 60. let minulého století je historicko-demografické bádání a bádání v rámci historického a antropologického výzkumu rodiny tou či onou měrou ovlivněno typologickým rozdělením Johna Hajnala, které rozlišilo základní dvě evropské oblasti co do „(evropských) vzorců sňatku“ (*[european] marriage patterns*), které v nich byly (a v jistých rysech snad i jsou) tradičně uplatňovány. Jeden základní vzorec lze rozpoznat pro oblast ležící na severozápad od linie Petrohrad – Terst (probíhá mj. přibližně po moravsko-slovenské a rakousko-maďarské hranici), druhý

[22] Peter LASLETT, *Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft*. Wien – Köln – Graz 1988, s. 103–148; Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku I.: Dům a jeho lidé*. Praha 1999, s. 237–245.

[23] Andreas GESTRICH – Jens-Uwe KRAUSE – Michael MITTERAUER, *Geschichte der Familie*. Stuttgart 2003, zejména s. 160.

pro oblast nacházející se na jihovýchod od ní. Kritérii pro jejich rozlišení jsou jednak průměrný sňatkový věk při prvním sňatku (zejména žen; v severozápadním typu je nápadně vyšší oproti jihovýchodu) a dostupnost sňatku (tj. četnost případů tzv. „definitivního“ či „sociálního celibátu“, jenž je běžný na severozápadě) a dále to, zda při sňatku dochází zároveň ke vzniku nového „místa“ – buď ve smyslu nové rodinné domácnosti, tj. princip neolokalismu, nebo ve smyslu socio-ekonomického „místa“ (niky, v německé literatuře: *Stelle*, *Nische*, které nemusí nutně znamenat vznik samostatné rodinné domácnosti; nové „místo“ je častější podmínkou na severozápadě). Konečně je pak kritériem to, zda děti odcházejí mimo rodný dům do čelední služby (v severozápadním typu) nebo nikoli (na jihovýchodě). Byť následné studie ukázaly, že tyto dvě oblasti nejsou rozhodně co do demografického chování a strukturace rodiny homogenními územími (v rámci severozápadního typu je např. nápadný rozdíl mezi anglickými poměry a poměry kontinentálními; lze popsat nápadný vliv dědického práva, zakládajícího v rámci severozápadního typu značnou míru různorodosti rodinných struktur apod.), přece stále lze Hajnalovu typologii v základních obrysech používat jako jedno z vhodných východisek.^[24]

Mohli bychom se tedy ptát, zda by na jihovýchod od Hajnalovy linie nemohl být efekt babiček větší než na severozápad od ní. Chceme-li se podrobněji zabývat touto otázkou, je zapotřebí odlišit možný vliv dvou skutečností. Jednak je (a) otázkou, zda principy historického utváření rodiny a demografického chování na jihovýchodě nevedly obecně k celkově vyšší natalitě a rychlejšímu růstu populace, než tomu bylo na severozápadě. Dále se lze ptát (b), zda častější výskyt komplikovanějších rodinných (domácnostních) struktur na jihovýchodě (vysoký podíl komplexních rodin či podle Laslettovy typologie – *multiple family households* na celkovém počtu rodin/domácností) nevedl k většímu výskytu případů, kdy byla v rámci jedné rodiny/domácnosti přítomna jak babička, tak její vnoučata, než tomu bylo na severozápadě od Hajnalovy linie.^[25]

Vše je ale složitější, než jak by se zdálo podle hypoteticky konstruovatelných ideálně-typických modelů. Hajnalova linie typologicky odděluje dvě základní (evropské) oblasti podle toho, jaké *principy* utváření rodiny a demografického chování v nich nápadně převládaly. Na obou stranách od této linie však uplatňování příslušných, buď severozápadních, nebo jihovýchodních, principů mohlo ústít do

---

[24] John HAJNAL, *European marriage patterns in perspective*. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversly (eds.), *Population in History*. Chicago 1965, s. 101–143; Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM, *Einleitung: Vom „europäischen Heiratsmuster“ zu Strategien der Eheschließung?* In: Ch. Duhamelle – J. Schlumbohm (eds.), *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*. Göttingen 2003, s. 11–33; A. GESTRICH – J.-U. KRAUSE – M. MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, s. 406–426.

[25] Peter LASLETT – Richard WALL (eds.), *Household and Family in Past Time*. Cambridge – London – New York – Melbourne 1972, s. 1–89; Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien – Köln 1990, s. 87–130 a 147–190.

poměrně rozmanitých konkrétních podob rodinných struktur a populačního chování. Vzhledem k tomu, že [ad (a)] je na jihovýchod od Hajnalovy linie Petrohrad – Terst nižší sňatkový věk (zejména žen) a větší dostupnost sňatku (tj. takřka se nevyskytuje tzv. definitivní či sociální celibát) než na severozápadě, mohli bychom ryze pracovně předpokládat, že populace, příslušející k jihovýchodnímu typu utváření *rodiny*, bude vykazovat vyšší hodnoty natality a možná i rychlejší celkový růst, než populace severozápadní Evropy, Avšak něco takového se zcela jednoznačně prokázat nedá. Platí to jak při pohledu na oba Hajnalem odlišné makroregiony, tak ale i v rámci drobnohlednějšího pohledu na jednotlivé oblastní (lokální) populace (panství, farnosti) na obou stranách Hajnalovy linie (jak bude ještě ukázáno níže).

Pokud jde o výskyt komplikovanějších rodinných struktur [ad (b)], rovněž není vše tak jednoznačné, jak by se mohlo na prvý pohled jevit. Hlavním rozlišovacím znakem mezi severozápadními a jihovýchodními rodinnými strukturami je výskyt rodinného typu tzv. *joint family* (tj. rodiny, ve které se nacházejí alespoň dva manželské páry ze stejné generace; alespoň dva bratři se svými manželkami) na jihovýchod od Hajnalovy linie. Vzhledem k takřka bezvýhradnému patrilineárnímu rázu převodu statků z generace na generaci mají *joint family* na jihovýchod od dané linie podobu rodinného soužití a společného hospodaření alespoň dvou ženatých bratří. To, zda je kromě takto konfigurovaných manželských párů v rodině (či v domácnosti; v hospodářství) ještě nějaký jiný manželský pár (např. rodiče či prarodiče těchto bratří atd.; nebo alespoň jeho zbytek, tj. vdova či vdovec) z nějaké jiné generace, než ze které jsou oni, pro typologické zařazení určující, ženatí bratři, je z hlediska identifikace jihovýchodního principu rodinné struktury podružné. Avšak není to podružné právě z hlediska ověřování hypotézy babiček. Zároveň se na severozápad od Hajnalovy linie rovněž mohou, pravda sice v menší míře, vyskytovat komplexní rodiny. Jde o typ kmenové rodiny (*Stammfamilie*; typ definovaný Fredericem Le Playem *famille souche*) a rodiny s výměnkem (*Ausgedingefamilie*), tj. rodiny, v nichž se vyskytují alespoň dva manželské páry (popř. jejich vdovské či vdovecké části) s tím, že každý z nich – což je definičně určující znak – je vždy právě z jiné generace. V případě kmenové rodiny má autoritu hospodáře starší manželský pár, v případě rodiny s výměnkem manželský pár mladší. Nápadně větší tendence k soužití více manželských párů v jedné „rodině“ (domácnosti, hospodářství) na jihovýchodě tak ještě nemusí pro tuto oblast nutně znamenat srovnatelně vyšší zastoupení případů, kdy je v „rodině“ přítomna jak babička, tak její vnoučata, než je tomu na severozápadě.^[26]

To, že ideálně-typicky modelovatelný vliv základních evropských „vzorců sňatku“ na zde námi zvažované jevy se může, ale nemusí namnoze překrývat s fakticky zjištěnými vlivy skutečně působících faktorů, právě tak jako i to, že konkrétní podoby historického utváření rodiny jsou mnohem různorodější, než jak by se mohlo zdát na základě pouhého základního typologického rozlišení, ukazuje kupříkladu

[26] Zdaleka ne ve všech oblastech jihovýchodně od Hajnalovy linie byla rodina vícegenerační.

Tamás Faragó ve studii věnované uherské selské (venkovské) rodině 18. století. Byť se Faragó zabývá, zejména z námi sledovaného hlediska možnosti testování hypotézy babiček, poměrně malým vzorkem (obyvatelstvem osmi venkovských obcí), přece není bez zajímavosti věnovat na tomto místě podrobnější pozornost jeho datům coby ilustračnímu příkladu. Uhry spadají z hlediska Hajnalova dělení již do jihovýchodního typu utváření rodiny, přece však Faragó dokládá poměrně značné rozdíly mezi jednotlivými lokálními populacemi jak co do demografického chování, tak co do struktury rodiny (domácnosti). Tuto heterogenitu Faragó interpretuje mimo jiné v souvislosti s hospodářskými, etnickými a konfesními charakteristikami oněch studovaných vsí. Dvě vsi v tomto vzorku jsou etnicky německé, jedna je německo-slovenská, jedna slovenská, jedna chorvatská. Obyvatelé těchto pěti vsí jsou zároveň katolíci. Dvě vesnice jsou maďarské a konfesně kalvínské a konečně jedna ves je etnicky srbská a konfesně pravoslavná. Všechny mají svoji ekonomiku založenou na zemědělství, k němuž se v jedné z etnicky německých vsí přidružuje také vinařství, ve čtyřech (obou etnicky maďarských, v chorvatské a v srbské) je výrazněji zastoupen chov dobytka.^[27]

Z osmi sledovaných vesnic lze jen poměry v Tökölu (etnicky chorvatská katolická ves s významným zastoupením dobytkařství) prohlásit za odpovídající jihovýchodnímu typu utváření rodiny. V Tökölu byl roku 1747 podíl pátého typu Laslettovy typologie domácností (tzv. *multiple family households*) více než dvoutřetinový (67,6 %). V ostatních sedmi vsích se tento podíl pohyboval mezi nulou (a to dokonce v srbské pravoslavné vsi Kalász roku 1765) až 29,5 % (v maďarské kalvínské vsi Tótfalu roku 1770). Ze 48 domácností v Tökölu, spadajících pod tento pátý typ, jsou však jen čtyři příkladem *joint family*. Jejich naprostá většina má podobu kmenových rodin (30 případů), kde je vedle manželského páru hospodáře na statku přítomen ještě manželský pár jeho syna. V ostatních čtyřech vsích (německých či slovenských, vyznáním katolických), pro něž lze k roku 1747 podrobněji studovat rodinné (domácnostní) struktury, se nesetkáme s žádným případem *joint family*, Komplexní rodiny (resp. *multiple family households*) mají převážně ráz kmenových rodin (tj. tyto německé a slovenské vsi vykazují nápadně znaky severozápadního typu utváření rodiny). Tököl vykazoval jihovýchodní rysy i co do sňatkového věku, zejména žen. Ve věkové skupině 15–19 letých zde bylo provdáno již 45,7 % žen a v následující věkové skupině 20–24 letých je provdáno 97,1 % žen. Zejména pro věkovou skupinu 15–19 let se tím poměry v Tökölu nápadně liší od situace ve čtyřech německých či slovenských vsích, kde buď nebyla roku 1747 v této věkové skupině provdána žádná žena (Nagykovácsi, Perbál), nebo se jednalo o nápadně nižší podíly (v německé vinařské vsi Bogdány 18,2 % žen a ve slovenské vsi Szánto

---

[27] Tamás FARAGÓ, *Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation in Ungarn um die Mitte des 18. Jahrhunderts*. In: J. Ehmer – M. Mitterauer (eds.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien – Köln – Graz 1986, s. 103–183, zejména s. 110–112.

byla provdána jedna čtvrtina 15–19 letých žen). Pokud se podíváme na to, kolik v rámci selské části populace dětí ve věku 0–4 roky připadá v jednotlivých lokalitách na počet provdaných žen ve věku 15–49 let (což může vypovídat o úrovni manželské plodnosti; hodnoty je zároveň nutné považovat jen za orientační vzhledem k tomu, že Faragó pracuje s malými vzorky populace), shledáme pro Tököl (vykazující, jak výše řečeno, jihovýchodní rysy) poměrně vysokou hodnotu (0,95), avšak ne hodnotu nejvyšší. Tu vykazují poměry v Perbálu (0,96). Perbál se při tom vyznačuje nápadně severozápadní rysy utváření rodiny (vyšší sňatkový věk žen, než je v Tökölu, naprostá většina selských domácností má ráz nukleárních rodin, 86,4 %). Ostatní vsi vykazovaly tyto hodnoty nižší (od 0,45 do 0,77). Perbál i Tököl měly i v letech 1781–1783 vyšší natalitu (64,9, resp. 66,7) oproti zbývajícím šesti vším (pohybuje se od 41,4 do 55,7).^[28]

Část populace, kterou rozebírá Faragó, může posloužit jako určitá ilustrativní zkratka ukazující, že jihovýchodní vzorce demografického chování a rodinných konfigurací nemusejí nutně být faktorem, majícím v rámci souvztažností zvažovaných v hypotéze babiček odlišný vliv oproti vzorcům severozápadním. Ukazuje zároveň, že pro vnitřní, regionální odlišnost demografického a rodinného chování v rámci těchto dvou velkých typů utváření rodiny lze jen těžko interpretativně jednoznačně určit faktory, které tyto rozdíly a lokální specifika způsobují. V rozebíraném uherském vzorku nemusela být striktně určující ani konfese, ani etnicita (jihovýchodně se jeví Tököl je katolický; Tököl je jihoslovanský, chorvatský, stejně jako srbský pravoslavný Kalász, jenž ale nejeví jihovýchodní rysy utváření rodiny).^[29] Nelze patrně mluvit ani o jednoznačném, rodinu (domácnost) strukturujícím vlivu způsobu hospodaření a s ním spojené organizace práce na statku (Tököl, Kalász, Tök a Tótfalu jsou obce s významným podílem chovu dobytka na jejich celkovém hospodářství, přitom se však navzájem co do výskytu jednotlivých rodinných struktur odlišují). Nelze konečně uvažovat ani o striktně určující roli majetkového a dědického práva, byť je jeho význam pro strukturaci rodiny (domácnosti) značný (viz níže).

Severozápadně od Hajnalovy linie nalezneme stran zastoupení jednotlivých typů rodin (domácností) v populaci rovněž určitou rozmanitost. Princip neolokalisumu (uzavření sňatku znamená založení nové rodinné domácnosti), který vede

---

[28] T. FARAGÓ, *Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation*, s. 111, 121, 128–129, 134 a 136.

[29] Poznamenat ještě zasluhuje kupříkladu i to, že srbská pravoslavná populace Kalásze vykazuje v letech 1781–1783 poměrně relativně nižší míru natality (41,4 narozených na 1000 obyvatel během roku). V tom je blízká maďarské kalvínské populaci (Tök 48, 2; Tótfalu 46,1) a zároveň se společně s ní odlišuje od populací pěti ostatní katolických obcí (viz výše), v nichž je míra natality vyšší. Srov. T. FARAGÓ, *Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation*, s. 121. Vzhledem k malým vzorkům těchto lokálních populací však nemožno mít tato data jiný význam než orientačně ilustrativní.

k naprosté většině nukleárních rodin (rodinných domácností, v nichž se vyskytuje jen jeden manželský pár) ve společnosti, nalezneme jen v některých oblastech západní Evropy (např. v Anglii). Na mnohých místech kontinentu (např. v některých regionech Francie, Německa, v českých a rakouských zemích) se poměrně často vyskytují komplexní rodiny (tj. rodinné domácnosti, které obsahují buď alespoň dva manželské páry, nebo alespoň jeden manželský pár a jedno neúplné jádro, např. ovdovělou ženu s potomkem), a to buď typu kmenových rodin (autorita hospodáře je v rukou staršího manželského páru, kromě něj se v rodině nachází ještě buď manželský pár jednoho z jeho synů, nebo jedné z jeho dcer), nebo typu rodiny s výměnkem (autorita je v rukou mladšího manželského páru, na statku je ještě na výměnku manželský pár původního hospodáře). Tato komplexita nastává v jednotlivých rodinných domácnostech ve vazbě na životní cykly či na cyklus rodinný.^[30] Zastoupení komplexních rodin nebylo v některých oblastech na severozápad od Hajnalovy linie nikterak zanedbatelné. Kupříkladu, pokud jde o české prostředí, ve vsích třeboňského panství, pro něž je dochován soupis obyvatel k roku 1586, představovaly komplexní rodiny 15,7 % všech domácností (nukleárních rodin bylo 63 %, rozšířených 8,1 %). Z 54 komplexních rodin při tom tehdy bylo 18 kmenových, 2 měly strukturu *joint family*, ve 2 byl druhým manželským párem čeledín se svou ženou (zcela neobvyklé) a 26 bylo komplexních díky přítomnosti manželského páru v rámci podružské poddomácnosti. V roce 1651 byly v týchž vsích komplexní rodiny zastoupeny 14,9 % (nukleárních rodin bylo 75,3 % a rozšířených 3,5 %). I v roce 1651 byla ale většina komplexních rodin (20 z 30) tvořena tak, že na statku byl vedle hospodářova přítomen také podružský manželský pár. Klasických kmenových rodin bylo jen 6 (z oněch 30). Je však zřejmé, že v uvedených příkladech by zastoupení komplexních rodin výrazně pokleslo, pokud bychom podružské poddomácnosti nezahrnovali do celku typologii podrobované rodinné domácnosti. Na panství Děčín kupříkladu byly v roce 1651 pouze 4 komplexní rodiny z celkového počtu 336 rodinných domácností (tedy zhruba 1 %), pokud do jednotlivých posuzovaných domácnostních uskupení (*coresident domestic groups*) nebudeme započítávat podruhy (včetně podružských manželských párů), které k nim soupis obyvatel podle víry připisuje. Pokud do těchto domácnostních uskupení však započteme ty podružské poddomácnosti, o nichž můžeme hypoteticky předpokládat, že byly příbuzné s rodinou hospodáře, u nějž byly v podruží, podíl komplexních rodin vzroste na 15,7 %. Pokud obdobným způsobem zahrneme všechny (tj. i s hospodářem nepřibuzné) podružské poddomácnosti, podíl komplexních rodin vzroste dokonce na 27,9 %. Podobný jev, avšak

---

[30] A. GESTRICH – J.-U. KRAUSE – M. MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, s. 418–442; André BURGUIERE – Christiane KLAPISCH-ZUBER – Martine SEGALLEN – Francois ZONABEND (eds.), *Geschichte der Familie*, Band 3.: *Neuzeit*. Frankfurt am Main – New York 1997, s. 56–58.

ne s tak vysokým podílem zastoupení komplexních rodin, lze v roce 1651 shledat také na panství Loket a Sokolov.^[31]

V některých oblastech západní a střední Evropy se tak mohly relativně často vyskytovat babičky na jednom statku (usedlosti, v jedné rodinné domácnosti) se svými vnoučaty. Odlišnost vůči oblastem na jihovýchod od Hajnalovy linie by spočívala jednak v tom, že v nich bychom se se společným rodinným koresidováním babičky s vnoučaty setkali (snad) častěji, jednak v tom, že by to mohla být vnoučata pocházející z více manželských párů jednotlivých synů této babičky.^[32] Konečně na severozápadě odcházela vnoučata někdy již i před desátým rokem věku od babiček, byly-li v rodinné domácnosti přítomny, do čelední služby (běžná součást životního cyklu), kdežto na jihovýchodě nikoli. Pokud nám však jde při posuzování efektu babiček o jejich vliv na vnoučata v prvních letech jejich života, můžeme zde od čelední služby odhlédnout.

Poměry v oblasti ležící na jihovýchod od Hajnalovy linie by pak z hlediska výše řečeného byly zajímavé také tím, že na statku by byla vždy přítomna babička z otcovy strany, nikoli ze strany matčiny. Pokud bychom však přijali, že to, že efekt babiček na snížení mortality vnoučat je patrný jen v případě babiček z matčiny strany (viz výše), nelze zobecnit, zda bychom mohli od této okolnosti odhlédnout. Přítomnost babiček v rodinách bychom na jihovýchodě mohli spojovat s nižším sňatkovým věkem žen (které ovšem sňatkem přicházejí do rodiny odjinud), ne však již tak jednoznačně s nižším věkem prvního otěhotnění (oproti severozápadu), neboť mezi sňatkem a otěhotněním byl někdy na jihovýchodě Evropy značný časový

---

[31] J. HORSKÝ – M. SLÁDEK, *Rodinné, sociální a demografické poměry*, s. 84; Markéta SELIGOVÁ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*. HD 17, 1993, s. 111–130, zejména s. 116–118; M. SELIGOVÁ, *Obyvatelstvo děčínského panství*; Jan HORSKÝ – Iva SEDLÁČKOVÁ – Markéta SELIGOVÁ, *Ein Einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“?* HD 20, 1996, s. 57–91, zejména s. 87–89.

[32] Jihovýchod zná princip *joint family*, který se na severozápadě takřka vůbec nevyskytuje (konstitutivním principem kmenové rodiny a rodiny s výměnkem je, že každý manželský pár z těch, které se v ní vyskytují, je z jiné generace); jihovýchodní rodinná domácnost se generačně odvíjí důsledně patrilineárně (synové zůstávají na rodném statku a přivádějí si nevěsty; dcery odcházejí z rodného domu sňatkem pryč), naproti tomu na severozápadě se setkáme jak s patrilineárním, tak ale také i s matrilineárním generačním odvíjením rodinné domácnosti (novým hospodářem se může stát i zeť hospodáře původního). Srov. Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung?* s. 147–190. Příklad, jak reálně probíhaly převody poddanských usedlostí v českém prostředí, poskytuje studie: Alice VELKOVÁ, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und der erste Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: M. Cerman – H. Zeitlhofer (eds.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Eine regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien – München 2002, s. 228–239. Ze všech sledovaných majetkových převodů poddanských nemovitostí (celkem 795) představovaly převody přímo na syna dosavadního hospodáře 17,8 % případů, převody na dceru, popř. na dceru se švagrem či na švagra tvořily 8,7 % případů a převody na vdovu po hospodáři 3,1 % případů.

odstup. Právě tak by nešlo jednoznačně říci, že babičky v komplexních rodinách na jihovýchodě jsou příčinou kratších meziporodních intervalů (oproti severozápadu – viz též ještě níže).^[33] Otázka, zda by nemohl být v jihovýchodoevropské venkovské společnosti námi zvažovaný efekt babiček větší než na severozápadě, tak zůstává otevřená.

Jednonástupnictví a definitivní celibát

Princip kmenové rodiny či rodiny s výměnkem v západo- a středoevropském prostoru úzce souvisel s principem jednonástupnictví (reálně se selského gruntu ujímá jen jeden dědic, ostatním jsou jejich ideální díly vyplaceny v penězích). Někde byl doprovázen zvýhodněním vdov po bývalém hospodáři oproti jiným dědicům statku (např. systém tzv. vdovské třetiny v severních Čechách) a postupně se rozvíjející a právně později přesně ukotvenou institucí výměnku.^[34] To, jakou měrou byl systém jednonástupnictví zároveň faktorem posilující tendence k „sociálnímu“ či „definitivnímu celibátu“ (podle odhadů zde citovaných studií 10 až 20 % z těch, kteří se dožili reprodukčního věku, na severozápad od Hajnalovy linie nevstoupilo nikdy do manželství), patrně úzce souviselo s ekotypem, jenž v té které oblasti převládal, a tomuto ekotypu větší či menší měrou odpovídajícím způsobem organizace práce na statku. Kupříkladu v agrárních oblastech se značným zastoupením dobytčářství se v rodinných domácnostech hojně vyskytovala čeledě, která zůstávala neprovdána, resp. neženatá. To mohlo zvyšovat podíl těch, jejichž osudem se stal definitivní celibát. Naproti tomu tam, kde byla zapotřebí kvalifikovaná

[33] Nejednou traktovaná představa, že čím dříve (v nižším věku) začne ve starém demografickém režimu žena rodit, tím více má za svůj život porodů (dožije-li se konce svého reprodukčního věku), nemusí platit obecně. Příkladem mikroanalytické studie, která sleduje závislost specifické manželské plodnosti žen na jejich sňatkovém věku, může být: Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století. Výsledky dat ze dvou jihomoravských farností*. HD 25, 2001, s. 83–100. V tomto brněnském vzorku platí, že ženy, které vstoupily do manželství a začaly rodit před dvacátým rokem věku, po čtyřicátém roku věku již nerodily. Naproti tomu ženy, které se provdaly mezi 30. až 34. rokem věku, vykazovaly v této věkové skupině velmi vysokou specifickou manželskou plodnost (594 porodů na 1000 vdaných žen ve věku 30–34 let) a ještě ve věkové skupině 45–49 let byly velmi plodné (269 porodů na 1000 žen této věkové skupiny) (s. 90). Celkově nejvyšší počet porodů (7,3) vykazovaly ženy, které se provdaly mezi 20. až 24. rokem věku (oproti 5,6 porodu u žen, které vstoupily do manželství před dvacátým rokem věku). Tento rozdíl, který lze zjistit v jedné lokální populaci komparací jednotlivých sňatkových kohort, lze patrně předpokládat také mezi celými společnostmi a populacemi.

[34] Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, zejména s. 436–452 a 479–494. K povaze výměnku srov. mj. Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009. K osudu vdov nejnověji srov. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiřeni ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*. České Budějovice 2016.

námezdní práce (např. vinařské oblasti), či v protoindustrializačních oblastech vznikaly hojněji příležitosti k založení podružských poddomácností (včetně takových, které měly strukturu nukleárních rodin, popř. i strukturu složitější nebo k růstu počtu domkářských usedlostí (k růstu počtu domů na panstvích). V těchto oblastech byl sňatek dostupnější (nejen pro ty, kteří byli systémem jednonástupnictví oddělení od půdy, ale i pro potomky podruhů a domkářů).^[35]

Ideálně-typicky bychom tak mohly modelovat odlišný efekt babiček pro jednotlivé ekotypy. Efekt babiček by mohl být jiný, pokud bychom jej (a) sledovali pouze v linii odvíjení se vybraných selských statků, na kterých na základě jednonástupnického principu po sobě nastupují hospodáři z jednotlivých generací a vždy si kolem sebe uskupí „rodinu“ (rodinnou domácnost) včetně možné přítomnosti babičky. Od vlivu těchto babiček na osud případných vnoučat mimo tyto statky by se při tom abstrahovalo. Jiný by pak mohl být efekt babiček (b) tam, kde bychom sledovali populaci, která se mohla poměrně hojněji rozrůstat do podružské či domkářské vrstvy (resp. kde bychom tuto podružskou a domkářskou vrstvu brali v potaz).

Šetření života a plýtvání životem

Také na severozápad od Hajnalovy linie lze, jak právě svrchu řečeno, pozorovat poměrně značnou rozmanitost. Lze zde kupříkladu pro některá území pro dobu třeba i několika staletí identifikovat, sledovat a porovnávat dva systémy, které se vyskytovaly ve starém demografickém režimu, tzv. systém „plýtvající životem“

---

[35] Provázanost mezi „ekotypy“ (rozmanitými podobami zemědělské činnosti) a strukturací rodiny (domácnosti) a povahou venkovské společnosti pro rakouské území prokazuje studie: Michael MITTERAUER, *Formen ländliche Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*. In: J. Ehmer – M. Mitterauer (eds.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation*, s. 185–323. Mitterauer ideálně-typicky odlišuje venkovskou „společnost s čeledí“ a „společnost s podruhy“, které se dají na rakouském venkově rozpoznat v závislosti na tom, jakou organizaci práce vyžadoval určitý typ hospodářství (s. 190–200). Chov dobytka vyžaduje větší zastoupení čeledi ve venkovské společnosti a tím i specifickou strukturací rodiny (s. 200213). Vedle toho jsou však na některých dobytkařsky orientovaných statcích kromě hojné čeledi někdy také komplikovanější struktury rodin hospodářů, včetně kmenových rodin a (v rakouském prostoru) dokonce i včetně případů *joint family* (s. 210). Oproti tomu kupříkladu vinařství (vyžadující kvalifikovanou pracovní sílu) či obilnářství, které potřebuje proměnlivý počet pracovních sil během zemědělského roku, podporuje vznik podružské vrstvy venkovské populace, která buď žije v samostatných domkářských domácnostech, nebo vytváří na statcích hospodářů samostatná, s hospodářovou rodinou nikterak úzce neprovázaná rodinná jádra. Dále srov. např.: Markus CERMAN – Dana ŠTEFANOVÁ, *Wirtschaft und Sozialstruktur in den Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1590–1750*. In: Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer (Hg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Eine regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien – München 2002, s. 70–87. Studie ukazuje nárůst počtu domkářů na libereckém panství mezi lety 1592–1624 v souvislosti s protoindustrializací.

a systém „šetřící život“.^[36] Prvý se vyznačuje vysokou specifickou manželskou plodností, avšak zároveň i velmi vysokou kojeneckou a dětskou úmrtností. Druhý právě naopak nízkou specifickou manželskou plodností a zároveň i nízkou kojeneckou a dětskou úmrtností.^[37] Na jiných územích, připadajících pod oblast severozápadního typu utváření rodiny, nacházíme poměry, představující průměr mezi těmito polaritami (to je případ i lokálních populací z českých zemí, pro něž jsou doposavad zjištěna data).^[38]

Diskutovat lze jak (a) v širším slova smyslu kulturní důvody vzniku a přetrvávání těchto systémů, tak (b) důvody biologicko-enviromentální, či konečně (c) demograficko-fyziologické. Pokud jde o [ad (a):] kulturní důvody, úvahy se mohou týkat například náboženských faktorů (ideálně-typicky by šlo předpokládat,

---

[36] Tato typologie je do určité míry analogická r- a K-strategiím používaným v ekologii v rámci teorie životních strategií (Life history strategies).

[37] Artur E. IMHOF, *Einführung in die Historische Demographie*. München 1977, s. 77–87; Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha 1996, s. 37–49; Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Leichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*. Göttingen 1996, s. 340–356; Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*. Göttingen 1994, s. 140–153. Prvý, „plýtvající životem“, systém je kupříkladu doložený Hansem Medickem ve württemberském Laichingen. V období 1658–1884 zde připadalo během 1 roku na 1000 vdaných žen ve věku 15–19 let 442 porodů, 20–24 let 539 porodů, 25–29 let 560 porodů a 30–34 let 491 porodů. Zároveň zde byla vysoká kojenecká a dětská úmrtnost (ve sledovaném období zemřelo z 1000 narozených v 1. roce života 381 dětí a do 15. roku života zemřelo 539 osob z 1000 narozených). Druhý, „život šetřící“, systém našel kupříkladu Jürgen Schlumbohm pro westfálskou oblast Belmu, vykazuje poměrně nízkou specifickou manželskou plodnost (jež byla pro dobu 1651–1868 u vdaných žen ve věku 15–19 let 304, 20–24 let 402, 25–29 let 388 a 30–34 let 350 a jež byla v Belmu nadto spojená s poměrně vysokým sňatkovým věkem a s tím, že se zde takřka nevyskytoval „sociální celibát“) a zároveň nízkou kojeneckou a dětskou úmrtnost (v letech 1741–1800 zemřelo z 1000 narozených do 1. roku věku pro jednotlivá údobí mezi 149 až 173 osobami a do 15. roku mezi 259 až 340 osobami). Dospělosti (resp. reprodukčního věku 15 let) se v Schlumbohmově vzorku z 1000 narozených dožívalo něco mezi 660 až 750 osobami, v Medickově vzorku méně než polovina narozených, z 1000 narozených jen okolo 460 osob. Obyvatelstvo Laichingenu i Belmu bylo protestantské.

[38] Srov. např. Eliška ČÁNOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800*. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, Studia historica VIII, 1972, s. 81–100, zejména s. 95–96; Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999, s. 43–44 a 50–52. Například v obci Břevnov se specifická manželská plodnost v letech 1600–1799 pohybovala ve věkové skupině 15–19 letých žen mezi 500 až 604 porody na 1000 provdaných žen daného věku, ve věkové skupině 20–24 letých mezi 444 až 525 a ve věkové skupině 25–29 letých 472 až 515. Zároveň zde v 18. století umíralo do jednoho roku věku mezi 175 až 215 z 1000 narozených a do 15. roku věku mezi 410 až 485 z 1000 narozených. Srov. dále: Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století*, s. 83–100. Česká data však stále čekají na své soustavnější posouzení z hlediska diference mezi systémem „šetřícím“ a systémem „plýtvajícím životem“.

že protestanté budou životem „šetřit“ a katolíci „plýtvat“) či faktorů takříkajíc „socio-ekonomických“ (šlo by předpokládat, že chudé domácnosti s venkovským řemeslem životem „plýtvaly“) nebo lze uvažovat etnograficky popsatelné faktory, jako je například zvyk dávat novorozence ke kojným (což podporuje „plýtvání životem“). Avšak komparativní studie nepotvrdily striktní platnost ani jednoho z těchto faktorů. Pokud jde o [ad (b):] biologicko-enviromentální souvislosti, upozorňuje Massimo Livi Bacci na výzkumy pro některé anglické farnosti v 19. století, ukazující závislost mezi vysokými hodnotami kojenecké a dětské úmrtnosti a výskytem malárie. Vyšší kojenecká úmrtnost by pak měla mít i svoji odezvu ve specifické manželské plodnosti. Avšak ani takto popsanou souvislost nelze v komparativní perspektivě zobecnit.^[39]

Livi Bacci pak [ad (c):] uvažuje – ovšem již pro 19. století, tedy pro dobu transformace starého demografického režimu v nový – tři základní souvislosti mezi (specifickou) manželskou plodností a kojeneckou a dětskou úmrtností, které mohou zčásti vytvářet jakýsi demograficko-fyziologický základ stability systému „šetřícího život“ i systému „plýtvajícího životem“. Jde za prvé o to, že „větší počet dětí, které neumírají brzy po narození, zvyšuje [...] náročnost kojení a vede [samo o sobě] k omezování počtu potomků“. Tato souvislost však patrně vstupovala v platnost právě až s nástupem demografické transformace. Za druhé říká Livi Bacci, že „čím vyšší je dětská úmrtnost, tím kratší jsou intervaly mezi porody [...], protože jakmile dítě umírá v prvních měsících života, kojení se přerušuje, čímž je umožněno nové početí“. Tato druhá, řekněme demografická a fyziologická, provázanost kojenecké a dětské mortality a manželské plodnosti může vskutku být zdrojem vnitřní setrvačnosti jak systému „plýtvajícího životem“, tak systému „život šetřícího“. Avšak, nutno dodat, sama tato provázanost daných jevů nevysvětluje, proč někde děti umírají více a jinde méně, proč se někde odkládají děti ke kojným a jinde ne. Za třetí pak Livi Bacci říká, že „omezení počtu porodů dovoluje větší péči o děti, což je samo o sobě příčinou zvýšení průměrné délky života“. Tyto Livi Bacciho úvahy umožňují pracovat se vzorci chování v rámci systémů „šetřícího“ a v rámci systému „plýtvajícího životem“ jako s modely specifických konfigurací demografických chování, které mají svoji značnou imanentní inercií. Jsou to však systémy (konfigurace demografických chování), které mohou být uvedeny v chod a podporovány ve svém setrvávání patrně poměrně širokým spektrem rozmanitých (kulturních) faktorů. Systém „šetřící život“ lze z určitého hlediska považovat za kulturní systém omezujícím plodnost (díky delšímu kojení dětí matkami [tzn. mj. nikoli kojnými], jež podle autora působí antikoncepčně a prodlužuje meziporodní intervaly),^[40] přesto je to systém, v němž se dospělosti dožívá vyšší podíl z naro-

[39] Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*. Praha 2003, s. 177.

[40] Význam laktační amenorrhoei na možnost dalšího otěhotnění závisí na celé řadě faktorů, a to především na způsobu kojení (např. frekvenci a délce jednotlivých kojení) a celkové výživě matky. World Health Organization Task Force on Methods for the Natural Regulation of Fertility,

zených než v systému „plýtvajícím životem“. Otázkou je, zda omezování plodnosti v systému „šetřícím životem“ tedy nemůže zvyšovat biologickou zdatnost (*fitness*) v generaci vnuků a vnuček v porovnání se systémem „životem plýtvajícím“?^[41] Z hlediska testování hypotézy babiček by pak bylo vhodné ptát se, zda se výskyt systémů „šetřícího život“ překrývá se situacemi, kdy jsou babičky v blízkosti svých vnoučat, či nikoli. Problémem je, že, jak je výše uvedeno, by podle některých modelovaných předpokladů či empirických zjištění měly být babičky žijící přímo na statku či „v dosahu“ – a to především babičky z matčiny strany – faktorem zkracujícím meziporodní intervaly a snižujícím mortalitu vnoučat. Jak je ale vidno modely systému „šetřícího“ a systému „plýtvajícího“ životem předpokládají (a i empiricky dokládají), že čím jsou kratší meziporodní intervaly, tím vyšší je kojenecká a dětská mortalita a *vice versa*.

Příbuzenské síť

Na „rodinu“ lze ale také nahlížet jako na příbuzenskou vztahovou síť, propojující i ty osoby, které nekoresidují v jedné domácnosti. Ostatně již při posuzování možného vlivu babiček na funkčnost modelu „šetřícího život“ (či absence babiček v modelu „životem plýtvajícím“) bychom mohli brát v potaz jak situace, kdy jsou (nejsou) babičky v „rodinné domácnosti“, kde se rodí, tak ale i situaci, kdy jsou (nejsou) babičky „v dosahu“, tj. vystupují v rámci určité rodinné „příbuzenské sítě“ tak, že v určitých klíčových situacích (porody, šestinedělí, kojenecký věk vnoučete) jsou „v dosahu“, mohou být příležitostně přítomny v „rodinné domácnosti“ vnoučete. Problémem však je, že o těchto příbuzenských sítích víme (na základě pramenů běžně užívaných v historické demografii a v historickovědním výzkumu rodiny) mnohem méně než o rodinných strukturách v rámci *coresident domestic group* či o přirozené měně obyvatelstva. O povaze příbuzenských vztahů může vypovídat rozbor terminologie, která v jednotlivých jazycích sloužila a slouží k jejich pojmenování. Tento rozbor a jeho komparativní vyhodnocení zajisté vypovídá o odlišnostech mezi jednotlivými kulturami a oblastmi (i zde by se zčásti stvrzovala oprávněnost Hajnalovy linie) a o dynamice proměny příbuzenských vztahů.^[42] Lze však jen těžko rozhodnout, nakolik povaha a vývoj jazyka vypovídá o reálné podobě rodinných příbuzenských sítí a o tom, jak často vztahy, které ten který jazyk umožňuje pojmenovat jako specifický příbuzenský poměr, vstupovaly v platnost a v jaké oblasti či vrstvě socio-kulturní reality byly vlastně funkční (např. v oblasti praxe dědického práva, v oblasti organizace práce na statku apod.). Natož, aby

---

The World Health Organization multinational study of breast-feeding and lactational amenorrhea. II. Factors associated with the length of amenorrhea. Fertility and Sterility, 70, 1998, s. 461–471.

[41] Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*. Praha 2003, s. 180; Jan HORSKÝ, *Omezování plodnosti jako příklad maladaptivního chování?* HD 39, 2015, s. 51–73, zejména s. 62–66.

[42] A. GESTRICH – J.-U. KRAUSE – M. MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, s. 265–364.

z terminologie označující příbuzenství šlo cokoli vyvozovat o tom, nakolik byly babičky nablízku svým vnoučatům.

O tom, jak často se mohla vyskytnout situace, kdy byly babičky, byť ne nutně v rámci rodinných domácností, přece však blízko svým vnoučatům, si můžeme učinit hypotetickou představu kupříkladu na základě dosavadních znalostí o migraci venkovského poddanského obyvatelstva. Nutno říci, že byla poměrně značná a že často dokonce souvisela s uzavíráním sňatků. Kupříkladu o skoro polovině (47,4%) všech venkovských manželských párů sepsaných roku 1607 na panství Libějovice platí, že ani muž, ani jeho žena nepocházeli ze vsi, kde jsou sepsáni (tj. jejich sňatek byl oboustranně patrně spojen s migrací), a lze se tak domnívat, že v příslušné vsi nežili ani prarodiče jejich případných potomků. Obdobná (sňatková) migrace byla běžná (byť patrně ne tak běžná) také v pobělohorském období.^[43] Chceme-li zvažovat efekt babiček, musíme k roli migrace přihlídnout.

„Kvazi-babičky“ a „duchovní příbuzní“

Dosavadní znalosti principů utváření „rodinných domácností“ v tradiční venkovské společnosti na severozápad od Hajnalovy linie nás opravňují říci, že při seskupování určitého „společenstva domu“ (statku, hospodářství) nehrály příbuzenské vazby takovou roli jako později v novověku. Nepříbuzné osoby byly integrovány kvazi-rodinnými vazbami. Víme to s větší jistotou o čeledi. Otázkou je, nakolik to platí o podruzích (a v případě našeho zájmu o podruhyních) a nakolik

---

[43] Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*. HD 22, 1998, s. 79–106. Studie ukazuje, že geografická mobilita v souvislosti se sňatkem byla poměrně velká. Kupříkladu v poddanských vsích libějovického panství v roce 1607 byl ve 59,1% všech manželských párů (celkový počet je 426) alespoň jeden z manželů z jiného panství (v 23,9% případů pocházel jeden z manželů ze vsi, kde pár roku 1607 žil, a druhý byl z jiného panství, v 20,9% případů pocházel jeden z manželů z libějovického panství, ale z jiné vsi, než roku 1607 pár žil, a druhý byl z jiného panství, ve 14,3% případů byli z jiného panství manželé oba). Oproti tomu ze stejné vsi, kde pár roku 1607 žil, byli oba manželé jen v 7,8% případů. Alespoň jeden z manželů pocházel ze vsi, kde roku 1607 pár žil, v 52,6% případů (s. 100). Opřít se lze také o studii: Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*. HD 30, 2006 – Supplement, s. 19–72. Dále srov. např.: Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*. HD 28, 2004, s. 111–155, zejména s. 118–121. Značná většina snoubenců (více než 78%) pocházela z míst, vzdálených od sebe do 10 km. Pokud se ale podíváme na to, kolik snoubenců pocházelo z míst vzdálenějšího od sebe šest a více kilometrů, zjistíme, že to u venkovského obyvatelstva bylo v letech 1781–1790 27,1% snoubeneckých párů a v letech 1821–1830 32,1%. Dále srov. M. SELIGOVÁ, *Geografická mobilita*, s. 104–107. O míře migrace mohou také vypovídat důvody, proč poddani vymizí z poddanských seznamů. Na panství Horní Police v letech 1710–1725 vymizelo z poddanských seznamů 243 mužů, z nichž 182 zemřelo na panství, ostatní odešli jinam. Z 273 žen na panství zemřelo 188, ostatní odešly jinam (např. 50 žen odešlo mimo panství v souvislosti se sňatkem).

to platí o s hospodářem nepřibuzných výměnkářích. Vzhledem k poměrně čilému obchodu s poddanskými nemovitostmi, souvisejícím i s četností výše zmíněné migrace, se na výměnku relativně často ocitli starší lidé, kteří již nebyli příbuzní s novým hospodářem. Ten zakoupil právo držby gruntu včetně povinností vůči výměnkářům. Vztahy mezi rodiči (výměnkáři) a dětmi (hospodářem, který prodal právo držby statku) se tak alespoň prostorově oddělily. Otázkou je, nakolik nepřibuzné výměnkářky mohly mít na děti nových hospodářů stejný efekt jako pokrevně příbuzné babičky.^[44] Mohly být dospělejší děvečky a výměnkářky v podruží jakýmisi kvazi-babičkami vůči dětem hospodáře? Nenarušuje to naši způsobilost detekovat pro tradiční venkovskou společnost efekt babiček?

Při studiu předmoderních společností a populací ve vztahu k hypotéze babiček se nějak musíme vyrovnat s tím, že *coresident domestic group* byla společenstvím, které zahrnovalo do určité míry nejen právně-organizační, ale patrně i *emocionálně založené* jednotky jak pokrevně a sňatkem biologicky příbuzné, tak nepřibuzné. Něco obdobného zároveň nalezneme i tehdy, budeme-li na „rodinu“ nahlížet jako na síť příbuzenských vazeb, sahajících za hranice domácností.

Z hlediska evoluční biologie a evoluční antropologie jsou však zajímavé právě takovéto vazby a vztahy mezi lidmi, které překračují hranice příbuzenství a v nichž tak nelze kooperaci či altruismus vysvětlovat prostým odkazem na *inkluzivní fitness*. Dějinný vznik širších, „symbolicky označených“, společenství či sítí sociálních vztahů tak může být vnímán jako symptom probíhající „koevoluce genů a kultury“.^[45] V této perspektivě a v námi zde sledovaných souvislostech viděno tak zasluhuje pozornost, že raně středověké křesťanství iniciovalo vznik se svátostí křtu spojeného kmotrovství, od něž se rozvinul (v některých oblastech Evropy relativně komplikovaný) systém „duchovního“ či „rituálního příbuzenství“, jež bylo paralelní příbuzenství pokrevnímu a sňatkem vzniklému. Jack Goody zdůrazňuje především církevní roli kmotrovství (např. v christianizačním období možnost čelit případné apostazi křtěnců). Michael Mitterauer vedle této náboženské úlohy kmotrovství zvažuje i jeho sociální funkci, která vystupuje zejména v těch oblastech (zejména

[44] Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*. HD 21, 1997, s. 93–133. Počet výměnků v obci během let 1691–1850 postupně narůstá (s. 103). Výměnký jsou zřizovány jak pro manželské páry odstupujících hospodářů, tak pro vdovce a vdovy. Věk odchodu na výměnku byl v některých případech u mužů nižší 40 let a u žen nižší 35 let. Doba života na výměnku v tomto vzorku trvala v jednom případě 26 let, v průměru strávily ženy na výměnku 12,2 roku a muži 8,3 roku (s. 105). Dále srov. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*.

[45] Michael RUSE, *Noch eimal: Die Ethik der Evolution*. In: Kurt Bayertz (ed.), *Evolution und Ethik*, Stuttgart 1993. 153–167; Peter J. RICHERSON – Robert BOYD, *V genech není všechno aneb jak kultura změnila evoluci člověka*. Praha 2012, s. 327–328; Marco STELLA – Jan HAVLÍČEK, *Je lidská evoluce uzavřenou záležitostí? Vztah biologické a kulturní evoluce z hlediska evoluční antropologie*. In: L. Hanovská – J. Horský – L. Hroníková a kol., *Evolventi anthropologicae. Vývoj v antropologických perspektivách*. Praha 2012

jižní Evropy, např. v italském či balkánském prostoru), kde se vedle vertikálního rozměru kmotrovství (tj. vedle vztahu mezi křtěným dítětem, popřípadě i dospělým, a jeho kmotrem či kmotrou) rozvinul i jeho rozměr horizontální. Horizontální rovinou kmotrovství míní Mitterauer alianční svazky, které vytvářejí síť sociálních vztahů, jež jsou paralelní vůči příbuzenství. Mitterauer v těchto aliančních sítích kmotrovství spatřuje až obdobu lenního systému raně středověkého Západu. Severně od Alp ve středoevropském prostoru měl význam především onen, Mitterauerem označovaný, vertikální rozměr kmotrovství. Richard van Dülmen považuje pro raně novověké období výběr kmotrů, resp. kmoter za součást rodinných strategií. Kmotrové či kmotry přijímali roli duchovních otců či matek. Vzali na sebe „závazek, že se budou podílet na péči o duchovní blaho dítěte, což bylo o to důležitější, že děti v této době velmi často osiřely. Protože kmotrové velmi často pocházeli z vyšší společenské vrstvy než vlastní rodiče“, dodává dále van Dülmen, „otevírala se dítěti možnost postoupit ve společenské hierarchii o stupínek výše“.^[46]

Kmotrovství tak sice představovalo v raném novověku ve střední Evropě vztahovou síť, která byla souběžná s pokrevním a sešvagřením vzniklým příbuzenstvím, zdá se však, že vztahy mezi kmotry (kmotrami) a kmotřenci (kmotřenkami) nebyly patrně ani tak intenzivní jako ty, které vznikaly začleněním čeledi do domácností hospodářů, a ani do takové míry každodenní, abychom mohli uvažovat o tom, že kmotry mohly mít stejný efekt jako babičky, jak je uvažován v diskutované hypotéze. Můžeme to říci, byť chýnovský příklad z let 1645–1654 ukazuje, že kmoter a kmotrů bylo v zásadě stejně (podle pohlaví křtěnců) a že zhruba jejich jedna pětina byla ve věku prarodičů křtěných dětí. Byť je to v obecné rovině jen větší či menší měrou domněnka, je tak také třeba brát v úvahu závěry, které vyslovuje Markéta Skořepová na základě rozboru poměrů na novorychnovském panství na přelomu 18. a 19. století. Byť kmotři (a kmotry), jak plyne i z výše citovaných slov Dülmenových, „měli stát osiřelému dítěti nejbližší“ a byť „kmotrovství mělo v mentalitě středověkých a raněnovověkých lidí zcela výjimečnou úlohu“, přesto, pokud jde o zajištění sirotčí péče a o ustanovení poručníka sirotků, kmotrovství „nebylo kombinováno s poručnictvím“. Také „pro Novorychnovsko se [...] žádnou zvláštní péči o osiřelé kmotřence nepodařilo prokázat“.^[47]

---

[46] Jack GOODY, *Proměny rodiny v evropské historii*. Praha 2006, s. 42; A. GESTRICH – J.-U. KRAUSE – M. MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, s. 186–200; R. van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život I.*, s. 90.

[47] M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 246–247; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství jako badatelský problém. K sociálním dějinám raného novověku a 19. století*. Český časopis historický 114, 2016, s. 58–82. Markéta Skořepová těchto svých zjištění užívá k tomu, aby diskutovala mínění některých jiných českých badatelů, kteří „naopak předpokládají, že kmotři alespoň do určité míry přijímali roli zemřelých rodičů“. Odkazuje při tom na: Josef GRULICH, „*Slavnostní okamžiky*“ – svatební a křestní obřady v období raného novověku (závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních záznamů z 2. poloviny 17. století). HD 24. 2000, s. 49–82, zejména s. 61; Miroslava MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VO-*

Závěrem: Identifikace socio-kulturního segmentu, na němž lze hypotézu babiček testovat

Otázkou tak je, na jakém vzorku populace vlastně jde, či je vhodné, hypotézu babiček testovat. Budeme-li brát v potaz klasickým způsobem zvolené lokální populace, vázané k určitým správním celkům (panství, farnost), budeme postupovat způsobem zajisté z hlediska demografie legitimním, ale hrozí, že se zprůměrováním sledovaných jevů vlastně možný efekt babiček zneviditelní. Naopak by se mohl stát efekt babiček nápadným, pokud bychom brali v potaz vždy právě jen určité segmenty venkovské společnosti či populace. Tyto segmenty by pak následně šlo právě i z hlediska efektu babiček porovnávat. Efekt babiček by mohl být patrně jiný u nižších (tzv. „neosedlých“) vrstev venkovského obyvatelstva (podruzi, domkáři, zahradníci), než v selských a chalupnických rodinách (u tzv. obyvatelstva „osedlého“). Na základě předchozích výzkumů očekáváme, že význam babiček by mohl být klíčový především u nižších společenských vrstev, kde případná nepřítomnost babičky nemůže být nahrazena jinou osobou (např. děvečkou). Na druhou stranu byla stabilita rodin u nižších ekonomických vrstev podstatně menší, a to především kvůli častější migraci. V důsledku toho se dá očekávat, že babičky byly v dané rodině přítomny méně často. Nadto by patrně efekt babiček u nižších vrstev mohl být jiný tam, kde se díky protoindustrializaci tyto vrstvy mohly vyhnout hrozbě definitivního celibátu (zde by mohla být shoda s výše uvedeným příkladem pozorovatelnosti vlivu babiček na *fitness* vnoučat u nižších vrstev), a tam, kde tato, či jiné, možnosti obživy pro domkáře a podruhy nebyla. Právě tak ale i v případě selských a chalupnických rodin bude patrně sledovatelnost efektu babiček jiná, budeme-li jej pozorovat jen v linii odvíjení nukleárních, rozšířených, komplexních kmenových rodin a rodin s výměnkem po jednotlivých statcích (tak jak byl rodinný cyklus propojen s individuálními životními cykly příslušníků rodiny či domácnosti), nebo budeme-li jej sledovat pro sedláky a chalupníky jakožto sociální vrstvu venkova (v takovém případě bude hrát velkou roli migrace, a to jak v rovině badatelské – osoby se nám ze vzorku vytratí – tak v rovině faktické – migrace oddělí prostorově mnohá vnoučata od babiček).

Badatelsky relevantní otázkou zároveň je, zda nemohl být případně efekt babiček substituován některými rysy strukturace jak rodinných domácností, tak vazeb

---

CANTUR. *Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*. HD 27, 2003, s. 63–122. Miroslava Melkesová ukazuje mj., že praxe v chýnovské farnosti v počátcích rekatolizace (v letech 1645–1654) bylo z 1312 prvních kmotrů (*levens*) 626 kmoter (47,7 %) a 686 kmotrů (52,3 %). Z 1309 druhých kmotrů (*patrimus*) bylo 686 kmoter (52,4 %) a 623 kmotrů (47,6 %). V naprosté většině křtu chlapců je prvním kmotrem muž a druhým žena, v naprosté většině křtů dívek je prvním kmotrem žena a druhým muž (s. 75–76). Kmotry a kmotrové (*levens* i *patrimus*) byla ve věku rodičů (mezi 20 až 39 lety bylo 62,1 %, resp. 73,7 %) křtěných dětí, Skoro 10 % prvních kmotrů/kmoter a skoro 9 % druhých jsou osoby mladší 20 let. Ve věku prarodičů křtěných dětí je jen 21,5 % prvých a 19,6 % druhých kmotrů/kmoter (s. 78).

v příbuzenských sítích. Jak bylo řečeno, nezdá se, že by takovými „kvazi-babičkami“ byly kmotry. Otázkou však je, zda babičky nemohly být ve své roli zvyšující *fitness* vnoučat zastoupeny jinými staršími, ale i mladšími, ženami, které se nacházely v příslušných rodinných domácnostech (na selských či chalupnických statcích). K odpovědi na tuto otázku bude v budoucnu nutno propojit kvantitativní a strukturální analýzy historické demografie se šířeji orientovaným kulturnědějinným a antropologickým bádáním.

V budoucích bádáních tak bude nutné propojovat kvantitativní analýzy relativně větších vzorků populace (i s jejich nevýhodou, že vzorek sociálně hodně diferencované populace může v hromadných datech efekt babiček skrýt) s kvalitativními rozbory, které mají vždy sklon k větší či menší míře mikroanalytičnosti (i s jejich nevýhodou, že jednotlivé rodinné cykly podléhají časté náhodě).

ETNOFOLK

Portál do nadčasového světa

Projekt vznikl za podpory *Central Europe Programme* Evropského regionálního rozvojového fondu

www.etnofolk.eu

**CENTRAL
EUROPE**
COOPERATING FOR SUCCESS.

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL
DEVELOPMENT FUND

 Akademie věd
České republiky
Strategie AV21
Společný výzkum ve veřejném zájmu

 ETNOLOGICKÝ ÚSTAV
Akademie věd
České republiky, v.v.i.

PŘÍTOMNOST BABIČEK V PŘEDINDUSTRIÁLNÍCH RODINÁCH A JEJICH MOŽNÝ VLIV NA PLODNOST DCER (NA PŘÍKLADU PANSTVÍ ŠTÁHLAVY NA PŘELOMU 18. A 19. STOLETÍ)^[1]

Alice Velková

Presence of grandmothers in the pre-industrial families and their possible influence on fertility of their daughters: the example of the Štáhlavy estate at the turn of the 18th and 19th centuries

Abstract: The aim of this article is to verify whether it is meaningful to test the so-called grandmother hypothesis on historical populations. To positively influence the fertility of her daughters (or daughters-in-law) and survival of grandchildren, a woman had to meet two conditions: live long enough to see her daughter enter reproductive age and live in the place where the daughter settles after getting married. The present study, carried out in four communities in the Štáhlavy estate for the generation born in 1771–1790, tries to find out to what extent these two conditions were met and whether at all the benefits of the grandmother taking care of the grandchildren could be taken advantage of by the women in the said generation.

Historická demografie, 2017, 41:2:213–234

Key words: grandmother hypothesis, reproduction, marital fertility, migration, kin network

Contact: Doc. PhDr. Alice Velková, Ph.D., Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: alice.velkova@volny.cz

Úvod

Na základě výzkumů iniciovaných historiky i sociology rodiny začala být v 60. letech 20. století opouštěna původní představa formovaná již v 19. století, totiž že v předindustriální Evropě vesměs převládaly rozšířené rodiny, kde stárnoucí rodiče dožívali své dny se svými dětmi. Zároveň byla vytvořena typologie rodin a domácností, která měla umožnit komparaci populací v různých dobách i geografických či sociálních systémech.^[2] Desetiletí, která od té doby uběhla, ukázala, že v rodinných systémech, a v mezigeneračních soužitích zvláště, v rámci Evropy neexistoval

[1] Vznik tohoto článku byl podpořen z grantového projektu GA ČR č. 17–11983S *Testování „hypotézy babiček“: Transgenerační efekt na reprodukci na základě matričních dat v Čechách v 17.–19. století.*

[2] John HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective*. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History*. London 1965, s. 101–143; Richard WALL – Jean ROBIN – Peter LASLETT (eds.), *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge 1983.

žádný jednotný vzorec.^[3] Konkrétní formu soužití lidí ovlivňovala celá řada faktorů založená na kulturním a hodnotovém systému daných společností. I život ve stáří tak nabýval různých forem, často v závislosti na tom, jaké sociální postavení daný jedinec zastával v období své fyzické aktivity, nebo na jeho rodinném stavu. Rozdíl však existovaly i v rámci obou pohlaví, neboť ženy a muži mají biologicky rozdílný přístup k reprodukci.

Zatímco muži mohli, podobně jako dnes, své stáří prožívat v roli otců malých dětí, stárnoucím ženám evoluce rození dalších dětí znemožnila. Tento fakt, kterým se svět lidí liší od zvířecí říše, podnítil evoluční biology k hledání zdůvodnění takového modelu. Již v roce 1957 byl v článku George Williamse vysloven názor, že menopauza vznikla adaptací kvůli podpoře potomků.^[4] Tato myšlenka byla dále rozvíjena v 80. letech 20. století, kdy vyústila ve formování tzv. „hypotézy babiček.“^[5] Podle této hypotézy je smyslem ženiny menopauzy kompletní využití jejího potenciálu k tomu, aby pomohla zabezpečit reprodukci svých již dříve narozených dětí. Tím, že se babička zapojí do péče o svá vnoučata, ve svém důsledku zajistí přežití více svých potomků, než by jí přinesla možnost rození vlastních dětí až do její smrti.^[6] Tato hypotéza byla poměrně rozsáhle testována na soudobých populacích, historická data však byla za tímto účelem prozatím využita jen málo.^[7]

Záměrem tohoto článku je pokusit se formulovat v souvislosti s „hypotézou babiček“ možné výzkumné otázky a zároveň otestovat, zda jsou historické populace pro podobný výzkum vůbec vhodné. Vzhledem k podstatně nižší naději dožití, než mají soudobé populace, hrozilo totiž v minulosti mnohem větší riziko, že žena

---

[3] Silvia SOVIČ – Pat THANE – Pier Paolo VIAZZO, *The History of European Families: Old and New Directions*. In: Titíž (eds.), *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*. Leiden – Boston 2016, s. 1–19.

[4] George C. WILLIAMS *Pleiotropy, Natural Selection, and the Evolution of Senescence*. *Evolution* 11, 1957, s. 389–411.

[5] Kristen HAWKES – John F. O'CONNELL – N. G. B. JONES et al., *Grandmothering, menopause, and the evolution of human life histories*. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 95, 1998, s. 1336–1339.

[6] Vzhledem k tomu, že podrobně tuto teorii a její různá úskalí i aspekty představují v tomto čísle *Historické demografie* Jan HAVLÍČEK – Jan HORSKÝ, *Testování „hypotézy babiček“: Historicko-demografická perspektiva*, s. 189–211, není okolnostem vzniku této teorie a její kritice věnována širší pozornost.

[7] Eckart VOLAND – Jan BEISE, *Bilanzen des Alters – oder: Was lehren uns ostfriesische Kirchenbücher über die Evolution von Großmüttern?* *Historical Social Research* 30, 2005 s. 205–218; Ariane KEMKES-GROTTENHALER, *Of Grandmothers, Grandfathers and Wicked Step-Grandparents. Differential Impact of Paternal Grandparents on Grandoffspring Survival*. *Historical Social Research* 30, 2005, s. 219–239; Mirkka LAHDENPERÄ – Virpi LUMMAA – Samuli HELLE – Marc TREMBLAY – Andrew F. RUSSELL, *Fitness benefits of prolonged post-reproductive lifespan in women*. *Nature* 428, 2004, s. 178–181; Jan BEISE – Eckart VOLAND, *A multilevel event history analysis of the effects of grandmothers on child mortality in a historical German population*. *Demographic Research*, 7(13), 2002, s. 469–498.

zemře ještě dříve, než se vůbec stane babičkou. Dalším důležitým faktorem, s nímž „hypotéza babiček“ pracuje, je dostupnost babiččiny péče. I ta byla v minulosti, kdy existovaly pouze omezené možnosti dopravy, složitější, takže o reálném působení babičky můžeme uvažovat pouze tehdy, pokud žila ve stejné lokalitě jako její vnoučata (delší či kratší návštěvy babičky např. v souvislosti s porodem dcery sice byly možné, nejsou však trvalou péčí ve smyslu „hypotézy babiček“).

V následující analýze bude tedy pozornost soustředěna na dva základní okruhy problémů. V prvním budou testovány biologické faktory „hypotézy babiček“ – bude zjišťováno, jak často nastávala situace, že babičky byly naživu v době, kdy jejich vnoučata přicházela na svět. Dále bude pozornost věnována i tomu, zda je možné nalézt souvislost mezi délkou plodného období ženy či počtem jejich dětí a tím, zda se ženina matka dožila svatby, nebo zemřela již dříve, než se dcera vdala. Druhá část se bude zabývat možnou fyzickou přítomností babiček v bydlišti jejich vnoučat. Bude zjišťováno, zda se nově vzniklé rodiny častěji usazovaly v lokalitě, kde žili rodiče manžela nebo manželky, a jak často docházelo k tomu, že rodiny neměly v místě svého pobytu k dispozici žádné prarodiče, či naopak oboje. U obou částí bude věnována pozornost sociálnímu zařazení sledovaných rodin, neboť lze předpokládat, že plodnost byla do značné míry závislá na sociálním postavení žen. Jako základní faktor, od něhož se plodnost odvíjela, lze vnímat sňatkový věk žen, který býval jasně diferencován podle sociálního původu.

Vzhledem k tomu, že výše formulované otázky vyžadují velmi pečlivou, a tedy i časově značně náročnou, rekonstrukci životních dat všech příslušníků zkoumaných rodin, byl za účelem již zmíněného zjištění vhodnosti testování „hypotézy babiček“ na historických populacích vybrán pouze omezený vzorek. Důležitým předpokladem tohoto výzkumu se stala již dříve provedená rekonstrukce rodin, která byla na základě matričních záznamů vedených v letech 1651–1850 (1938) uskutečněna pro lokality Štáhlavy, Starý Plzenec, Sedlec a Lhůta,^[8] jež patřily k panství Štáhlavy.^[9]

Základem analyzovaného souboru se staly ženy narozené v letech 1771–1790, které v některé z výše uvedených lokalit porodily alespoň dvě manželské děti. Vyloučeny tak byly případy, kdy se manželům ve sledovaných lokalitách narodilo pouze jediné dítě. V takovém případě šlo často o manželské páry, u nichž ani jeden z parterů ze sledovaných lokalit nepocházel a místo jejich pobytu v nich bylo pouze přechodné (dohledání relevantních údajů týkajících se jejich narození, úmrtí či

---

[8] Matriční data byla vypisována od první dochované matriky. Zápisy narozených byly excerpovány do r. 1835 (u Lhůty do r. 1850), záznamy o úmrtí osob v databázi však byly dohledávány dále – prozatím jsou přístupné matriky zemřelých u Štáhlav do r. 1877, u Sedlce do r. 1893, u Starého Plzence do r. 1926 a u Lhůty do r. 1938.

[9] K panství Štáhlavy, k použitým pramenům i k metodě rekonstrukce rodin viz více Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009.

sňatku by bylo velmi komplikované, ne-li nemožné). Ze zřejmých důvodů nebyly v úvahu brány ani bezdětné ženy. Vzhledem k tomu, že analyzované ženy porodily své první dítě v různém věku a rovněž délka jejich plodného období byla různá, spadá datum narození všech dětí uvedených žen do časového období 1791–1835. Přelom 18. a 19. století byl pro uskutečněný výzkum zvolen záměrně z několika důvodů. Jednak byla kvalita matričního záznamu v té době již poměrně vysoká – jednotlivé osoby bylo z hlediska jejich původu možné (díky uvádění rodičů nejen v záznamech o narození, ale též o sňatku) již poměrně spolehlivě identifikovat. Druhý důvod spočíval v kvalitní pramenné základně, která je pro panství Štáhlavy pro počátek 19. století dochována. Na rozdíl od staršího období jsou pro roky 1802–1817 k dispozici soupisy poddaných, pro období 1816–1824 pak seznam obyvatelstva zhotovený za účelem evidence daně z hlavy a pro sledování mobility osob je rovněž možné využít i tzv. Status animarum z roku 1838.^[10] Pro dotvoření obrazu o sociálním zázemí analyzovaných rodin byly rovněž využívány další prameny, především pozemkové knihy.^[11]

Do souboru tedy nebyly ženy zařazeny primárně na základě místa jejich narození, ale v souvislosti s místem narození jejich dětí. Složení souboru z hlediska místa narození žen je zároveň velmi zajímavé, neboť může zprostředkovaně vypovídat o mobilitě lidí ve druhé polovině 18. století. I když některé studie naznačují, že velká část osob v této době spojila svůj osud se svým rodištěm, neboť případný odchod by jim nedokázal přinést sociální prospěch,^[12] u žen hrála přeci jen významnou roli sňatková migrace.^[13] I když se v letech 1771–1790 ve sledovaných lokalitách narodilo celkem 532 žen, do analyzovaného souboru jich mohla být zařazena jen pětina. Ukázalo se totiž, že 238 žen (44,7 %) s určitostí zemřelo před dosažením

---

[10] Státní oblastní archiv (dále SOA) Praha, Velkostatek (dále VS) Štáhlavy, Soupisy poddaných, i. č. 43–49, roky 1802–1817; Tamtéž, Seznamy obyvatelstva k předpisu daně z hlavy, i. č. 201–204, roky 1816–1824; Státní okresní archiv Plzeň-jih se sídlem v Blovicích, Archiv fary Starý Plzenec, i. č. 3a, Stav duší, r. 1838.

[11] SOA Praha, Sběrka pozemkových knih (dále PK) Blovice č. 133–139, 161, 168, roky 1757–1850; Tamtéž, PK Plzeň č. 134, 135, 136, roky 1694–1850; Tamtéž, PK Rokycany č. 233, 268, 270, 273, 274, 275, 276, roky 1686–1850.

[12] Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*. Studie k sociálním dějinám (dále SSD) 6, 2001, s. 117–136, zde s. 121–125; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování*. SSD 1 (8), 1998, s. 121–303, zde s. 195–196; Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v l. 1750–1850*. Český časopis historický (dále ČČH) 105, 2007, s. 809–857, zde s. 832–833.

[13] Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*. České Budějovice 2013, s. 252–312. Zajímavou komparaci migračních systémů v rámci Evropy je možné najít In: Steven KING – Anne WINTER (eds.), *Migration, Settlement and Belonging in Europe 1500–1930s. Comparative Perspectives. International Studies*. Social History 23, New York – Oxford 2013.

20 let. Z pozorování se ztratilo dalších 87 žen (29,6 %), u nichž se sňatek ani datum úmrtí zjistit nepodařilo, 74 žen (25,2 %) se vdalo mimo uvedené lokality. Vzhledem k tomu, že 28 žen (9,5 %) se s určitostí neprovdalo a zemřelo po 20. roce života ve svobodném stavu, vstupuje do zde uskutečněné analýzy z místních rodaček jen 105 žen (tj. 35,7 % z těch, které přežily dětství a mládí). Většina žen (118) z analyzovaného souboru, který dohromady čítá 223 případů, tak ze sledovaných lokalit nepocházela, nýbrž do nich přišla až po své svatbě.

TABULKA Č. 1. ÚSPĚŠNOST REKONSTRUKCE SLEDOVANÝCH ÚDAJŮ U ŽEN V ANALYZOVANÉ KOHORTĚ NAROZENÝCH (1771–1790)

Místo narození ženy	Počet	%	Podíly žen narozených v uvedeném místě, u nichž byly zrekonstruovány tyto údaje (v %):			
			datum sňatku	datum úmrtí	všechny porody	dožití se konce plodnosti v 1. manželství ^a
Starý Plzenec	52	23,3	100,0	92,3	92,3	57,7
Štáhlavy	32	14,3	100,0	81,3	90,6	59,4
Sedlec	13	5,8	100,0	92,3	92,3	69,2
Lhůta	8	3,6	100,0	100,0	100,0	37,5
Ostatní	89	39,9	96,6	78,7	88,8	53,9
Neznámo	29	13,0	96,6	89,7	86,2	34,5
Celkem	223	100,0	98,2	85,2	90,1	53,4

^a Pro účely tohoto výzkumu byl konec plodného období definován dosažením buď 48 let (šlo o nejvyšší věk, v němž rodila žena ze sledovaného souboru), nebo i nižšího věku, pokud se poslední porod uskutečnil více než 6 let před smrtí ženy a manželství trvalo celou tuto dobu. Uvedené podíly v tomto případě neodrážejí úspěšnost rekonstrukce – vypovídají spíše o tom, jak velký podíl žen se vůbec konce plodnosti dožil v manželství (značný podíl žen zemřel předčasně, část žen naopak žila ve svém plodném období již ve vdovském stavu).

Analýzovaný soubor se nemusí zdát příliš početný, hlavním důvodem pro jeho omezení byla časová náročnost přípravné fáze, neboť kvalita získaných dat byla nadřazena jejich kvantitě. U všech žen ze souboru byly dohledávané všechny údaje potřebné pro analýzu plodnosti. U žen, které ze sledovaných lokalit nepocházely, bylo třeba doplnit přesné datum narození, případně datum sňatku. Ne všechny rodiny, které sňatkem uvedených žen vznikly, však ve sledovaných lokalitách zůstaly až do svého zániku. V těchto případech byla snaha dohledat nejen datum a místo úmrtí obou manželů, ale rovněž případná data narození (a úmrtí) dětí, které se narodily mimo sledované lokality (totéž se týkalo i dětí, které přišly na svět ještě dříve, než se rodina ve sledovaných lokalitách usadila). Doplněována byla i data úmrtí babiček (k tomu podrobněji dále).

Velmi vysoká úspěšnost byla dosažena při rekonstrukci data prvního sňatku žen z analyzovaného souboru. Sňatek se nepodařilo nalézt pouze u 4 (1,8 %) z celkového

souboru 223 žen. Hlavním důvodem bylo, že se nepodařilo určit místo původu těchto žen, u tří z nich tak nebylo známo ani datum narození. Celkově se datum narození nepodařilo dohledat u 29 žen (24,6 % z příchozích, 13 % z celkového souboru). Do lokality, kterou sňatkové matriky uváděly jako místo původu, rodiče nevěsty zřejmě přišly až po jejím narození a předchozí místo pobytu nebylo možné zjistit. Jak již bylo uvedeno, ne všechny sledované ženy v analyzovaných lokalitách prožily celý zbytek života. Natrvalo odešlo celkem 43 žen (19,3 %), datum a místo jejich úmrtí se však podařilo dohledat jen u deseti z nich. Pouze 11 žen však sledované lokality opustilo dříve, než dovršilo 40. rok svého života, dalších 8 žen odešlo ve věku 40–44 let, zbylých 14 žen bylo starších, což znamená, že se jim již další děti s největší pravděpodobností nenarodily. Existovaly ovšem i další ženy, které v průběhu svého života měnily místa svého pobytu. I když bylo snahou podchytit všechny děti, které tyto ženy porodily i v jiných místech, ne vždy to bylo možné. S největší pravděpodobností se nepodařilo zrekonstruovat všechny porody u celkem 22 žen (9,9 %), u dalších 33 žen (14,8 %) nelze sice s jistotou vyloučit, že některý porod nebyl dohledán, pravděpodobněji se však podařilo nalézt narození všech dětí.

Jak již bylo uvedeno výše, pro vlastní analýzu bylo rovněž důležité určit sociální postavení sledovaných rodin. Následně byly ženy z analyzované kohorty rozděleny do dvou základních sociálních skupin podle sociální pozice, kterou zastával jejich manžel v období, kdy se páru rodily děti. Definovány byly dvě základní skupiny, kdy hlavní rozdíl spočíval v přístupu rodin k půdě. V první skupině tak byli soustředěni sedláci a chalupníci, jejichž hlavním zdrojem obživy bylo zemědělství, ve druhé naopak bezzemci (domkáři, řemeslníci a podruzi), kteří se nejčastěji živili nádenickou prací, případně vykonáváním řemesla. Větší zastoupení měly rodiny příslušející do druhé skupiny (171 rodin) než rodiny sedláků a chalupníků (52 rodin), což ovšem odráží sociální složení zkoumané společnosti v daném období.^[14]

Vzhledem k tomu, že snahou tohoto výzkumu bylo zachytit všechny děti narozené ženám z analyzované kohorty, mohlo někdy dojít i k případům, kdy žena tyto děti porodila v různých manželstvích. Drtivá většina žen (200 – tj. 89,7 %) byla vdaná pouze jednou, 22 žen se vdalo dvakrát a jedna žena dokonce třikrát, nicméně děti narozené v různých manželstvích mělo pouze 19 žen (8,5 %). Aby se eliminovalo možné zkreslení, jsou v některých typech analýzy posuzovány zvlášť jen ženy, které se konce svého plodného období dožily v prvním manželství. Při výzkumu např. soužití s prarodiči, se v případech, kdy se ženě rodily děti ve více manželstvích, pracuje s tím manželstvím, v němž žena porodila více dětí (z tohoto manželství pak vychází i sociální status ženy). Nemanželské děti byly sice do vytvářené databáze rovněž zapisovány (jedno nemanželské dítě porodilo 19 žen, dvě nemanželské děti pak 3 ženy; všechny patřily do nižších sociálních vrstev), nicméně se zde s nimi nepracuje a průměrný počet dětí je v rámci této analýzy počítán pouze z dětí narozených v manželstvích.

---

[14] Více k tomu A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 57–73.

Biologické aspekty přítomnosti babiček

Pro ověření „hypotézy babiček“ se ukazuje jako klíčová otázka, jak často se vůbec vyskytoval model, v němž žena v předindustriální společnosti mohla po své svatbě využít pomoc alespoň jedné z babiček. Dá se totiž předpokládat, že ženy, které se narodily jako některé z mladších dětí, již v dospělosti nemusely mít svou vlastní matku naživu. Situaci mohly zamíchat i opakované sňatky, které bývaly časté především tehdy, pokud ovdověl chalupník nebo sedlák. Při výzkumu byla dohledávána data úmrtí matek všech sledovaných žen, a to celkem s 80 % úspěšností. Zároveň byla zjišťována data úmrtí i matek manželů – tj. tchyní žen ze souboru. Kvůli časové náročnosti tohoto postupu však byla pro účely tohoto výzkumu dohledávána úmrtí data jen v případě, že tchyně žila v některé ze čtyř sledovaných lokalit. Vzhledem k tradičnímu modelu chování, kdy se dívka po svatbě obvykle stěhovala k dědici usedlosti a žila tedy s jeho rodiči, dochází k výrazným rozdílům mezi skupinou sedláků a chalupníků na jedné a domkářů, podruhů a řemeslníků, u nichž nebylo sejetí s rodiči manžela zdaleka tak silné, na druhé straně. U první skupiny bylo přesné datum úmrtí tchyně známo v 77 % případů, ve druhé však pouze v 43,3 %. Analyzovaná data zároveň ukázala, že sociální zařazení dané rodiny hrálo významnou roli v „dosažitelnosti“ babiček.

Zatímco u první sociální skupiny žilo v době sňatku sledovaných žen minimálně 73 % jejich matek a 58 % tchyní (s určitostí nežilo jen 8 % matek a 19 % tchyní) a minimálně 44 % žen mohlo teoreticky počítat jak s pomocí matky, tak tchyně (obě babičky po smrti zároveň měla s určitostí pouze jediná žena), u žen, které se provdaly za domkáře řemeslníky nebo podruhy, byla situace jiná. Čtvrtina žen již měla svoji matku po smrti, nežilo ani 17 % tchyní, naopak s určitostí žilo pouze 56 % matek a 26 % tchyní. Bez pomoci jakékoli babičky se muselo obejít minimálně 7 % žen, obě babičky mělo k dispozici s jistotou pouze 16 % žen.

Uvedené rozdíly nepramení v diferencích úmrtnosti obou sociálních skupin, nýbrž jsou založeny na odlišnostech ve sňatkovém věku, které vycházejí ze sociálního postavení žen. Zatímco manželky sedláků a chalupníků se vdávaly v průměru ve dvaceti letech, byl průměrný sňatkový věk žen z druhé skupiny o téměř 5 let vyšší. Z tohoto faktu zákonitě vyplývá, že u starších žen bylo pravděpodobnější, že jejich matka bude již po smrti, než u mladších. Zajímavá je však ještě další skutečnost. To, že se matka dožila okamžiku svatby, mělo na sňatkový věk dcery výrazný dopad. Ženy, které měly matku naživu, se vdávaly výrazně dříve než ženy, jejichž matka byla již mrtvá, a zároveň měly i výrazně starší manžele. Tento efekt je viditelnější u bezzemků, kde rozdíl u sňatkového věku činil v průměru 4,5 let (počet žen, jejichž matka zemřela před svatbou, byl u první skupiny příliš nízký na to, aby bylo možné tuto otázku relevantně zkoumat). Tyto výsledky by bylo však možné interpretovat i obráceně – smrt matky v období dětství a dospívání zřejmě

zvyšovala pravděpodobnost odchodu dívky do čelední služby, která obvykle okamžik sňatku oddalovala.^[15]

TABULKA Č. 2. PODÍLY BABIČEK, KTERÉ SE DOŽILY SVATBY ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY NAROZENÝCH (1771–1791), PODLE SOCIÁLNÍ PŘÍSLUŠNOSTI ŽEN V MANŽELSTVÍ (V %)

V době svatby	Sociální postavení manželů žen z analyzované kohorty							
	sedlák, chalupník				domkář, řemeslník, podruh			
	tchyně žila	tchyně nežila	neznámo	celkem	tchyně žila	tchyně nežila	neznámo	celkem
Matka žila	44,3	11,5	17,4	73,2	15,8	7,0	32,8	55,6
Matka nežila	1,9	1,9	0,0	3,8	2,3	5,3	11,1	18,7
Matka nežila, ale žila macecha	1,9	0,0	1,9	3,8	1,2	1,2	3,4	5,8
Neznámo	9,6	5,8	3,8	19,2	7,0	3,5	9,4	19,9
Celkem	57,7	19,2	23,1	100,0	26,3	17,0	56,7	100,0
Počet	30	10	12	52	45	29	97	171

TABULKA Č. 3. PRŮMĚRNÝ SŇATKOVÝ VĚK A MEDIÁN ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY NAROZENÝCH (1771–1790) PODLE DOBY ÚMRTÍ JEJICH MATEK A PODLE SOCIÁLNÍHO POSTAVENÍ MANŽELŮ^[16]

V době svatby	Sociální postavení manžela						Celkem		
	sedlák, chalupník			domkář, řemeslník, podruh					
	počet	průměr	medián	počet	průměr	medián	počet	průměr	medián
Matka žila	38	19,5	19,0	95	23,2	22,0	133	22,2	21,0
Matka nežila	4	21,8	21,0	42	27,7	26,0	46	27,2	26,0
Neznámo	10	21,7	21,0	32	25,4	24,0	42	24,6	23,0
Celkem	52	20,1	20,0	169	24,8	23,0	221	23,7	22,0

[15] Eduard MAUR, *Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit*. In: A. Fauve-Chamoux – L. Fialová (eds.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Acta demographica 13, 1997, s. 75–94; Antoinette FAUVE-CHAMOUX – Richard WALL, *Domestic servants in comparative perspective: Introduction*. The History of the Family 10, 2005, s. 345–354; Shurlee SWAIN, *Maids and mothers: Domestic servants and illegitimacy in 19th-century Australia*. Tamtéž, s. 461–472.

[16] V sociální skupině domkářů, řemeslníků a podruhů se vyskytly dvě ženy, u nichž se nepodařilo nalézt datum narození a nebylo možné ani přibližně stanovit datum sňatku, neboť nebylo známo ani datum a místo narození prvního dítěte. Celkový počet v této skupině je proto v tabulkách č. 3–5 jen 169 osob.

TABULKA Č. 4. PRŮMĚRNÝ SŇATKOVÝ VĚK A MEDIÁN MANŽELŮ ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY NAROZENÝCH (1771–1790) PODLE JEJICH SOCIÁLNÍHO POSTAVENÍ A PODLE DOBY ÚMRTÍ MANŽELČINY MATKY

V době svatby	Sociální postavení						Celkem		
	sedlák, chalupník			domkář, řemeslník, podruh			počet	průměr	medián
	počet	průměr	medián	počet	průměr	medián			
Manželčina matka žila	38	24,6	23,0	95	28,0	26,0	133	27,1	25,0
Manželčina matka nežila	4	25,0	25,5	42	32,3	29,0	46	31,7	28,5
Neznámo	10	24,7	22,0	32	32,4	28,0	42	30,6	27,5
Celkem	52	24,7	23,0	169	29,9	27,0	221	28,7	26,0

Sňatkový věk měl pak samozřejmě vliv na celkovou plodnost – tj. i na počet dětí, které žena za dobu trvání manželství porodila. Zajímavý je poměrně velký rozdíl mezi oběma sociálními skupinami v průměrném počtu dětí u žen, které měly v době svého prvního sňatku matku naživu. Pokud vezmeme do úvahy jen ty ženy, které se v prvním manželství dožily konce svého plodného období, zjistíme, že manželky sedláků a chalupníků porodily v průměru o téměř tři děti více než ženy z nižších sociálních skupin.

Selky a chalupnice se totiž nejen vdávaly dříve, ale též rodily do pozdějšího věku než ženy z nižších sociálních vrstev. Vyšší celkový počet dětí byl zřejmě způsoben nejen tím, že interval mezi svatbou a porodem nejmladšího dítěte měly tyto ženy o 6 let delší, uvažovat lze i o kratších meziporodních intervalech, což by odpovídalo východiskům „hypotézy babiček“.^[17] Zároveň se ukazuje, že ženy, které o matku přišly již před svým sňatkem, měly méně dětí a výrazně kratší období plodnosti (což souvisí s jejich vyšším průměrným věkem při prvním sňatku) než ženy, jejichž matka se svatby dožila.

[17] Studie Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *An Analysis of the Birth Intervals of Married Women in Jablonec nad Nisou from the 17th to 19th Century: A Contribution to Research on Fertility Patterns*. Demografie 57, 2015, s. 319–337 ukázala, že ženy s nižším sňatkovým věkem měly kratší meziporodní intervaly než ženy, které se vdávaly později. Souvislost meziporodních intervalů, přítomnosti babiček a pohlaví vnoučat zkoumali Johannes JOHOW – Molly FOX – Leslie A. KNAPP – Eckart VOLAND, *The presence of a paternal grandmother lengthens interval following the birth of a granddaughter on Krummhörn (18th and 19th centuries)*. Evolution and Human Behavior 32, 2011, s. 315–332.

TABULKA Č. 5. PRŮMĚRNÝ POČET DĚTÍ NAROZENÝCH V MANŽELSTVÍ ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY V ZÁVISLOSTI NA TOM, ZDA SE JEJICH MATKY DOŽILY SŇATKU SVÝCH DCER

V době svatby dcery	Sociální postavení manželů žen z analyzované kohorty							
	sedláci, chalupníci				domkáři, řemeslníci, podruzi			
	počet	všechny	počet	48+	počet	všechny	počet	48+
Matka žila	38	9,2	28	9,8	95	6,6	56	6,7
Matka nežila	4	7,0	2	7,5	42	5,2	18	5,6
Neznámo	10	7,6	2	7,5	34	5,8	22	6,6
Celkem	52	8,8	32	9,5	171	6,1	96	6,5

Legenda:

48+ – dožily se konce plodného období v 1. manželství (viz pozn. ^a pod tabulkou č. 1.)

TABULKA Č. 6. PRŮMĚRNÁ DÉLKA PLODNÉHO OBDOBÍ ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY NAROZENÝCH (1771–1790) V ZÁVISLOSTI NA SKUTEČNOSTI, ZDA SE JEJICH MATKY DOŽILY OKAMŽIKU SVATBY

	Sociální postavení manžela ženy z analyzované kohorty							
	sedlák, chalupník				domkář, řemeslník, podruh			
	celkem		48+		celkem		48+	
	počet	P	počet	P	počet	P	počet	P
Matka v době svatby žila								
PSV	38	19,5	28	19,7	95	23,2	56	23,2
Věk při NPD	38	40,3	28	41,9	95	38,8	56	39,8
Plodné období	38	20,8	28	22,2	95	15,6	56	16,6
Matka v době svatby nežila								
PSV	4	21,8	2	21,5	42	27,7	18	28,5
Věk při NPD	4	36,3	2	36,0	42	39,3	18	40,9
Plodné období	4	14,5	2	14,5	42	11,6	18	12,4
Celkem včetně případů, kdy nebylo známo, zda matka v době svatby žila či nikoli								
PSV	52	20,1	32	20,0	169	24,8	96	24,5
Věk při NPD	52	39,7	32	41,4	169	38,9	96	40,0
Plodné období	52	19,6	32	21,4	169	14,1	96	15,5

Legenda:

48+ – dožily se konce plodného období v 1. manželství (viz pozn. ^a pod tabulkou č. 1.)

P – průměrný počet dětí

PSV – průměrný sňatkový věk

NPD – narození posledního dítěte

Přesnější souvislosti však bude třeba ještě ověřit. Tento vzorek byl příliš malý na to, aby bylo možné analyzovat například to, zda existovaly rozdíly v počtu dětí u žen, jejichž matka se dožila posledního porodu své dcery, a u těch, jejichž matka byla již po smrti. Také bude třeba stanovit, zda ve skutečnosti nebyla tou důležitější osobou, která měla vliv na plodnost žen, tchyně – zvláště za situace, kdy rodina žila u rodičů muže, jak bude ukázáno dále. Rovněž je zřejmé, že bude třeba zjistit, v jaké fázi ženiny plodnosti měla eventuální přítomnost babičky nejvíce pozitivní dopad. Lze předpokládat, že tento efekt by měl být největší v prvních letech po svatbě. Jde o období, kdy žena teprve sbírala zkušenosti s péčí o děti (úmrtnost prvorozených dětí mohla být z tohoto důvodu zvýšená), zároveň měla natolik malé děti, že nebylo ještě možné, aby starší sourozenci přebírali „dohlížecí“ funkci nad těmi mladšími.

To, že matky mohly příznivě ovlivňovat plodnost svých dcer, naznačují předběžné výsledky, které byly testovány na sociální skupině domkářek, řemeslnic a podruhuň (pro selky a chalupnice nebylo k dispozici dost relevantních údajů). Z žen, které se v prvním manželství dožily konce svého plodného období a u nichž se dalo předpokládat, že se podařilo zrekonstruovat všechny jejich porody, měla více dětí (v průměru 6,7) skupina žen (56 žen), jejichž matka byla v době jejich první svatby naživu, než skupina (18 žen), u níž se matka sňatku dcery nedožila (průměrně 5,6 dětí). Jak již bylo ukázáno výše, osiřelé dcery se však vdávaly později než ženy, jejichž matka ještě žila, a tak bude třeba ověřit, který z těchto faktorů měl na plodnost důležitější vliv.

Soužití s prarodiči

Druhým významným předpokladem pro testování „hypotézy babiček“ je ověření skutečnosti, zda nově založené rodiny skutečně žily poblíž svých prarodičů. Bydliště ve stejné lokalitě samozřejmě ještě neznamenalo, že se babička o svá vnoučata skutečně starala. V tomto směru záviselo nejen na vztazích mezi starší a mladší generací, ochota babičky podílet se na péči o vnoučata se mohla lišit i podle toho, zda šlo o potomky syna, nebo dcery, a svou roli mohlo hrát i to, zda babička žila v jedné obci pouze s jedním ze svých dětí, nebo zda měla poblíž vnoučata od několika svých potomků. Následující analýza se pouze snaží zjistit, jak často se vyskytoval model, že se nově založené rodina usadila v místě původu alespoň jednoho z partnerů, kde se mohla alespoň teoreticky opřít o solidární příbuzenskou síť.^[18]

Výběr místa, v němž se rodina usadila, však samozřejmě ovlivňovaly i zdroje obživy, které konkrétní lokalita mohla nabídnout. Neméně důležitým faktorem byl

---

[18] Jürgen SCHLUMBOHM, *Familie, Verwandtschaft und soziale Ungleichheit: Der Wandel einer ländlichen Gesellschaft vom 17. zum 19. Jahrhundert*. In: R. Vierhaus (ed.), *Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*. Göttingen 1992, s. 133–156; David Warren SABEAN, *Kinship in Neckerhausen, 1700–1870*. Cambridge 1998.

i sňatkový trh. Významná byla rovněž kombinace obou faktorů – u dědiců sel-
ských či chalupnických gruntů bývalo pravidlem, že se žena po svatbě přistěhovala
za svým mužem. Naproti tomu u podruhů v tomto směru žádné dané pravidlo
neexistovalo, záleželo spíše na konkrétní rodinné konstelaci. U větších lokalit moh-
lo dojít k situaci, kdy v sobě našli zalíbení místní mladí lidé. Pokud však selská
či chalupnická dcera pocházela z malé vesnice s omezeným počtem gruntů (těch
bylo např. v Sedlci pouze šest, ve Lhůtě pak osm), měla výběr partnera složitější.
Vzhledem k tomu, že rodiny místních hospodářů byly již často příbuzensky pro-
pojeny, musely se tyto dívky poohlédnout po ženichovi z větší vzdálenosti. Proto
nepřekvapí, že nejvíce místních rodaček nacházíme ve sledovaných rodinách ve
Starém Plzenci, který měl jednak nejvíce domů i obyvatel a především byl typic-
kou zemědělskou lokalitou. I když v průběhu 18. století začal na venkově obecně
rychle přibývat podíl domů bez jakýchkoli pozemků, ve Starém Plzenci ještě ve
2. polovině 18. století polovina domů stále disponovala zemědělskou půdou.^[19]
Zároveň šlo o poměrně velká hospodářství: ke 35–40 % z nich příslušela půda
o rozloze více než 40 strychů. Naopak Štáhlavy, které byly jen o něco málo menší
než Starý Plzenec, měly úplně odlišnou sociální strukturu, která odrážela fakt, že
šlo o administrativní centrum panství. Převažovaly zde spíše malé chalupnické
usedlosti, k nimž patřilo méně než 10 strychů, více než 40 strychů obdělávala asi
pětina hospodářů.^[20] Místní sedláci a chalupníci měli proto tendenci si spíše přivá-
dět nevěsty odjinud – k místním rodačkám patřila jen třetina žen ze sledovaného
souboru.

TABULKA Č. 7 MOŽNÉ PODÍLY PRARODIČŮ ŽIJÍCÍCH V MÍSTĚ NAROZENÍ
VNOUČAT PODLE MÍSTA PŮVODU ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY
NAROZENÝCH (1771–1790)

Místo narození matky	Z místa narození dětí pocházeli (v %)				Celkem	%
	matka i otec	matka	otec	nikdo		
Starý Plzenec	61,5	26,9	9,6	1,9	52	100,0
Štáhlavy	31,3	50,0	9,4	9,4	32	100,0
Sedlec	30,8	53,8	7,7	7,7	13	100,0
Lhůta	62,5	37,5	0,0	0,0	8	100,0
Ostatní	9,0	9,0	50,6	31,5	89	100,0
Neznámo	6,9	17,2	44,8	31,0	29	100,0
Celkem	27,4	23,8	30,4	18,8	223	100,0

[19] Jürgen KOCKA, *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*. Bonn 1990, s. 83–95; Wolfgang von HIPPEL, *Armut, Unterschichten, Randgruppen in der Frühen Neuzeit*. München 1995, s. 17, 67–68; A. VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti*, s. 813–821.

[20] A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 62–65.

U rodin, které se po svém vzniku zařadily mezi vrstvy domkářů, řemeslníků či podruhů, byla situace poněkud odlišná. I když bychom možná právě u těchto vrstev očekávali více příchozích žen, opak je pravdou. Pouze polovina ze všech žen příslušících do této vrstvy nepocházela ze žádné ze sledovaných obcí (u sedláků a chalupníků šlo o 60 %), navíc u všech lokalit byl výskyt místních rodaček častější, než tomu bylo v případě sedláků a chalupníků. U žen z těchto vrstev docházelo častěji k tomu, že se rodina po svatbě sice neusadila přímo v místě původu ženy, ale volila alespoň jinou ze sledovaných obcí.

S místem, kde rodina po svatbě žila, pak samozřejmě souvisí i fakt, zda mohla počítat s pomocí blízkých příbuzných, především rodičů. Účelem této předběžné analýzy však nebylo zjistit, zda prarodiče v době narození vnoučat skutečně žili či nikoli. I v těch případech, kdy rodiče byli již po smrti, lze předpokládat, že různé vazby, které mohly zkoumané rodiny využít, byly v místě jejich původu silnější než kdekoli jinde. Analyzovaná data naznačují existenci dvou různých modelů v závislosti na příslušnosti rodiny k oběma základním sociálním skupinám. Vzhledem k uplatňované dědické praxi, podle níž statek dědil syn, docházelo k situaci, že se selská nebo chalupnická rodina usadila u rodičů nevěsty, jen tehdy, pokud tito rodiče syna neměli, což se stávalo asi v 10 % případů.^[21] Těto praxi odpovídá i analyzovaný soubor – 90 % selek a chalupnic žilo ve stejné lokalitě s rodiči svého manžela. Provázanost s rodiči ženy byla mnohem nižší, v zásadě se dá říci, že k ní docházelo především tehdy, pokud si žena vybrala partnera z téže obce, z jaké sama pocházela. K tomu u této sociální skupiny došlo u 44 % případů. Zároveň se potvrdil poměrně řídký model chování, kdy se selská nebo chalupnická rodina usadila u rodičů manželky – k tomu v analyzovaném souboru došlo jen v 6 % případů.^[22] Stejně tak ojedinělým jevem (4 %) bylo i to, aby se nově vzniklá rodina přestěhovala do místa, odkud žádný z partnerů nepocházel. To se stávalo tehdy, pokud ekonomické postavení obou snoubenců bylo natolik silné, že jim umožňovalo grunt koupit. Typickým příkladem bývali například mlynáři (ti se vyskytují i v daném souboru), neboť mlýny bývaly obvykle dominikální, nebylo je tedy možné zdědit. Syn, který chtěl tuto živnost po vzoru otce provozovat, si tak obvykle hledal jiné působiště.

U rodin domkářů, řemeslníků a podruhů existoval odlišný model chování novo-manželů. Vzhledem k tomu, že až na výjimky, které se týkaly dědiců domkářských usedlostí, nebyla budoucnost těchto rodin spjata s převzetím nějakého nemovitého

---

[21] Alice VELKOVÁ, *Household formation in Bohemia: inheritance practice and family strategy, 17th–19th centuries*. ČČH 109, 2011, č. 2, s. 328–343; Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice 2008, s. 302–309. David I. KERTZER – Nancy KARWEIT, *The Impact of Widowhood in Nineteenth Century Italy*. In: D. I. Kertzer – P. Laslett, *Aging in the Past*. Berkeley – Los Angeles – Oxford 1995, s. 229–246, zde s. 239–240.

[22] A. KEMKES-GROTTENHALER, *Of Grandmothers, Grandfathers and Wicked Step-Grandparents*, s. 231.

majetku, ovlivňovaly volbu jejich dalšího působiště i další faktory. Příslušníci nižších sociálních vrstev mnohem častěji než sedláci či chalupníci svazovali perspektivu své rodiny s životem v obci, kde rovněž žili ženiny rodiče. Pokud vezmeme do úvahy snoubence s rozdílným místem původu (k této situaci docházelo dvakrát častěji právě u příslušníků nižší vrstvy než u sedláků a chalupníků), zjistíme, že zatímco lidé s polnostmi se sedmkrát častěji usazovali u rodičů muže než u rodičů ženy, domkáři, řemeslníci a podruzi preferovali naopak o něco častěji místo původu ženy. Nejméně častá (22 %) byla alternativa, že se nově vzniklá rodina usadila v místě, kde žili rodiče obou snoubenců. Téměř stejně velká část snoubenců (23 %) se naopak přestěhovala na místo, kde žádný z nich neměl rodinné zázemí, což je další rozdíl oproti sedlákům a chalupníkům, u nichž se takové chování téměř nevyskytovalo.

TABULKA Č. 8. PODÍLY PRARODIČŮ ŽIJÍCÍCH V MÍSTĚ NAROZENÍ VNOUČAT PODLE SOCIÁLNÍ PŘÍSLUŠNOSTI ZKOUMANÝCH RODIN

Přítomni v místě narození vnučat	Sociální příslušnost rodin				Celkem	
	sedláci, chalupníci		domkáři, řemeslníci, podruzi			
	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Oboje prarodiče	23	44,2	38	22,2	61	27,4
Rodiče matky	3	5,8	50	29,2	53	23,8
Rodiče otce	24	46,2	43	25,1	67	30,4
Žádní prarodiče	2	3,9	40	23,4	42	18,8
Celkem	52	100,0	171	100,0	223	100,0
Rodiče matky celkem	26	50,0	88	51,5	114	51,1
Rodiče otce celkem	47	90,4	81	47,4	128	57,4

Obě sociální skupiny se však lišily i v další charakteristice, kterou bychom mohly označit jako stabilitu domova. Grunt sám o sobě představoval značný majetek. Jeho držba přinášela také významnou sociální prestiž, kterou v době na přelomu 18. a 19. století v zásadě nebylo snadné překonat. V tomto období zároveň stále ještě platila zásada, že dědic gruntu vnímal své hospodaření jako rodový závazek. Snaha udržet své hospodářství v rukou svého rodu tak byla nadřazena i ekonomickým benefitům, které by rodina hospodáře získala, pokud by původní otcovský grunt prodala a koupila jiné výnosnější hospodářství. Všechny tyto okolnosti vedly ke značné stabilitě selských a chalupnických rodin. Hospodáři měli tendenci zůstat na usedlostech, které získali po svatbě, celý svůj aktivní život. Tento přístup se začíná pozvolna měnit až od 2. čtvrtiny 19. století.^[23]

[23] Alice VELKOVÁ, *Familie und Besitzinteressen. Veränderungen in der Wahrung des Fami-*

I analyzovaný soubor toto chování potvrzuje – 94 % selských a chalupnických žen porodilo všechny své děti na jednom místě. Naopak u druhé sociální skupiny se stejným způsobem chovalo jen 76 % žen. Navíc se zde vyskytoval i další model, který u první sociální skupiny nenalezneme, totiž skutečnost, že žena své prvorozené dítě porodila ve svém rodišti, ostatní děti se však již narodily jinde. I když nešlo o příliš rozšířený vzorec chování (týkal se jen 4 % žen), je otázkou jak ho interpretovat. Vzhledem k tomu, že s výjimkou části domkářských potomků se v této skupině nevyskytovali dědici usedlostí, bývalo u těchto nižších sociálních vrstev rozšířené pravidlo neolokalismu, kdy děti zakládaly své rodiny mimo rodičovský dům. Bylo by tedy možné uvažovat o tom, že se některé ženy z nižších sociálních vrstev poprvé obávaly rodit v cizím prostředí, a tak vyhledaly pomoc matky. Nicméně bližší analýza ukázala, že ve třech z těchto sedmi případů byly již matky v době prvního porodu jejich dcer po smrti. Do úvahy se tak nabízí ještě další vysvětlení – totiž že v době, kdy novomanželé ještě neměli vytvořené definitivní zázemí pro svoji budoucí rodinu, se rozhodli zůstat v rodišti ženy. Je možné, že dcera po smrti matky vedla otcovu domácnost a toto uspořádání takto načas zůstalo i po její svatbě.

Obecně se však dá říci, že rodiny z nižších sociálních vrstev byly mnohem flexibilnější ve změně svého působiště v návaznosti na možný zdroj obživy. Nesmíme ale rovněž zapomínat na fakt, že do analýzy byly vybrány relativně stabilní rodiny – totiž ty, jimž se ve sledovaných lokalitách narodily alespoň dvě děti. Rodiny, které byly mnohem mobilnější – tj. zdržely se na jednom místě třeba jen několik měsíců – zde vůbec analyzovány nebyly. V rámci nižších vrstev existovaly určité profesní skupiny, které byly s častým střídáním působišť neodmyslitelně spjaté. Patřili k nim například ovčáci či šafáři, kteří působili na panských dvorech a svá bydliště měnili podle potřeb vrchnosti.

Například Mariana Šilpochová (1784–1853), která byla dcerou sedleckého chalupníka, se v roce 1806 provdala za Jana Petra (1783–1844), který byl synem podruha ze Žakavy. Nově vzniklá rodina žila téměř deset let v domě Mariiných rodičů, kde se jim narodilo celkem pět dětí, z nichž v roce 1816 byla naživu pětiletá dcera a roční syn. Poté, co v roce 1816 zemřel Mariin otec a novým hospodářem se stal Mariin o deset let mladší bratr Matouš, jenž Marii vyplatil jako dědický podíl 50 zl., se manželé Petrovi rozhodli odejít na jiné místo. Možná, že k jejich rozhodnutí přispěl také fakt, že i Mariina matka se po smrti manžela rozhodla dům, kde dosud žila, opustit. V roce 1817 dostala souhlas k odchodu do Prahy, kde asi přebývala některá z jejích dalších dvou vdaných dcer (žádné z dalších dvanácti dětí, které porodila, nepřežilo více než 10 dnů svého života). V době, kdy žili v Sedlci, se Jan Petr živil jako poklasný a ve vrchnostenských službách zůstal i nadále. Stal

---

lieninteresses in der ländlichen Gesellschaft Böhmens im 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts.
In: I. Schmidt-Voges (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750–1850.*
Köln – Weimar – Wien 2010, s. 121–141.

se šafářem v Nezvěsticích, kde se manželům v roce 1817 narodila dcera, která zde následující rok zemřela. Další syn přišel na svět v roce 1819 již v Nebílovech, kde Jan Petr rovněž pracoval jako šafář. Ještě v téže roce však byl na této pozici vystřídán novým šafářem a celá rodina se přesunula na neznámé místo. Jan Petr se znovu objevuje v pramenech v roce 1825, a to jako šafář ve Štěnovickém Borku, kde v téže roce přišel na svět syn František. Poslední známé dítě, dcera Barbora, se narodilo začátkem roku 1828, a to v sedlecké chalupnické usedlosti, kterou Mariin bratr Matouš mezitím vyměnil za původní otcovské hospodářství. Jak dlouho zůstala Mariana Šilpochová se svou rodinou v domě svého bratra, není známo. Nejpozději od roku 1838 však Mariana se svojí rodinou žila střídavě na různých místech v podruží, vždy ale v Sedlci, který již s manželem, jenž se živil jako nádeník, do své smrti neopustili.

Uvedený případ dokumentuje další rys příslušníků nižších sociálních vrstev, jímž byla větší mobilita v době, která se obvykle označuje jako období ekonomické aktivity. Tím, že příslušníci vyšších sociálních vrstev měli zdroj obživy zajištěn, neměli důvod k radikální změně prostředí, v němž žili. U lidí žijících v podruží nemuselo být naopak neobvyklé, pokud každý rok svá bydliště měnili, i když často se tato změna udála v rámci stejné obce. Vyloučena nebyla ani změna lokality, pokud přinášela vyhlídku na zlepšení životních podmínek. Výsledky analyzovaného souboru ukázaly, že v průběhu plodného období ženy se minimálně jednou přestěhovala do jiné lokality pětina rodin z nižších sociálních vrstev, naproti tomu u sedláků a chalupníků se takové chování objevuje jen výjimečně (u méně než 6 % případů).

TABULKA Č. 9. MOBILITA SLEDOVANÝCH RODIN V OBDOBÍ ROZENÍ DĚTÍ PODLE JEJICH SOCIÁLNÍ PŘÍSLUŠNOSTI

Stěhování rodin v období rození dětí	Sociální příslušnost rodin				Celkem	
	sedláci a chalupníci		domkáři, řemeslníci, podruzi			
	počet	%	počet	%	počet	%
Rodina se nestěhovala	49	94,2	130	76,0	179	80,3
Rodina se nestěhovala, ale první dítě se narodilo v místě původu matky	0	0,0	7	4,1	7	3,1
Rodina se přestěhovala jednou	2	3,8	23	13,5	25	11,2
Rodina se přestěhovala minimálně dvakrát	1	1,9	11	6,4	12	5,4
Celkem	52	100,0	171	100,0	223	100,0

Zajímavý je však další výsledek, který naznačuje, že období častějších migrací u selek a chalupnic mohlo nastávat až v době, kdy tyto ženy již nebyly aktivními hospodyněmi. Ukázalo se, že podíl žen, které zemřely na jiném nebo neznámém

místě, než kde rodily své děti, se u obou sociálních skupin příliš nelišil. U žen, které svůj aktivní život prožily jako manželky domkářů, řemeslníků nebo podruhů, představoval asi jednu čtvrtinu případů, u manželek chalupníků a sedláků jednu pětinu. Tak častá úmrtí žen z vyšších sociálních skupin na místě odlišném od toho, kde prožily velkou část svého života, jsou poměrně překvapivá. V průměru odcházely tyto ženy až po 43. roce života,^[24] takže je možné, že motivační změny bydliště mohlo být přestěhování se k jinému dítěti, kde byla pomoc babičky zapotřebí – například právě v období, kdy byl původní statek předán dědici.

TABULKA Č. 10. SKLADBA ŽEN Z ANALYZOVANÉ KOHORTY NAROZENÝCH (1771–1790) PODLE MÍSTA JEJICH ÚMRTÍ A SOCIÁLNÍ PŘÍSLUŠNOSTI

Místo úmrtí ženy	Sociální postavení manžela				Celkem	
	sedlák, chalupník		domkář, řemeslník, podruh			
	počet	%	počet	%	Počet	%
Ve stejné lokalitě, kde se narodila většina jejích dětí	41	78,8	125	73,1	166	74,4
V jiném ze sledovaných míst	2	3,8	12	7,0	14	6,3
Jinde nebo neznámo	9	17,4	34	19,9	43	19,3
Celkem	52	100,0	171	100,0	223	100,0

Je třeba si uvědomit, že institut výměnku, který obvykle využívali bývalí hospodáři poté, co se rozhodli grunt předat svému nástupci, byl z hlediska zabezpečení osob, které ho využívaly, relativně výhodný. Výměnek byl totiž vázán k usedlosti a neznamenal jen obvyklé právo na byt, ale přinášel též různé naturální, případně peněžní dávky. Pokud se výměnkář s novým hospodářem nedohodl jinak, samotné přestěhování nemuselo znamenat konec nároků výměnkáře na tyto benefity. Nastěhování si starých rodičů, kteří pobírali výměnkářské dávky z jiné usedlosti, pak mohlo být i výhodné. Tito rodiče se nestávali ekonomickou přítěží (tou byli pro hospodáře, který jim dávky musel vyplácet), děti, které jim poskytly přístřeší, mohly naopak těžit z jejich aktivního stáří.^[25] Takový krok mohl být zároveň iniciován i samotnými rodiči v případě, že se výměnkářské dávky stávaly předmětem sporů a znesnadňovaly soužití na původním gruntu, jak ukazuje následující případ.

[24] U velké části případů se nepodařilo datum odchodu stanovit. Použit bylo možné pouze rok, kdy byla přítomnost ženy naposledy prokazatelně doložena v pramenech. Je proto možné, že ve skutečnosti ženy svá dosavadní bydliště opouštěly až ve vyšším věku.

[25] Usedlosti, na nichž vážil výměnek, byly dvakrát častěji zadluženy než nemovitosti bez výměnku – k tomu viz Cyril HORÁČEK, *Výměnek, úvaha agrárně politická*. Praha 1900, s. 31.

Barbora Singerová (1776–1834), dcera sedláka z Radobyčic, se jako teprve patnáctiletá provdala v roce 1792 za Matěje Šmolíka (1764–1830), jednoho z největších staroplzeneckých sedláků. V době sňatku byl Matějův otec již po smrti, žila však jeho matka Kateřina (* 1740). Ta měla nárok na velkorysý výměnek – nejenže naturální dávky více než dvojnásobně překračovaly množství, které bývalo pro jednoho výměnkáře obvyklé, syn musel matce živit i krávu a pět ovcí a ročně jí vyplácet 20 zl.^[26] Právě tento výměnek se stal zdrojem konfliktu, který vyústil stížností matky na vrchnostenské kanceláři. Zde v roce 1796 uvedla, „*kterak ona od syna svého Matěje, kterému právo dědičné postoupila, pronásledována jest a kterak špatně s jejím vejminkem od něho vybejvaná jest*“. Odpověď z vrchnostenské kanceláře byla poměrně lakonická: „*Jak již často tak matce, jak synu pokojné živobyťi ode mne předepsáno bylo, tak auřad hospodářskej tuto žalobu mateřskou vyšetří a obě strany podle mého napomenutí znova k pokojnému živobyťi odkáže*.“^[27] Je pravděpodobné, že za takových okolností ani vztahy mezi snachou a tchyní nemohly být idylické, a tak je otázkou, do jaké míry mohla Kateřina fungovat jako babička pro celkem devět dětí, které se z manželství Barbory a Matěje v letech 1794–1819 postupně narodily. Vzhledem k tomu, že staroplzenecké matriky úmrtí Kateřiny nezaznamenaly, se zdá pravděpodobnější, že si Kateřina na dny svého stáří zvolila jiné útočiště a roli babičky možná plnila u některého z dalších svých dětí.^[28]

Tento případ je zároveň jedním z mála, kdy můžeme alespoň z části nahlédnout do mezilidských vztahů ve venkovské předindustriální společnosti. Je těžké představit si, že se spor syna s matkou nepromítl do vztahů snachy a tchyně. Na druhou stranu snacha Barbora byla velmi mladá, když přišla na grunt svého manžela. V době, kdy došlo k popisovanému sporu, jí ještě nebylo 20 let, takže mohlo být pro ni obtížné prosazovat se proti autoritě její tchyně. J. Beise a E. Voland poukazují v tomto kontextu na negativní dopad podobných sporů na šanci vnoučat na přežití kojeneckého věku. Domnívají se, že vlivem stresu těhotná žena v takovém případě častěji porodila mrtvé, případně nedonošené dítě.^[29] V tomto konkrétním případě eskaloval popsáný spor těsně před tím, než Barbora Šmolíková přivedla na svět své třetí dítě. Chlapeček se narodil již necelý rok po smrti předchozí dcery, která jako jediná z dětí Barbory a Matěje zemřela v průběhu šestinedělí (prvorozená dcera se naproti tomu dožila 75 let), takže skutečně v tomto případě nelze vyloučit ani předčasný porod. Na druhou stranu, syn kojenecký věk přežil, zemřel

[26] SOA Praha, PK Plzeň č. 135, fol. 58–59, zápis ze dne 5. 10. 1792.

[27] SOA Praha, VS Štáhlavy, Kniha žádostí, s. 16, rok 1796.

[28] K tomuto případu více Alice VELKOVÁ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (eds.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti. Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 28. 2.–1. 3. 2008. Praha 2009, s. 204–224.

[29] J. BEISE – E. VOLAND, *A multilevel event history analysis*, s. 484–492.

ale v roce 1799 jako více než dvouletý na „psotník“. Ostatní děti narozené v letech 1799–1812 se všechny dožily dospělosti, v dětském věku zemřela pouze nejmladší dcera narozená s odstupem v roce 1819, která se dožila čtyř let a zemřela na břišní tyfus. Otázkou zůstává, zda se na přežití dětí mohlo skutečně projevit případné zklidnění situace, pokud se Kateřina Šmolíková ze statku opravdu odstěhovala, a rodina tak přišla o soužití s babičkou (vlastní matka Babory, která zemřela v roce 1805, žila v 6 km vzdálených Radobyčicích). Zajímavé je, že po porodu třetího dítěte a možném odchodu tchyně, došlo u Barbory k poměrně výraznému prodloužení meziprodních intervalů (u prvních tří dětí byl 13–19 měsíců, u 4.–8. dítěte již 24–55 měsíců).

U nižších sociálních vrstev mohly být mezigenerační vztahy ještě složitější.^[30] Obživa lidí z těchto skupin byla často vázaná na jejich schopnost pracovat.^[31] Vzhledem k tomu, že podruzi nárok na žádné zabezpečení ve stáří nemávali a že podstatou domkářského výměnku bylo především zajištění bytu, mohli být staří lidé vnímáni spíše jako přítěž než jako výpomoc.^[32] Soužití starých lidí s mladší generací nebyvalo rozhodně pravidlem, lidé, kteří nenašli útočiště u příbuzných, často dožívali své dny v chudobinci nebo se živili žebrotou. Dřívější sonda uskutečněná na panství Štáhlavy ukázala, že častěji než děti poskytovali podruhům útočiště ve stáří jiní příbuzní. Pokud rodiče dožívali u dětí, starala se o ně šestkrát častěji dcera než syn. Šanci dožít své dny v rodinném kruhu mívaly obecně vyšší ženy než muži. Stará žena, která navíc přišla o manžela, byla totiž společností vnímána více jako ta, která si zaslouží podporu, než starý muž, o němž panoval názor, že musí dokázat zabezpečit nejen sebe, ale i své blízké.^[33] Je možné, že častější soužití rodin se staršími ženami vyplývalo též z potřeby těchto žen nalézt útočiště ve stáří, což zároveň vedlo k jejich častějšímu zapojení do role babiček.

---

[30] Dana ŠTEFANOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Alter und Generationbeziehungen in Böhmen. Zum Ausgedinge in nord- und südböhmischen Dörfern in der Frühen Neuzeit*. In: J. Ehmer – P. Gutschner (eds.), *Das Alter im Spiel der Generationen. Historische u. Sozialwissenschaftliche Beiträge*. Wien 2000, s. 231–258.

[31] Hermann ZEITLHOFER, *Arbeit und Alter Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008/1, s. 31–54, zde s. 46–52.

[32] SUSANNAH R. OTTAWAY, *The Decline of Life. Old Age in Eighteenth-Century England*, Cambridge 2004.

[33] Alice VELKOVÁ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. SSD 6, 2001, s. 145–156.

TABULKA Č. 11. PRŮMĚRNÝ POČET DĚTÍ NAROZENÝCH ŽENÁM Z ANALYZOVANÉ KOHORTY NAROZENÝCH (1771–1790) V MANŽELSTVÍ PODLE DOSTUPNOSTI PRARODIČŮ

Ve stejné lokalitě jako rodina ženy žili	Sociální postavení manžela							
	sedlák, chalupník				domkáři, řemeslník, podruh			
	celkem		48+		celkem		48+	
	počet	PPD	počet	PPD	počet	PPD	počet	PPD
Oboje prarodiče	23	8,0	15	8,9	38	5,8	20	6,5
Rodiče ženy	3	8,3	1	6,0	50	6,1	28	6,4
Rodiče manžela	2	9,8	15	10,3	43	6,1	28	6,5
Žádní prarodiče	2	11,0	1	11,0	40	6,2	20	6,5
Celkem	52	8,8	32	9,5	171	6,1	96	6,5
Celkem rodiče ženy	26	8,0	16	8,8	88	6,0	48	6,4
Celkem rodiče manžela	47	8,7	30	9,6	81	6,0	48	6,5

Legenda:

48+ – dožily se konce plodného období v 1. manželství (viz pozn. ^a pod tabulkou č. 1.)

PPD – průměrný počet dětí

Skutečný efekt případné výpomoci babiček v rodinách jejich dcer, případně snach však bude nutné teprve ověřit. Předběžné výsledky zatím ukazují, že rozdíly v průměrném počtu porozených dětí podle toho, zda se rodina usadila v místě, kde žili někteří z prarodičů, jsou pozorovatelné jen u manželek sedláků a chalupníků. Možná překvapivě se prozatím ukazuje, že vyšší počet dětí porodily ženy, které žily ve stejné lokalitě jako jejich tchyně. Naopak zatím nic nenasvědčuje tomu, že by výskyt jakékoli babičky ve stejném místě, jako žila rodina příbuzných jí v krvstvě domkářů, řemeslníků či podruhů, měl nějaký vliv na celkový počet narozených dětí. Tento výsledek se ostatně objevil i v dřívějších výzkumech.^[34] Hlavní efekt přítomnosti babiček byl však shledán ve snížení kojenecké úmrtnosti vnoučat. Podle výsledků výzkumů z východního Fríska měla mít babička z matčiny strany pozitivní efekt na přežití jejích vnoučat, zatímco přítomnost tchyně naopak zvyšovala pravděpodobnost úmrtí těchto vnoučat.^[35] Naproti tomu výzkum uskutečněný v Porýní-Falci neprokázal žádný významný vliv babiček z matčiny strany na úmrtnost vnoučat, ale naopak doložil pozitivní efekt při přítomnosti tchyně.^[36] Zároveň poukázal též na možný a dosud přehlížený vliv

[34] E. VOLAND – J. BEISE, *Bilanzen des Alters*, s. 209–210.

[35] Tamtéž, s. 210–214.

[36] A. KEMKES-GROTTEHALER, *Of Grandmothers, Grandfathers and Wicked Step-Grandparents*, s. 228–233.

přítomnosti dědečků.^[37] Vysvětlení možných rozdílů tkví podle mého názoru v odlišné sociální struktuře zkoumaných rodin, které v Porýní-Falci často přináležely k vrstvě sedláků, kde byl zachováván tradiční model soužití s rodiči muže. Výsledky z východního Fríska totiž naznačily, že se pozitivní vliv tchyní na plodnost snach vyskytoval u nadprůměrně početných rodin, což bývaly právě rodiny pocházející z vyššího sociálního spektra.^[38] Proto považují za důležité věnovat při výzkumu těchto otázek zásadní pozornost sociálnímu postavení zkoumaných rodin. Z hlediska možné komparace bude zároveň zajímavé, k jakým závěrům dojde podobná analýza založená na matričních údajích z českých regionů.

Závěr

Účelem této studie nebylo prezentovat nějaké definitivní závěry ani „hypotézu babiček“ přímo testovat, spíše nastínit výzkumné otázky a též ukázat na určitá úskalí, která je při výzkumu ověřujícím „hypotézu babiček“ třeba vzít v potaz. Jedním ze záměrů bylo rovněž ověřit, zda je vůbec relevantní zkoumat vztahy matek a jejich vdaných dcer (případně tchyní a snach), a to jak z biologického hlediska – zda většina matek nezemřela dříve, než jejich dcery dospěly – tak i z hlediska geografického (jak často se novomanželé usazovali v lokalitě, kde žili jejich rodiče). Předběžné výsledky, které přinesla základní deskriptivní analýza relativně malého vzorku obyvatelstva, ukázaly, že testování „hypotézy babiček“ smysl má. Ani jednu „babičku“ nemělo v době své svatby naživu s určitostí pouze 5 % sledovaných žen (v některých případech však mohla roli babičky převzít „macecha“ – druhá manželka jednoho z „dědečků“), u dalších 8 % žen se nepodařilo zjistit datum úmrtí ani jedné z jejich „babiček“. Rovněž srovnání místa, kde se sledovaným ženám narodilo nejvíce dětí, s místem, kde žili prarodiče těchto dětí, ukázalo, že více než čtyři pětiny párů se po svatbě usadily v lokalitě, kde žili rodiče alespoň jednoho ze snoubenců (ve 27 % případů šlo o místo, v němž bydleli oboje rodiče).

Tato základní konstatování však v sobě ukrývají celou řadu aspektů. Předně bude do budoucna třeba oba testované přístupy zkombinovat. Fakt, že rodina žila po svatbě ve stejné lokalitě jako rodiče, ještě nemusel nutně znamenat, že se titi rodiče skutečně svatby dožili. I když se prokázala souvislost mezi sociálním postavením rodiny a typem soužití s prarodiči, bude třeba ověřit, zda volbu budoucího bydliště ovlivňovala skutečnost, že rodiče obou snoubenců byli či nebyli stále naživu. Může totiž vyjít najevo, že odchod mimo svá rodiště volili nejčastěji ti lidé, jejich rodiče již zemřeli, neboť v tomto případě se vazba na konkrétní místo ztrácela. Zároveň bude třeba do výzkumu zahrnout též „dědečky“ – alespoň do té míry, aby bylo možné posoudit rodinný stav i poměry daných „babiček“. Situace ovdovělých

[37] Tamtéž, s. 233–235. K tomu viz též J. BEISE – E. VOLAND, *A multilevel event history analysis*, s. 477.

[38] E. VOLAND – J. BEISE, *Bilanzen des Alters*, s. 209–210.

starých žen totiž mohla být velmi různorodá. Selka, která po svém ovdovění dál žila na původním statku, kde jí byl vyměřen výměnek, nemusela pocítit výrazný rozdíl ve svém životním stylu. Naproti tomu manželka podruha, která ztratila svého živitele, se mohla dostat do svízelné situace. Je tedy otázkou, do jaké míry bylo třígenerační soužití vytvářeno za účelem využití zkušeností a pomoci staré matky a do jaké míry vzniklo z potřeby tuto ovdovělou matku zabezpečit.

V rámci rodinného postavení „babiček“ bude třeba také posoudit další faktory. Důležitý je samozřejmě věk babiček v době, kdy přicházela na svět její vnoučata, ale též to, kolik dětí a v jakém věku sama porodila a kolik z nich (a jakého pohlaví) přežilo do dospělosti. Mohlo se totiž stát, že se žena stala babičkou, neboť se její nejstarší dcera provdala, ale sama měla ještě malé děti.^[39] Její možnost zapojit se v takovém případě do výchovy vnoučat byla přirozeně omezená. Nesnadné bude rovněž posoudit situaci, kdy žena měla více vdaných dcer (zvláště pokud buď žádná z nich, nebo naopak alespoň dvě žily ve stejné lokalitě jako ona). Lze předpokládat, že nejen v těchto otázkách se projeví důležitost sociálního zakotvení daných jedinců i jejich rodin, jak to ostatně ukázaly již zde prezentované předběžné výsledky. Sociální příslušnost rodin do určité míry předurčovala formu mezigeneračních vztahů. Zde předložená sonda prokázala jasnou vazbu na dědický systém a s ním související způsob formování rodin. Předběžně se zde ukazují dva základní modely rodinného chování, kdy se od sebe jasně odlišují rodiny, jejichž obživa byla založena na obdělávání „vlastní“ půdy, od rodin, které živilo řemeslo nebo které byly závislé na námezdní práci. Bude zajímavé sledovat, zda se tyto odlišné systémy projeví i ve vlivu babiček na plodnost jejich dcer (popřípadě snach) a na kojeneckou a dětskou úmrtnost vnoučat – tedy na vlastní postuláty „hypotézy babiček“.

---

[39] Četnost soužití se svobodnými dětmi a s vdanými dcerami či ženatými syny v závislosti na věku ovdovělých žen testovala Beatrice MORING, *North European Families in the Past: Family Ties Revisited*. In: S. Sovič – P. Thane – P. P. Viazzo, *The History of European Families*, s. 23–46, která ukázala souvislost tohoto jevu se sociálním postavením žen před ovdověním.

TRENDY POJETÍ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE: OD TRADIČNÍCH TÉMAT A ANALÝZY K SOUČASNÝM OTÁZKÁM A METODÁM ZPRACOVÁNÍ^[1]

Klára Hulíková Tesárková – Barbora Kuprová – Zdeněk Pavlík

Trends in the concept of historical demography: From traditional issues and analysis to contemporary questions and methods of study

Abstract: Historical demography undergoes nowadays a notable development of methods as well as studied issues – not only in the world but also in the Czech environment. The article describes briefly the development of historical demography in the Czech Republic and also in the world. However, rather than on the past development and classical approaches to the analysis the attention is focused on description of the current trends of research. Level of infant and child mortality or specifics of the reproductive behavior (intensity and timing of fertility, duration of birth intervals) before and during the demographic transition belong among the frequent questions of historical analysis nowadays. Both those processes are described not only according to their overall level, however, researches focus above all on the study of potential explanatory factors. The shift of the research focus from description to a detailed analysis is supported also by the methodological development – the often used methods of survival analysis, Cox regression, etc. use individual family histories data and also enable to include incomplete records (so called censored data). One positive aspect of the Czech historical demography can be considered as the fact that it has managed to keep up with the level of research abroad in the past as well as today. An important share of this success is achieved thanks to Ludmila Fialová.

Historická demografie, 2017, 41:2:235–250

Key words: historical demography, methods of analysis, current research questions, parish registers

Contact: RNDr. Klára Hulíková Tesárková, Ph.D.; Mgr. et Mgr. Barbora Kuprová; Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: klara.hulikova@natur.cuni.cz; bara.kuprova@gmail.com; pavlik@natur.cuni.cz.

Úvod

J. Macháčová a J. Matějček ve svém výzkumu, který je věnován sociálnímu a hospodářskému vývoji českých zemí se zaměřením na 19. století a možnostem výzkumu tohoto tématu v průběhu druhé poloviny 20. století, zmiňují pozitivní

---

[1] Studie vznikla v rámci řešení projektu podporovaného Grantovou agenturou České republiky (dále GA ČR) č. 15–19601S.

rozvoj a vysokou úroveň české historické demografie.^[2] Důvody spatřují mj. v tom, že čistě populační témata nebyla ani před rokem 1989 většinou politicky významně problematická a bylo je možné považovat za objektivní fakta. Na druhou stranu zmiňují dlouhotrvající problém nedostatečné mezioborové a interdisciplinární spolupráce v oblasti výzkumu života, životních podmínek a dalších sociálních témat v minulosti. Mimo jiné poukazují konkrétně i na ne zcela využitý potenciál spolupráce „obecných“ a historických demografů – např. na nedostatečnou spolupráci v oblasti metodologie.^[3]

Pokud bychom tuto zmíněnou ne zcela dostatečnou spolupráci v rámci jednotlivých směrů demografie (tedy např. historické demografie a demografické metodologie, teorie nebo statistické demografie) vnímali nikoli jako nedostatek, ale spíše jako příležitost rozvoje, lze na základě vývoje posledních let konstatovat, že tuto příležitost se demografům postupně daří využívat. Historická demografie je v českém kontextu součástí akademického prostředí (Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy),^[4] probíhá v ní aktuální výzkum, jehož výsledky jsou publikovány v renomovaném časopise *Historická demografie* nebo časopise *Demografie*, stejně jako na mezinárodních konferencích (vč. Evropské populační konference nebo konference Americké populační asociace). Díky aktuálně řešeným odborným projektům (např. projekt GA ČR č. 15–19601S, jehož hlavní řešitelkou je Ludmila Fialová) se také daří více podpořit metodický vývoj v oblasti studia historických populací, především větší využívání moderních statistických přístupů. To umožňuje české historické demografii držet krok se současným vývojem tohoto oboru v zahraničí.

V rámci tohoto příspěvku se pokusíme naplnit obecně tři hlavní cíle – jednak (1) stručně nastínit zaměření historické demografie a tradiční analytické metody, které využívá, (2) vymezit klíčová témata, která jsou předmětem zájmu současných historických demografů, stejně jako proměnu přístupu k jejich zpracování a v neposlední řadě (3) charakterizovat aktuální vývoj českého historicko-demografického výzkumu v kontextu světových trendů. Naplnění těchto tří bodů pomůže lépe ilustrovat základní trendy vývoje v oblasti historické demografie u nás i ve světě, proměny řešených témat i metod analýzy.

---

[2] Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Praha 2010.

[3] Tamtéž, s. 16.

[4] Dále lze přednášky z historické demografie mimo jiné navštěvovat na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové, na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice či na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

Historie, demografie a historická demografie

Historická demografie je v podstatě mladým oborem, neboť vzniká jako relativně samostatný obor (podobor nebo specializace) teprve ve druhé polovině minulého století. Historie je oproti tomu jednou z nejstarších disciplín. Podobně jako dnes slouží k udržování pospolitosti dané lidské skupiny (stáda, populace, národa) a vzniká v dávné minulosti dlouho před vznikem písma, jakmile si lidé uvědomili, co jsou, a pochopili časové dimenze minulosti a budoucnosti. Slouží k udržování tradic, zvyků a kultů, které se přenášejí z generace na generaci a pojednávají o významných událostech v minulosti. Přitom nemusí jít o přesný a pravdivý popis. Stařešina nebo šaman si tato vyprávění často doplňují tím, co někde slyšeli nebo co se jim zdálo, eventuálně si pomáhají svojí fantazií. Zejména nepochopitelné události vysvětlují působením nadpřirozených sil; bohové se vyskytují všude, neboť někdo musí přece být příčinou blesku, hromu nebo zemětřesení. Těmto bohům, kteří se nacházejí všude okolo, pak je nutné přinášet oběti, aby si je lidé usmířili. Tomu se ostatně nelze divit, ještě dnes se ve vyspělé západní společnosti hledá nadpřirozená bytost, podle jejichž záměrů se řídí účelné uspořádání světa (intelligent design).

Vzniku písma předchází vyjadřování skutečnosti pomocí obrazů (např. staré malby před desítkami tisíc let), které mají jistě i slovní pojmenování, jsou symbolem a sloužily k různým účelům (kultovním nebo jenom vyjadřovaly příslušnost k určité skupině). Podobný význam mají i různé sošky, které ztělesňují zájem o některé skutečnosti (např. Věstonická Venuše z doby před 25 tis. lety je symbolem kultu plodnosti). Nejstarší písmo vzniklo v polovině 4. tisíciletí př. n. l. v sumerské civilizaci (tato civilizace se považuje za nejstarší vůbec). Nezávisle na něm se později objevily hieroglyfy v Egyptě, kde je návaznost na obrázky mnohem více patrná. Samostatně se vyvíjela písmena čínská, indická a arabská.

Vznik písma velmi urychlil další vývoj historie i poznání vůbec. Za otce dějepisu je považován Hérodotos, který popsal zejména řecko-perské války. V 5.–4. století př. n. l. působila v Řecku celá řada vědců, kteří jsou považováni za zakladatele současných oborů. Zvláštní postavení mezi nimi má současník Hérodota a Platonův žák polyhistor a filozof Aristoteles (384–311 př. n. l.). Rozdělil filozofii na první, teoretickou (teologie, matematika, fyzika), a druhou, praktickou (všechny ostatní obory). První bychom dnes mohli nazvat jako metafyziku, ač to nebyl Aristotelův termín. Teoretická filozofie se týká toho, co se nehýbá a nemá hmotnost; patřila by sem i logika, kterou se také zabýval. Pokud jde o fyziku, je Aristotelovo pojetí zřejmě jiné, než je dnes běžné.^[5] Tato egejsko-řecká civilizace vzniká bez přímé návaznosti na jiné civilizace a je základem civilizace západní i ortodoxně křesťanské a islámské.^[6]

---

[5] Daniel John O'CONNOR, *A Critical History of Western Philosophy*. New York 1964.

[6] Jaroslav KREJČÍ, *Postižitelné proudy dějin*. Praha 2002.

Ve středověku za převládající scholastiky byly některé spisy z předkřesťanské doby zakazovány. Obrat nastal teprve v době reformace od 16. století, která je časově shodná s novověkem a objevením Ameriky. Výraznou postavou je Francis Bacon (1561–1636), který odmítl scholastiku a uvedl do vědy empirismus a prosazoval indukci jako vhodnou metodu pro poznávání reality oproti dedukci. Ovlivnil zakladatele demografie Johna Graunta (1620–1674), který se v úvodu své práce *Natural and Political Observations Upon the Bills of Mortality* k němu přímo hlásí.^[7] J. Graunt měl také zásluhu na objevení statistiky jako metody, kterou ve své práci poprvé použil. Byl přítelem Williama Pettyho (1623–1687), který se za zakladatele statistiky většinou uvádí. Jeho kniha *Political Arithmetics* vyšla až řadu let po Grauntově spise.^[8] Statistika se stala nejen základní demografickou metodou, ale rozšířila se jako metoda do většiny ostatních předmětných oborů. Podnítila také vznik matematické statistiky a stochastického modelování. Lze ji použít kdekoli, kde je možno vymezit jednotky a tím i jejich soubor. Statistika pak hledá pravidelnosti, které se netýkají přímo jednotlivých jevů, ale celého souboru. Je to vlastně druhý stupeň kvantifikace neméně důležitý než první stupeň (definice čísla a zavedení měr). Jaromír Korčák (1895–1988) ukázal, že tyto pravidelnosti mají i ontologický význam.

Historie je velmi široká a používá také demografická data, např. počet obyvatel určité země nebo města může symbolizovat jejich význam, počet zemřelých může charakterizovat životní úroveň nebo působení epidemie, změny v lidnatosti určitého prostoru mohou být charakteristikou jeho rozvoje (zkoumání změn v lidnatosti a migrační pohyby jsou zároveň předmětem geografie obyvatelstva neboli demogeografie) nebo vývoj počtu obyvatelstva může být předmětem historie, ale není to demografie. Teprve použití demografických ukazatelů v historickém kontextu je historickou demografií, která může patřit do historie i demografie.

Klasické zaměření české historické demografie a tradiční nástroje analýzy v historické demografii

Historická demografie jako samostatná subdisciplína demografie vzniká až po druhé světové válce. Od té doby pak můžeme sledovat rozvoj analytických metod, využitelných pro data rekonstruovaná z farních matrik a dalších historických pramenů. Nejznámějším autorem je v tomto ohledu nepochybně Louis Henry, ačkoli nebyl v této oblasti autorem jediným.^[9]

---

[7] John GRAUNT, *Natural and Political Observations Made Upon the Bills of Mortality*. London 1662. In: <http://www.edstephan.org/Graunt/bills.html>.

[8] William PETTY, *Political Arithmetics*. London 1690. In: www.marxists.org/reference/subject/economics/petty/index.htm.

[9] Z klíčových publikací uvedme např. Louis HENRY, *Anciennes Familles Genevoises. Etudes démographique, XVe et XXe siècles*. Paris 1956; TÝŽ, *Some Data on Natural Fertility*. *Eugenics quarterly* 8, 1961, s. 81–91; TÝŽ, *Manuel de démographie historique*. Genève – Paris 1967.

První studie zaměřené na oblast historické demografie vznikaly hlavně ve Francii a Velké Británii (zde pod záštitou *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*),^[10] ale i v jiných státech včetně České republiky. První studie populačního vývoje na českém území založené na Henryho metodologii byly zaměřeny především na starší období historie a např. 19. století pokrývaly pouze částečně. První podrobné výzkumy na našem území se týkaly populačního vývoje města Ústí nad Labem v 18. století, města Domažlice v letech 1651–1830 a Budyně nad Ohří v letech 1701–1850.^[11] Mezi novější práce patří například rozsáhlá studie populačního vývoje na západočeském panství Štáhlavy pokrývající období od pozdního 17. století až do poloviny 19. století.^[12] Tento výzkum byl, na rozdíl od předchozích studií zaměřených na populační vývoj, orientován především na propojení mezi individuálním životním cyklem a sociálním postavením.

Kromě období středověku a raného novověku se zájem v české historické demografii dlouho soustředil na období od druhé poloviny 18. století do začátku 20. století.^[13] Během tohoto období je totiž možné sledovat nástup i průběh demografické revoluce, tedy přechod od extenzivního modelu reprodukce (který lze charakterizovat vysokou mírou porodnosti i úmrtnosti) k modelu intenzivnímu (kde míry porodnosti i úmrtnosti klesají a udržují se spíše na nízké úrovni).

V historické demografii se lze setkat se základním dělením historicko-demografických pramenů na prameny vzniklé za účelem státní (berní rejstříky, berní rula, tereziánský katastr, soupisy obyvatelstva atd.), církevní (farní matriky, status animarum, zpovědní seznamy aj.), městské (např. městské knihy, soupisy obyvatelstva) či patrimoniální administrativy (urbáře, poddanské seznamy, zhostné/výhostní listy, pozemkové knihy atd.).^[14] Každý z těchto pramenů má své výhody a nevýhody, resp. svá omezení pro praktické analytické využití. Zdroje je tedy

---

[10] Louis HENRY, *Technique d'analyse en démographie historique*. Paris 1980; Jacques DUPAQUIER, *La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris 1979; Peter LASLETT – David E. C. EVERSOLEY – Edward Anthony WRIGHLEY, *An Introduction to English Historical Demography from the Sixteenth to the Nineteenth Century*. London 1966.

[11] Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století*. Ústí nad Labem 1974; Petr MUŽÍK, *Obyvatelstvo města Domažlice v letech 1651–1830*. Sborník archivních prací 36/1, 1986, s. 103–207; Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850: Historickodemografická studie*. Ústecký sborník historický 1985, s. 143–239.

[12] Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009.

[13] Např. Jiří ANDĚL, *Demografické poměry obyvatelstva na území Československa v 10.–11. století*. Historická demografie (dále HD) 8, 1938, s. 45–59; Zdeněk BOHÁČ, *Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století*. HD 12, 1987, s. 59–87; Markéta SELIGOVÁ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*. HD 17, 1993, s. 111–130; Ludmila FIALOVÁ, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*. HD 18, 1994, s. 127–166.

[14] Např. Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1983, s. 42–67.

v prvé řadě nutné podrobit kritice (stejně jako všechny historické prameny). Je totiž třeba si uvědomit, že většina z těchto pramenů nevznikla za účelem evidence (všeho) obyvatelstva, ale s jiným záměrem, jak již ve většině případů napovídají i jejich názvy. Navíc je třeba se při zpracování pramenů vypořádat s jejich různým stupněm dochovanosti (co do úplnosti) a kvality zpracování (pečlivost zapisující osoby, čitelnost písma, kvalita papíru), která může být výrazně odlišná v jednotlivých studovaných lokalitách.

Při studiu obyvatelstva v 18. století a mladším období jsou nejčastěji využívaným pramenem církevní matriky, které při podrobném zpracování mohou přinést pravděpodobně nejvíce demografických (ale např. i sociálních) zjištění. Ve starším období sice již také existovaly na území českých zemí matriky, ale většina z nich není pro studium obyvatelstva zcela vhodná kvůli jejich (ne)úplnosti a (ne)přesnosti. V předbělohorském období je navíc práce s matrikami zatížena konfesijní nejednotností země. Matriky 18. století a mladší se však na našem území dají již považovat za spolehlivé a přinášejí celou řadu informací o zachyceném obyvatelstvu. Ideální však je matriky kombinovat i s jinými dostupnými prameny ve sledované lokalitě.

Za využití klasických přístupů k historicko-demografické analýze lze informace zjištělné z matričních záznamů pomyslně rozdělit na základní statistické charakteristiky (celkové počty, průměry, mediány atd.), které lze zjistit přímo z databáze matričních záznamů (např. počet zemřelých v daném roce, průměrný věk svobodných žen při sňatku); na demografické ukazatele, které lze získat až po použití tzv. metody rekonstrukce rodin (viz dále; např. úhrnná manželská plodnost, délka vdovství, délka meziprodních intervalů); příp. na intenzitní demografické ukazatele, které však předpokládají znalost (nebo alespoň odhad) počtu obyvatel dané lokality (např. hrubá míra úmrtnosti).

Před analýzou jakýchkoli dat je však třeba tato data získat ve vhodné podobě. K tomu slouží metody excerpce pramene. V historické demografii je používáno několik typů excerpce, které se od sebe liší v závislosti na záměru badatele, příp. podle zpracovávaného pramene. Církevní matriky, mohou přinést nejvíce informací, proto přibližujeme metody excerpce i následnou analýzu právě na tomto typu pramene. Práce s ostatními prameny je však velmi podobná.

Anonymní excerpce slouží ke zjištění několika základních ukazatelů, oproti tomu jmenná excerpce umožňuje analýzu podrobnějších demografických ukazatelů nebo následné využití metody rekonstrukce rodin, která slouží k velmi podrobnému studiu demografického složení a reprodukčního chování obyvatelstva (viz níže). Metody excerpce se dají ještě dále dělit podle různých způsobů zjednodušení výpisů – zkrácená, dílčí atd.^[15] Tato část práce badatele je poměrně časově náročná, často dokonce ta nejnáročnější. Výzkumníkovi přitom nepomůže ani postupující vývoj technologií, který má však jinak i v historické demografii značný vliv. Od

---

[15] Více např. Tamtéž, s. 76–80.

práce s papírem, tužkou a kalkulačkou, přes práci s děrnými štítky se i historická demografie posunula k práci s počítačovými softwary (mimo jiné i s genealogickými nebo statistickými programy), které badatelé pomáhají s tříděním dat, a především pak se samotnou analýzou a výstupy.

Nedostatek dat a datová náročnost výpočtu některých ukazatelů plodnosti (např. specifická plodnost podle věku, pro jejíž výpočet často v historické demografii není známa věková skladba žen, navíc tento ukazatel nepřihlíží k reálné úmrtnosti žen do 50 let věku, která byla v minulosti poměrně vysoká) vedly k vytvoření zvláštního způsobu výpočtu těchto měr, k tzv. metodě rekonstrukce rodin. Tato metoda vychází z údajů matriční evidence, které postupným spojováním (většinou vycházejícím od sňatku páru, přes zpětné dohledání jejich narození a následné přiřazování narození (a příp. úmrtí) jejich dětí a úmrtí manželského páru) vytvářejí demografickou historii jednotlivých rodin žijících v dané lokalitě (individuální rodinné historie). Na základě takto vytvořených tzv. rodinných listů lze dělit celkový počet porodů příslušných k věku matky nebo k délce trvání manželství počtem let manželského života stráveného v této věkové skupině nebo v délce trvání manželství, a tak dospět k požadovaným mírám plodnosti.^[16] Jednoznačnou nevýhodou této metody je její pracnost, která je však vyvážena skutečností, že metoda umožňuje dospět k podrobnějším datům než současná demografická statistika, která není schopna propojit soubory matek a dětí. Vzhledem k dalším možnostem využití rodinných listů (např. výpočet meziporodních intervalů, vztah životního osudu dětí a následně doby do narození dalšího dítěte, věk matky při narození prvního/posledního dítěte, mužská plodnost) je však databáze rodinných listů často ústředním zájmem (přestože jde „pouze“ o východisko k dalším analýzám) historických demografů.

Současné trendy v historicko-demografickém výzkumu

Pokud budeme vnímat tradiční (původní) přístup k historické demografii jako spíše deskriptivní, tedy cílící především na popis sledovaných jevů a procesů a jejich intenzity, pak současná historická demografie míří jednoznačně k cíli explanačnímu. Jsou tedy hledány a využívány nástroje, které mohou odhalit vztahy mezi více jevy či charakteristikami populace či mohou pomoci definovat faktory ovlivňující reprodukční chování apod. Díky tomu je možné využívat analýzu k ověřování a ilustrování obecně formulovaných hypotéz a předpokladů.^[17] Tomu pak odpovídají i aktuálně řešená témata v rámci historické demografie.

Ačkoli by bylo možné vymezit mnoho témat, kterým je v současné světové i české historické demografii věnována pozornost, zde se zaměříme pouze na několik,

---

[16] L. HENRY, *Technique d'analyse*, s. 70–96.

[17] Tommy BENGTTSSON – James Z. LEE – Cameron CAMPBELL, *Simplicity and Complexity*. In: N. O. Tsuya et al., *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge – London 2010.

kteře dle našeho názoru představují patrně nejčastější směry výzkumu. Za jeden z nejčastějších cílů současných historicko-demografických studií lze považovat hledání cesty k odpovědi na otázku, zda a jak dalece docházelo k vědomému ovlivňování reprodukčního chování (tedy omezování nebo změně časování plodnosti) během prvních fází demografické revoluce či dokonce v období před jejím nástupem,^[18] nebo hledání nových cest k analýze dlouhodobě studované úrovně kojenecké a dětské úmrtnosti.^[19] Kromě těchto témat, kterým se následující text věnuje podrobněji, se dále prosazují otázky týkající se např. souvislosti sociální mobility a změn v úrovni úmrtnosti,^[20] faktory ovlivňující sňatečnost a vstup do manželství,^[21] nebo obecně mapující průběh a specifika demografické revoluce v různých regionech.^[22]

Ať se již v rámci výzkumu prosazuje jakýkoli směr nebo cíl analýzy, obecně z hlediska metodologie a přístupu k datům pozorujeme především přechod:

- ▶ od agregovaných dat k individuálním (individuální rodinné historie)
- ▶ od popisné analýzy k využívání statistických metod a modelování
- ▶ od analýzy a popisu základního vývoje souhrnných ukazatelů ke kvantitativní analýze a testování souvislosti s vybranými potenciálními vysvětlujícími faktory (nejen demografické, ale např. i socio-ekonomické povahy).

Jak bylo zmíněno výše, následující text se zaměřuje především na dvě základní témata častá v současném historicko-demografickém výzkumu ve světě: analýzu úmrtnosti na počátku života a faktory stojící za vývojem plodnosti a rození dětí

---

[18] Např. David S. REHER et al., *Agency in Fertility Decisions in Western Europe During Demographic Transition: A Comparative Perspective*. *Demography* 54, 2017, s. 3–22.

[19] Např. Lucia POZZI – Diego R. FARIÑAS, *Infant and Child Mortality in the Past*. *Annales de démographie historique* 129, 2015, s. 55–75.

[20] Paolo E. CARDONE – Joan P. JORDA – Chiara SANNA, *Social Mobility and Mortality in Southern Sweden (1813–1910)*. Příspěvek přednesený na konferenci Evropská populační konference, Mainz, Německo, 31. 8. 2016 – 3. 9. 2016 (dále EAPS 2016), <http://epc2016.princeton.edu/uploads/160384>.

[21] Levente PAKOT, *Sibling Competition for Marriage and Reproduction: Evidence from Western Hungarian Rural Populations during the Demographic Transition*. Příspěvek přednesený na konferenci EAPS 2016, <http://epc2016.princeton.edu/uploads/160256>; Joaquin R. VALVERDE – Alessandra CARIOLI, *The Determinants of Marriage Market in Spain at the End of the XIX Century. An Econometric Spatial Approach*. Příspěvek přednesený na konferenci EAPS 2016, <http://epc2016.princeton.edu/uploads/160533>.

[22] Michel POULAIN – Anne HERM – Gianni PES, *Late Fertility Transition in Sardinia (Villa grande, 1851–2013)*. Příspěvek přednesený na konferenci Evropská populační konference, Budapešť, Maďarsko, 25. – 28. 6. 2014 (dále EAPS 2014), <http://epc2014.princeton.edu/papers/140391>; Glenn SANDSTRÖM – David S. REHER, *Dimensions of Rational Decision-making during the Demographic Transition; Aranjuez (Spain) Revisited*. Příspěvek přednesený na konferenci EAPS 2014, <http://epc2014.princeton.edu/papers/140694>.

(resp. vzájemný vztah obou těchto procesů). Volba těchto okruhů nebyla náhodná a lze jí zdůvodnit mj. orientací současného českého historicko-demografického výzkumu tímto směrem, o kterou se zasloužila především Ludmila Fialová.^[23]

L. Pozzi a D. R. Fariñas považují problematiku úmrtnosti na počátku života za tradiční téma v rámci historické demografie, a to jednak kvůli významu tohoto procesu pro celkový vývoj souhrnných ukazatelů jako např. naděje dožití, rychlému vývoji intenzity tohoto procesu i relativně dobré dostupnosti dat pro jeho hodnocení.^[24] Navzdory dlouhodobému studiu kojenecké a dětské úmrtnosti stále přetrvává zájem o tento proces, a to především z hlediska definování klíčových determinantů ovlivňujících jeho intenzitu v historických populacích.^[25] I v rámci tohoto tématu je patrný zřetelný obrat zájmu od deskripce k analýze, který se začal projevovat během posledních let či desetiletí. S touto změnou přístupu se navíc pojí také přechod od využívání převážně agregovaných dat k individuálním a častější aplikace nových statistických a metodologických přístupů. Především se jedná o využití metod analýzy přežití nebo tzv. Coxovy regrese.^[26]

Kromě toho, že oba zmíněné často užívané postupy jsou konstruovány pro využití ke zpracování individuálních záznamů (např. délek meziporodních intervalů, délek života; obecně dob trvání mezi definovanou výchozí a studovanou demografickou událostí), je jejich podstatným benefitem možnost využití i neúplných pozorování (v modelech jsou definována jako tzv. cenzorovaná pozorování, kde zkoumaná délka trvání není známá zcela, ale je k dispozici údaj alespoň o její části).^[27]

---

[23] Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *Survival Analysis of Individual Data from Historical Parish Registers: Analysis of Population Born from the End of the 18th Century to 1830s in Jablonec, Czech Lands*. Příspěvek přednesený na konferenci EAPS 2014, <http://epc2014.princeton.edu/papers/140961>; TYTĚŽ, *An Analysis of the Birth Intervals of Married Women in Jablonec nad Nisou from the 17th to 19th Century: A Contribution to Research on Fertility Patterns*. Demografie 57, 2015, s. 319–337; Klára HULÍKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *Aplikace analýzy přežívání na případech individuálních historických dat. Případová studie: Manželské kohorty v Jablonci nad Nisou v 18. století*. HD 38, 2015, s. 181–201; Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *Analysis of Individual Data from Historical Parish Registers for the Study of Demographic Behaviour in the Past – Case Study on the Population Born from 1650s to 1830s in Jablonec, Czech Lands*. Příspěvek přednesený na konferenci Americké populační asociace (dále PAA), San Diego, USA, 30. 4. – 1. 5. 2015; TYTĚŽ, *What Stood Behind the Length of the Birth Intervals in the Past: Case Study of Jablonec nad Nisou (Czech Lands) from 17th to 19th Century*. Příspěvek přednesený na konferenci PAA, Washington D. C., USA, 31. 3.–2. 4. 2016.

[24] L. POZZI – D. R. FARIÑAS, *Infant and Child Mortality*.

[25] L. Pozzi a D. R. Fariñas mimo jiné vytvořili přehled aktuálního výzkumu studujícího možnou souvislost vývoje kojenecké a dětské úmrtnosti s vývojem medicíny a péče o zdraví nebo kulturním rozvojem. Tamtéž.

[26] Tamtéž, s. 63.

[27] K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *Aplikace analýzy přežívání*; L. FIALOVÁ – K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *An Analysis of the Birth Intervals*.

Na základě analýzy využívající individuální data a moderní statistické přístupy bylo možné formulovat klíčové skupiny determinantů stojících za vývojem úmrtnosti v útlém věku. Jsou jimi především (1) bio-demografické faktory (pohlaví dítěte, délka meziporodních intervalů, věk matky apod.), (2) přírodní podmínky (roční období, podnebí apod.), (3) socio-ekonomické faktory (profese a socio-ekonomický status rodičů, ekonomické podmínky apod.) a (4) kulturní faktory (tradice péče o děti v rámci společnosti i rodiny, přístup ke kojení, výživa dětí apod.).

Kromě samostatné analýzy úmrtnosti se, jak bylo zmíněno, pozornost historických demografů tradičně věnuje oblasti plodnosti a reprodukčního chování. Patrně nejběžněji je k popisu tohoto procesu využíváno studium délky meziporodních intervalů. Specifika pak mohou být vyjadřována studiem věku matky při narození dítěte (prvního nebo posledního pořadí nebo obecně jakéhokoli pořadí) nebo délky reprodukčního období. Sporadicky se pak v literatuře objevuje analýza mužské plodnosti.

Z výše uvedeného je patrné, že v případě úmrtnosti dětí se jako jeden z možných faktorů stojících v pozadí objevuje i délka meziporodních intervalů. Kratší časové odstupy jednotlivých porodů nejen že v průměru vedou k vyššímu celkovému počtu narozených dětí, ale pojí se častěji i s jejich vyšší úmrtností. Navíc v případě analýzy délky meziporodních intervalů se potvrzuje možná souvislost s kojeneckou úmrtností – pomineme-li možné behaviorální faktory (tedy reakce na úmrtí dítěte formou jeho „nahrazení“ či apriorní reakci na očekávané úmrtí dítěte), lze biologické důvody jednoznačně předpokládat ve zkrácené době kojení a sexuální abstinence.^[28] Právě tento vzájemný vztah mezi úrovní plodnosti a úmrtnosti dětí lze považovat v oblasti historické demografie za další z aktuálních trendů výzkumu.

D. S. Reher et al. předpokládají přímou souvislost mezi dětskou úmrtností a rozhodovacím procesem týkajícím se reprodukce v rámci rodin.^[29] Přesun tohoto rozhodovacího procesu na individuální nebo rodinnou rovinu přitom podle nich nastal především v průběhu demografické revoluce, do té doby byl spíše na úrovni sociální (např. v podobě změn časování či intenzity sňatečnosti apod.).^[30]

---

[28] Viz další text a podrobněji např. D. S. Reher et al., *Agency in Fertility Decisions*; John BONGAARTS, *A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility*. *Population and Developments Review* 4, 1, 1978, s. 105–132; John KNODEL, *Infant Mortality and Fertility in three Bavarian Villages: An Analysis of Family Histories from the Nineteenth Century*, *Population Studies* 22, 3, 1968, s. 297–318; TÝŽ, *Child Mortality and Reproductive Behaviour in German Village Populations in the Past: A Micro-Level Analysis of the Replacement Effect*. *Population Studies* 36, 2, 1982, s. 177–200.

[29] D. S. REHER et al, *Agency in Fertility Decisions*.

[30] Karen O. MASON, *Explaining Fertility Transitions*. *Demography* 34, 1997, s. 443–454.

Tito autoři, stejně jako většina jiných tvůrců současných prací zaměřených na historickou demografii, využívají výhod, které nabízí práce s tzv. longitudinálními mikrodaty.^[31] Jde o individuální záznamy mapující rodinné či individuální historie (obecně reprodukční či rodinné historie).

D. S. Reher et al. navíc obecně vymezují několik mechanismů, které by mohly stát za přímým propojením úrovně úmrtnosti (klesající v období demografické revoluce) a plodnosti.^[32] První lze označit za čistě biologické, kdy úmrtí dítěte přirozeně zkrátí období kojení, a vede tak k časnějšímu obnovení sexuálního života, a tedy možnosti otěhotnět. Naopak delší období kojení jednoznačně souvisí s delšími průměrnými meziporodními intervaly. Tento vztah mimo jiné detailně popisují J. Bongaarts nebo J. Knodel.^[33]

Druhý možný mechanismus vzájemného působení úmrtnosti dětí a plodnosti lze vnímat jako behaviorální. Autoři ho rozdělují do dvou různých strategií: krátkodobou reakci ve formě „nahrazení“ zemřelého dítěte („child replacement“) a reakci na celkový počet dětí v rodině, tj. počet přežívajících potomků.^[34] S. H. Preston nebo S. Bhalotra a A. van Soest navíc předpokládají nejen efekt realizované úmrtnosti (tj. reakci na úmrtí dítěte/děti v rodině), ale i úmrtnosti předpokládané (tj. apriorní reakci na očekávaná úmrtí dětí v rodině) – tento efekt lze nazvat např. efektem pojišťovacím („insurance“) nebo efektem „hromadícím“ („hoarding“).^[35]

Také J. Bongaarts zmiňuje vedle čistě biologických faktorů plodnosti i faktory behaviorální, vymezuje je však jinak.^[36] Nikoli přímo ve vztahu ke kojenecké nebo dětské úmrtnosti, ale spíše jako sociální vliv daný např. přístupem k manželství nebo pozdějším omezováním plodnosti. Nicméně i on, stejně jako ostatní citovaní autoři, zmiňuje vzájemný vztah mezi kojeneckou a dětskou úmrtností a úrovní plodnosti (viz obrázek 1).^[37]

Vzájemné propojení úmrtnosti dětí a úrovně plodnosti je klíčovým tématem také práce autorů S. Bhalotra a A. van Soest.^[38] Ačkoli jejich studie se nezabývá historickou populací, ale současnou rozvojovou, lze jimi použité metody analýzy

---

[31] D. S. REHER et al, *Agency in Fertility Decisions*.

[32] Tamtéž.

[33] J. BONGAARTS, *A Framework for Analyzing*; J. KNODEL, *Infant Mortality and Fertility*; TÝŽ, *Child Mortality and Reproductive Behaviour*.

[34] D. S. REHER et al, *Agency in Fertility Decisions*.

[35] Samuel H. PRESTON, *Introduction*. In: Týž (ed.), *The Effects of Infant and Child Mortality on Fertility*. New York 1978, s. 1–18; Sonia BHALOSTRA – Arthur van SOEST, *Birth Spacing, Fertility and Neonatal Mortality in India: Dynamics, Frailty, and Fecundity*. *Journal of Econometrics* 143, 2008, s. 275.

[36] J. BONGAARTS, *A Framework for Analyzing*.

[37] Především S. BHALOSTRA – A. van SOEST, *Birth Spacing, Fertility and Neonatal Mortality*; D. S. REHER et al. *Agency in Fertility Decisions*.

[38] S. BHALOSTRA– A. van SOEST, *Birth Spacing, Fertility and Neonatal Mortality*.

považovat za plně replikovatelné v případech historických dat. Kromě využití klasického přístupu analýzy přežívání a kvantifikace vlivu vysvětlujících faktorů pomocí Coxovy regrese, zapojili do analýzy i princip tzv. skryté heterogenity studovaného souboru. Zjednodušeně řečeno, tato myšlenka předpokládá existenci specifických typů rodin z hlediska dětské úmrtnosti a plodnosti – rodiny více „ohrožené“ vysokou úrovní obou procesů a rodiny „ohrožené“ méně. Autoři tedy pracují s předpokladem, který lze jistě považovat za reálný, totiž že všechny rodiny nejsou z hlediska reprodukčního chování stejné. Stejná myšlenka se stala principem např. tzv. modelů křehkosti („frailty modely“) nejčastěji využívaných v analýze úmrtnosti.^[39] V oblasti historické demografie (v tomto případě spíše demografie rozvojových populací) se z tohoto pohledu jedná zatím o víceméně ojedinelý přístup, nicméně lze očekávat další vývoj tímto směrem.

Díky využití skryté heterogenity v modelech vzájemného vztahu úmrtnosti a reprodukčního chování mohli S. Bhalotra a A. van Soest definovat specifický typ rodin vyznačující se v průměru kratšími meziporodními intervaly a zároveň i vyšší úmrtností dětí.^[40] Situaci těchto rodin autoři definují pojmem „mortality trap“, tedy past úmrtnosti. Vzhledem k tomu, že principem není obecně vysoká úroveň úmrtnosti, ale vysoká úroveň dětské úmrtnosti (především kojenecké), považujeme za vhodnější charakteristiku ohroženějších (vysokou úmrtností i porodností) rodin definovat spíše konkrétnějším označením „high infant (child) mortality trap“, tj. past vysoké kojenecké (dětské) úmrtnosti. Jeho základní princip lze ilustrovat obrázkem 1.

Kromě změny metodického přístupu k analýze a využívání detailních individuálních dat se v rámci historicko-demografického výzkumu postupně prosazuje interdisciplinární přístup – především zapojení epidemiologie, historie a jiných oborů do analýzy historických dat.^[41] To umožňuje další rozšíření řešené tematiky. V tomto ohledu se především prosazuje trend prolínání řešených témat i metod analýzy historické demografie a tzv. rozvojové demografie neboli demografie rozvojových populací. To je zřejmé z především metodicky inovativní práce autorů S. Bhalotra a A. van Soest,^[42] provázanost historické a rozvojové demografie však zmiňují i L. Pozzi a D. R. Fariñas.^[43]

---

[39] V češtině např. Klára HULÍKOVÁ, *Modely křehkosti a jejich aplikace v demografii*. Demografie 54, 1, 2012, s. 24–35.

[40] S. BHALOTRA – A. van SOEST, *Birth Spacing, Fertility and Neonatal Mortality*.

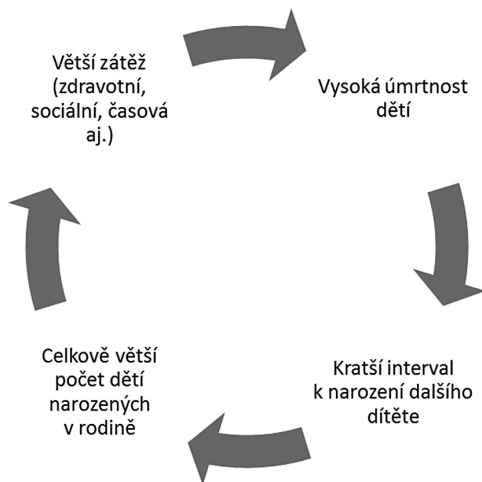
[41] L. POZZI – D. R. FARIÑAS, *Infant and Child Mortality*.

[42] S. BHALOTRA – A. van SOEST, *Birth Spacing, Fertility and Neonatal Mortality*.

[43] L. POZZI – D. R. FARIÑAS, *Infant and Child Mortality*.

OBRÁZEK 1. SCHÉMATICKÉ VYJÁDRĚNÍ PŘEDPOKLÁDANÉHO VZTAHU MEZI ÚROVNÍ ÚMRTNOSTI V ČASNÉM VĚKU A ÚROVNÍ PLODNOSTI

Pozn.: vytvořeno na základě výsledků publikovaných studií a vlastního výzkumu.^[44]

Český historicko-demografický výzkum v kontextu současné světové demografie

Jak již bylo řečeno, historická demografie se na našem území konstituovala především na počátku druhé poloviny 60. let. Poměrně záhy začal vycházet i dosud jediný český časopis věnovaný tomuto druhu studia – *Historická demografie*. Z počátku se na stránkách tohoto časopisu můžeme setkat především s popisnou analýzou populačního vývoje vybraných českých (slovenských) lokalit,^[45] s deskripcí specifických procesů demografického vývoje (kojenecká úmrtnost atd.) a s představením možností a omezení vybraných pramenů pro historicko-demografické bádání.^[46]

Je třeba konstatovat, že hned od počátku rozvoje historické demografie čeští badatelé „drželi krok“ se zahraničními studii. Již ve druhém čísle *Historické*

[44] Především Tamtéž; D. S. REHER et al. *Agency in Fertility Decisions*; L. FIALOVÁ – K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *What Stood Behind the Length*.

[45] Např. Josef KŘIVKA, *Populační vývoj mělnického panství v letech 1693–1749. K otázce populačního vývoje zemědělských oblastí Čech po třicetileté válce (1650–1750)*. HD 1, 1967, s. 7–18; Jan HAVRÁNEK, *Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století*. HD 2, 1968, s. 63–66.

[46] Např. Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*. HD 2, 1968, s. 45–57; Ludmila FIALOVÁ, *Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930*. HD 8, 1983, s. 133–147.

demografie vyšel článek Eduarda Maura, který odkazuje na francouzské historicko-demografické metody,^[47] především pak na metodu rekonstrukce rodin Louise Henryho, která byla ve Francii poprvé představena o deset let dříve.

Postupně se studie začínaly věnovat problematice populačního vývoje specifických skupin obyvatelstva (ať už sociálních – např. čeledí, nebo národnostních či rasových – Židé, Romové apod.) a dalším tématům jako jsou migrace, rodiny a domácnosti, majetkové vztahy, problémy kmotrovství, vdovství, genderu atd. Česká historická demografie se tak víceméně zabývala a zabývá podobnými tématy jako historičtí demografové v zahraničí. Nicméně čeští badatelé začali postupně ztrácet metodologicky. Zatímco v českých zemích se první studie využívající metody analýzy přežívání či Coxovu regresi objevily až v posledních dvou letech, v zahraničí jsou tyto metody v souvislosti s historickými daty zmiňovány již v 90. letech 20. století.^[48] Další oblastí, ve které česká historická demografie dodnes zaostává, je budování rozsáhlých databází postihujících velká území, které jsou především pro 19. a zčásti i pro 20. století dostupné na příklad v Kanadě, Skotsku či Francii.^[49] Na území českých zemí jsou (vzhledem k poměrně velké finanční nákladnosti) vytvořeny databáze jen pro relativně malá území (menší města či panství), které navíc často nejsou veřejně dostupné.

Za metodologickým posunem české historické demografie významným způsobem stojí běžící (2015–2017) výzkumný projekt *Počátky transformace reprodukčního chování obyvatelstva Čech od poloviny 18. do konce 19. století*, který je řešen na katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK a jehož iniciátorkou a hlavní řešitelkou je Ludmila Fialová.^[50] V rámci tohoto projektu jsou analyzovány oblasti Jablonce nad Nisou, Škvorce a Litoměřic. Většina dosud publikovaných výstupů zpracovává data především z první jmenované oblasti. Od roku 2014 jsou tak průběžně publikovány výsledky, které využívají především výhod analýzy přežívání a Coxovy regrese.

Primárním tématem řešeným za využití nových metod bylo především časování vstupu do manželství podle pohlaví a sňatkových kohort, kde se projevovaly mírné změny věku vstupu do manželství. Zároveň s analýzou časování sňatků bylo možné studovat i měnící se (narůstající) podíl mimomanželsky narozených dětí,

---

[47] Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*. HD 2, 1968, s. 72–83.

[48] Například Daniel COURGEAU – Eva LELIEVRE, *Event History Analysis in Demography*. Oxford 1992; George ALTER, *Lévent history analysis en démographie historique difficultés et perspectives*. Annales de démographie historique 2, 1998, s. 25–35.

[49] Seznam vybraných databází je přístupný na webových stránkách European Historical Population Samples Network (<http://www.ehps-net.eu/databases>).

[50] Výzkumný projekt GA ČR č. 15–19601S. Viz též K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *Aplikace analýzy přežívání*; L. FIALOVÁ – K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *An Analysis of the Birth Intervals*.

kteřý v oblasti Jablonce nad Nisou dosahoval až téměř 40 % pro sňatkové kohorty let 1790–1830 (částečné vysvětlení lze hledat v převládajícím způsobu obživy – zaměření především na sklářský průmysl na úkor např. zemědělství – a velkém podílu německého obyvatelstva, které vždy mělo jiné reprodukční chování než obyvatelstvo české).^[51] Zároveň byly pomocí analýzy přežívání prokázány lehce horší úmrtnostní poměry žen ve srovnání s muži v reprodukčním věku a naopak zlepšení této charakteristiky v následujících věkových skupinách.^[52]

Směřování výzkumu zmíněného grantového projektu bylo významně ovlivněno účastí jeho členů na zahraničních konferencích – především Evropské populační konferenci a konferenci Americké populační asociace.^[53] Předmětem zájmu se tak postupně stále více stávaly faktory ovlivňující reprodukční chování, tedy především úroveň plodnosti a časování rození dětí (reprezentované délkou meziporodních intervalů) a kojenecké či dětské úmrtnosti.^[54] I v závěrech provedených výzkumů se projevuje výše představený koncept pasti vysoké kojenecké úmrtnosti (obrázek 1).

Provedené analýzy navíc umožňují porovnání dosažených výsledků a závěrů s obdobnými studii ze zahraničních lokalit.^[55] Např. při srovnání s reprodukčním chováním v lokalitách německých vesnic ve srovnatelném období se potvrzují obdobné trendy i v případě Jablonce nad Nisou.^[56] Důvody lze částečně hledat ve větším podílu německého obyvatelstva v této lokalitě, ale i v obecně podobném reprodukčním chování – např. praxi kojení. Díky provázání výsledků s dalšími studii lze pak usuzovat i na průměrnou délku kojení, ačkoli o této praxi nemáme ve studovaných lokalitách žádné přímé indicie.^[57] Tímto nepřímým srovnáním s výsledky předchozích studií se pro lokalitu Jablonce nad Nisou dostáváme k odhadu délky kojení zhruba okolo 5 až 6 měsíců.

---

[51] Ludmila FIALOVÁ et al. *Demographic Behaviour in Different Territorial Regions of the Central Europe in the 18th Century Including the Potential Effect of Ethnic Structure*. Příspěvek přednesený na konferenci PAA, Chicago, USA, 27.–29. 4. 2017.

[52] L. FIALOVÁ – K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *Survival Analysis of Individual Data*; TYTÉŽ, *An Analysis of the Birth Intervals*; K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *Aplikace analýzy přežívání*; L. FIALOVÁ – K. HULÍKOVÁ – B. KUPROVÁ, *Analysis of Individual Data*.

[53] TYTÉŽ, *Survival Analysis of Individual Data*; TYTÉŽ, *Analysis of Individual Data*; TYTÉŽ, *What Stood Behind the Length*; TYTÉŽ, *Reproductive Behaviour*.

[54] TYTÉŽ, *What Stood Behind the Length*; TYTÉŽ, *Reproductive Behaviour*.

[55] Např. J. KNODEL, *Infant Mortality and Fertility*; TÝŽ, *Child Mortality and Reproductive Behaviour*.

[56] L. FIALOVÁ et al. *Demographic Behaviour in Different Territorial Regions*.

[57] Např. J. BONGAARTS, *A Framework for Analyzing*.

Závěr

Z porovnání aktuálně řešených témat ve světové i v české historické demografii v posledních letech je patrné, že česká historicko-demografická škola stále víceméně udržuje kontakt s vývojem výzkumu v zahraničí. Ačkoli k využívání modernějších metod analýzy začalo docházet s časovým odstupem, současná úroveň výzkumu je na srovnatelné úrovni a nabízí tedy značný potenciál i do budoucna.

Ačkoli by bylo možné zmínit mnoho významných představitelů české historické demografie, je zřejmé, že za mnoha významnými posuny tohoto směru stojí právě Ludmila Fialová, jejíž práci i osobě bychom rádi tento příspěvek věnovali. V posledních letech byla především iniciátorkou významného metodického obohacení českého historicko-demografického výzkumu, ale také jeho tematického propojení se zahraničními studii. V neposlední řadě byla a je školitelkou dalších mladých demografů, kteří se postupně oblasti historicko-demografické analýzy začínají věnovat.

Současný český historicko-demografický výzkum se zaměřuje především na analýzu časování rození dětí a to v kontextu vývoje kojenecké a dětské úmrtnosti. S tím souvisí mimo jiné představení pojmu past vysoké kojenecké úmrtnosti (obrázek 1) a využití především Coxovy regrese umožňující odhadovat čisté efekty vybraných vysvětlujících proměnných (očištěné od vlivu ostatních uvažovaných faktorů). I tato oblast výzkumu však nabízí možnosti dalšího rozvoje do dalších let.

Mezi další výzvy pak spadá pokračování metodického vývoje, vytvoření ucelenější komparativní analýzy zahrnující více oblastí českých zemí i zahraničí. Kromě výše zmíněného je navíc stále patrnější, že studium mnoha historicko-demografických jevů a procesů může v dnešní době sehrávat klíčovou úlohu při studiu možných způsobů intervence v současných rozvojových státech nebo regionech.^[58] Při rozvoji tohoto přístupu k analýze by mohlo dojít k výraznějšímu provázání historické demografie a demografie rozvojové. Za určitých okolností by pak bylo možné historickou demografii dokonce vnímat jako samostatný směr rozvojové demografie. Ať již bude pojetí historické demografie v tomto kontextu jakékoli, rysy a směry výzkumu, stejně jako řešená témata zůstanou i nadále specifická.

---

[58] L. POZZI – D. R. FARIÑAS, *Infant and Child Mortality*; Klára HULÍKOVÁ, *Jaké místo má datová analytika v prostředí sociálních, humanitních nebo biosociálních oborů*. Příspěvek přednesený na konferenci SAS Roadshow, Praha 16. 2. 2017, https://www.sas.com/content/dam/SAS/cs_cz/doc/presentations/roadshows-2017/dm/05-UK-academic-klara-hulikova.pdf.

RECENZE

Tomáš Klír a kol.

Knihy chebské zemské berně z let 1438 a 1456. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Filozofická fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem – Skriptorium, Praha – Ústí nad Labem – Dolní Břežany 2016, 709 s. ISBN 978–80–7561–030–0; ISBN 978–80–7308–673–2; ISBN 978–80–88013–35–8. (=Libri civitatis X).

Chebsko existovalo jako specifický útvar v rámci zemí Koruny české, vytvořený zástavou říšského města a jeho okolí českému králi, který mu postupně předal teritoriální pravomoci včetně vybírání zemské berně. Zastavené říšské město Cheb své okolí postupně přetvořilo do podoby „městského státu“, čímž se výrazně lišilo od českých měst, mj. i systémem fungování městské správy a městských financí. Díky tomu se nám dochovaly některé mimořádně cenné prameny pro populační vývoj chebského venkova, nemající obdoby v archivech jiných českých měst, především knihy zemské berně vybírané od poddaných na vesnici, jež mají převážně charakter berních rejstříků. Byly vedeny zprvu s mezerami, postupně však každoročně a jsou dochované od roku 1392 až do roku 1757, kdy byla na Chebsku v důsledku jeho předcházející integrace do Čech v podobě tzv. chebského distriktu zrušena dosavadní chebská zemská berně a nahrazena berní placenou na základě tereziánského katastru. Zpočátku jejich obsah kolísá, ale ještě v průběhu 15. století nabývají víceméně jednotné podoby. Jako mimořádně cenný pramen jich samozřejmě může využít nejen historický demograf, ale i historik hospodářských dějin, ať už se zabývá městskými financemi, bernictvím nebo zemědělskou výrobou na středověkém a raně novověkém Chebsku, stejně jako filolog i představitelé dalších vědních oborů. Je proto třeba uvítat nedávný ediční počín pěti odborníků vedených archeologem Tomášem Klírem z FF UK v Praze, kterým byly zpřístupněny dvě z těchto knih, berní rejstřík z roku 1438 a oceňovací kniha z roku 1456.

V obsáhlém úvodu, prozrazujícím dokonalou orientaci v starší regionální i v současné domácí a zejména zahraniční literatuře, podává T. Klír poučený přehled vývoje Chebska ve středověku, pokouší se ukázat jeho specifika ve srovnání s říšskými městskými státy a seznamuje uživatele edice s fungováním městské správy v Chebu ve 14.–15. století. Pokouší se tu mj. zaujmout kritické stanovisko k dosavadním odhadům početnosti obyvatelstva Chebu a Chebska na konci 14. stol. Pokud jde o samotné město Cheb, odmítá starší názory H. Sturma a H. Rimpla, vycházející z počtu berních poplatníků, z nichž první dospěl k číslu 7 300 a druhý dokonce 8 900 obyvatel. Přiklání se spíše k B. Mendlovi, který na základě známého tzv. norimberského koeficientu odhadl lidnatost Chebu na 3 900–4 800 obyvatel,

a zaokrouhluje jeho odhad na 4–5 tisíc osob. Při odhadu lidnatosti chebského venkova naopak odmítá jako minimalistický odhad W. Heisingera, který počítal s 5 osobami na jednoho poplatníka, tj. na jednu poddanskou usedlost, a dospěl pro venkov k číslu 11 400 obyvatel. Svůj nesouhlas opírá T. Klír o existenci rozvinutého tržního chovu dobytka na Chebsku, který si na jednotlivých dvorech vyžádal vysoký počet pracovních sil. Po shrnujícím historickém úvodu následuje Klírov podrobný výklad o systému chebských berních rejstříků, o dosavadním zájmu archivářů a historiků o tento pramen a posléze o dvou knihách vybraných pro předloženou edici. T. Klíra pak doplňuje Hana Pátková (FF UK) podkapitolou o paleografickém rozboru obou vydávaných knih a Wolfgang Janka (Mnichov) jejich rozbořem jazykovým.

Jaké možnosti využití chebské berní knihy ze 14.–15. století historikům nabízejí, ukazuje obsáhlé pojednání přibližující jejich obsah, jehož autorem je opět T. Klír. Berní rejstříky především odrážejí postupné zmenšování teritoria příslušejícího pod jurisdikci chebského zemského soudu, což bylo rovněž teritorium, na němž se zemská berně od poddaných vybírala. Zatímco před rokem 1395 platili berní poddaní všech vrchností chebské zástavy včetně poddaných norimberských purkrabích, po roztržce mezi Václavem IV. a Ruprechtem Falckým se omezilo vybírání zemské berně v podstatě jen na poddané města Chebu, chebských měšťanů a církevních institucí sídlících ve městě. Další citelný úbytek poplatníků představovalo úplné nebo částečné pustnutí chebských vsí. Část jejich pluziny sice byla využívána zbylými poddanými a zdaněna, část však zůstávala nevyužita. Z celkového počtu 202 vsí je v berních rejstřících let 1392–1409 explicitně uvedeno celkem 37, tedy jedna šestina trvale nebo krátkodobě pustých vsí. Přitom 22 jich bylo pustých již r. 1392 a ty všechny zůstaly trvale opuštěny. Napovídá to, že dobou „velkého pustnutí“ nebylo na Chebsku 15. století jako v Čechách, ale spíše doba před rokem 1400. Podrobněji pojednává T. Klír o třech berních knihách, resp. rejstřících (1424, 1438 a 1456), z nichž poslední dva byly vybrány pro edici.

Rejstřík z roku 1438 eviduje zdaněné poddané ze 188 lokalit. V zásadě jde o klasický berní rejstřík vzniklý při vybírání berně, doplněný o podrobný popis a nové ocenění usedlosti. Protože originál je nezvěstný, jako podklad pro jeho edici posloužily dva kvalitní opisy vyhotovené a bohatě komentované známým tereziánským knihtiskařem a zemským archivářem J. J. Klauserem. Kniha z roku 1456 se dochovala v originále; je pouze oceňovací knihou a vybrané částky neuvádí, i tak však je její obsah neobyčejně bohatý.

Plně rozvinuté berní rejstříky vypadají obvykle tak, že v rámci jednotlivých lokalit jsou uvedeni jménem jednotliví poplatníci a u nich je zaznamenán velikostní (Hof, Höflein, Herberge, Mühle) a právní (svobodné dvory, Kaufrecht, Erbrecht) charakter jejich usedlosti, její hodnota, výčet a hodnota zvláštních nebo dodatečně získaných objektů (louka, pole apod.), výčet a hodnota dobytka, součet všech položek, výše roční berně a údaj o jejím zaplacení, případně částečném nebo úplném

neplacení. Některé rejstříky evidují i poddanské platy a desátky. Jak naznačuje název Klosteuer/Klauensteuer, chebská zemská daň zřejmě byla původně daní z dobytka („kopyt“): Ocenění dobytka daleko převyšovalo ocenění nemovitostí. Systematicky přitom byly evidovány počty krav, jalovic/telat a koní, zatímco drobný dobytek jen v případě, že majitel choval větší množství. Většinu usedlostí drželi poddaní zákupním právem (Kaufrecht), tedy dědičně s možností poměrně široké dispozice (včetně odprodeje pozemků patřících k usedlosti) a pod stálým úrokem. Pouze zemskou berní pak byly zatíženy svobodné usedlosti. V rukou jednoho držitele přitom mohly být soustředěny pozemky různého právního charakteru, pozemky poplatné různým vrchnostem a také lokalizované v několika vesnicích. Berní knihy tak umožňují analyzovat řadu aspektů života poddaných, které lze jinde v Čechách sledovat až v raném novověku, jako je transfer majetku v rodině nebo výměnek, intenzita chovu poddanského dobytka, ale i dělení usedlostí nebo prodeje jednotlivých pozemků, což obojí zřejmě byla na Chebsku poměrně rozšířená praxe. Ne všechny otázky lze ovšem zodpovědět na základě vydaných dvou exemplářů, mnohem větší prostor by nabídlo srovnání pramenů v dlouhých časových řadách. Umožnilo by sledovat například vývoj osídlení, změny v majetkové struktuře venkova, pustnutí vsí a jejich obnovu a řadu dalších závažných jevů. Soustředění k první polovině 15. století je nepochybně logické, protože v tomto období u nás zmíněné prameny nemají konkurenci, ovšem stejně přínosné by bylo i zpracování či edice knih z raného novověku. Ty by totiž bylo možno kombinovat s dalšími prameny, například s církevními matrikami, začínajícími v Chebu již rokem 1564, které by umožnily rekonstrukci rodin a z ní plynoucí další kombinace otázek kladených pramenům (např. při studiu transferu majetku). Buďme však rádi za to, co T. Klír a jeho spolupracovníci vykonali, jde skutečně o mimořádný ediční čin.

Vlastní pečlivou edici obou knih připravili spolu s T. Klírem M. Hůrka a H. Pátková, na druhé se podíleli i D. Vodáková a W. Janka. Edice Klauserova komentáře je pak dílem samotného T. Klíra. Edice je rovněž doprovázena četnými tabulkami obrazovými přílohami a mapami doplňujícími text úvodních kapitol a dále několika rejstříky, jež usnadňují orientaci v textu úvodu i edice. Je to jednak rejstřík úvodních kapitol, jedna místní, osobní a věcný rejstřík edice. Jako celek je edice vynikajícím počinem, otevírajícím nové obzory českým agrárním dějinám, který vhodně vychází jako desátý, tedy „jubilejní“ svazek ediční řady *Libri civitatis*.

Eduard Maur

Carole Avignon (ed.).

Bâtards et bâtardises dans l'Europe médiévale et moderne. Presses universitaires de Rennes, Rennes 2016, 560 s. ISBN 978-2-7535-4948-7.

Otázka nemanželských dětí je v českém prostředí sledována především z perspektivy dějin venkovského obyvatelstva pro období raného novověku a 19. století, a to obvykle s využitím kvantitativních, normativních či trestně právních pramenů. Problém ilegitimity je však mnohem širší a nabízí řadu úhlů pohledu. Z tohoto hlediska je velmi inspirativní kolektivní práce *Bâtards et bâtardises*, která vzešla z diskuzí vedených v letech 2012–2013 během vědeckých setkání zaštitěných univerzitou ve francouzském Angers.

Publikace zahrnuje celkem 36 studií, rozdělených do několika oddílů. Všechny texty jsou francouzsky, každý je opatřen anglickým resumé. Většina příspěvků se zaměřuje na frankofonní prostředí ve středověku a na počátku raného novověku, metodologicky jsou zastoupeny texty z oboru historické demografie, dějin práva, náboženských a sociálních dějin, literární historie. Většina předložených studií přitom poukazuje na proměnlivost a ambivalenci postojů k nemanželským dětem i na proměny významu vlastního pojmu „bastard“, který zejména v prostředí středověké šlechty znamenal v podstatě neutrální označení specifického příbuzenského vztahu. Prizma morálního odsudku vůči plodům nemanželského soužití se projevovalo postupně a na síle nabralo zejména poté, co se do církevní správy i civilně právního povědomí prosadily závěry tridentského koncilu upravující zásady uzavírání a platnosti manželství.

Vedle oficiální předmluvy otvírá publikaci přehledová studie Isabelle Séguy o vývoji ilegitimity v novověké Francii z hlediska historickodemografických výzkumů. Autorka zdůraznila některé metodologické problémy studia ilegitimity i otázky, jež vyvstávají při definování zdánlivě jednoduchého pojmu „nemanželský“. Takové dítě může být počato před svatbou, ale narodit se již sezdanému páru, může být různě dlouho po svém příchodu na svět legitimizováno, přijato za vlastní otcovou rodinou, nebo celoživotně patřit pouze k matčině rodové linii; stranou pozornosti by neměla zůstat ani početí, jež skončila (úmyslným) potratem či odložením novorozence, který tak zůstal zcela bez rodičů. Séguy také připomněla odlišný vývoj podílu nemanželských dětí v různých společenských vrstvách v evropských zemích v průběhu novověku. Počty mimomanželských porodů (ve Francii například v roce 1778 představovaly 6,25 % narozených) přitom vždy částečně odrážely postoje společnosti vůči svobodným matkám, nesezdaným párům či cizoložným svazkům.

Právním rámcem, definujícím statut levobočka i možnosti legitimizace či dispenzace jeho postavení, se zabývají stati zařazené do první části publikace (*Les régimes juridiques de la bâtardise et leurs enjeux disciplinaires et politiques*). Soustředí se převážně na mediální a specificky francouzskou problematiku, jakou je

například legislativa franských králů či postoje „kacířských sekt“ stojících mimo oficiální katolickou církev; mezi inspirativní témata tohoto oddílu patří například kanonické právo či chování francouzských protestantů, odmítajících po zrušení ediktu nantského katolický církevní ritus. Specifické skupiny představovali potomci osob vázaných celibátem nebo lidé, kterým byl naopak kvůli jejich nemanželskému původu zapovězen vstup do řeholních institucí.

Druhý soubor příspěvků se zabývá místem nemanželských dětí ve společnosti „starého režimu“ (*La place des bâtards dans les sociétés d'ancien régime: stigmatisation, discrimination, intégration*) a třetí se dotýká jejich postavení uvnitř jejich vlastních rodin (*Au-delà de la stigmatisation. Un observatoire de la parentalité et des expressions de la filiation*). Klíčovým tématem se stala otázka legitimizace či akceptace „bastarda“ otcovou rodinou, a to jak z právního či ekonomického pohledu (například v otázkách dědické praxe), tak i z hlediska osobních vztahů, jež se odrážejí například v užívání pojmů jako otec / syn, které v případech ilegitimních rodinných vazeb nabývají zvláštního významu i zabarvení. Z opačné perspektivy otázku „ilegitimity“ zkoumá text věnovaný manželsky narozeným potomkům, které jejich rodiče vydělili. Velká pozornost byla věnována šlechtickým levobočkům, jejich místu v rodinných politických a dynastických strategiích a heraldice, ale také v otázce rodové krevní msty. Klíčovými body v integraci nemanželských dětí bylo samozřejmě přijetí respektive nepřijetí otcovského jména, podíl otce na hrazení životních nákladů a výchově nelegitimních potomků a také jejich místo při rozdělování pozůstalosti zemřelých rodičů. Vzhledem k tomu, že středověké a raně novověké právo nepočítalo s dědickými nároky levobočků, museli otcové řešit budoucnost svých nemanželských synů a dcer formou odkazu v závěti.

V kontextu knihy ojedinělý, avšak velmi zajímavý příspěvek Vincenta Gourdo-na se dotýká podoby křestního rituálu v případě nemanželských dětí. Právě křest měl z dětí jakéhokoliv původu smýt kromě prvotního hříchu i vinu otce a matky. Přesto byli potomci nesezdaných partnerů nahlíženi jako méněcenní a náchylnější k hříchu, a to i v případě vyšších vrstev společnosti, kde ekonomické a sociální důsledky „provinění“ rodičů na levobočky nedopadaly tak fatálně jako v případě níže postavených skupin obyvatelstva. Stigmatizace i snížená životní úroveň patrně vedla k relativně častému výskytu osob nemanželského původu v trestních spisech věnovaných vyšetřování a souzení nejrůznějších provinění.

Poslední oddíl recenzované publikace je věnován diskurzu ovlivňujícímu postavení nemanželských dětí (*Dire, penser, représenter l'écart à la norme*). Ke slovu se dostaly středověké romány, raně novověká próza, myšlenky Erasma Rotterdamského (silně ovlivněné vzdělancovým mimomanželským původem) i Diderota, dramata Lope de Vegy stejně jako dobové nadávky. Všechny zkoumané texty a literární památky přitom ukazují na ambivalenci postojů k „bastardům“, kteří byli nezřídka vnímáni i jako vysloveně pozitivní až heroické postavy.

Témata všech publikovaných příspěvků se vzájemně prolínají a doplňují tak, že vytváří konzistentní celek a plastický obraz postavení nelegitimních dětí a vnímání

ilegitimity ve středověku a raném novověku. Mnohostrannost a úzká provázanost jednotlivých kapitol činí z knihy *Bâtards et bâtardises* zajímavý a především velmi inspirativní publikační počín, který by mohl být přínosem i pro české historiky, kteří se zabývají problematikou nemanželských dětí v dějinách a uvědomují si šíři tohoto tématu.

Markéta Skořepová

Judaica Bohemiae

Judaica Bohemiae LII, 2017, 1. Židovské muzeum v Praze, 2017. ISSN 0022–5738.

Nebývá zvykem recenzovat jednotlivá čísla odborného časopisu, v případě posledního čísla *Judaica Bohemiae* je to však namístě, neboť přináší dvě stati, jež nepochybně historického demografa zaujmou. V prvé řadě je to na s. 119–134 biografická studie Vlastimily Hamáčkové a Alexandra Putíka nazvaná *Jan Heřman (1933–1986). Archivist and Historian*. Stať podává fundovanou informaci o životě a díle historika, který významně zasáhl i do historické demografie českých zemí, avšak mezi našimi demografy je neprávem zapomínán. Syn předválečného diplomata vystudoval v letech 1953–1958 archivnictví a historii na FF UK, kde pod vedením Václava Vojtíška vypracoval diplomní práci o kanceláři Ludvíka Jagellonce. Poté nastoupil jako archivář do Státního židovského muzea v Praze, kde pracoval až do konce roku 1972. Svou následující vědeckou práci soustředil plně k židovské problematice, do níž ho zasvětil (včetně osvojení si hebrejštiny) Dr. Otto Muneles. Jako externí aspirant HÚ ČSAV vypracoval pod vedením Františka Grause a r. 1965 úspěšně obhájil kandidátskou práci *Pražská židovská obec před vypovězením r. 1541*. Tu sice nikdy nevydal jako celek, ale její materiál využil v řadě svých časopiseckých studií, např. k obchodní činnosti Židů nebo k sporům mezi křesťany a Židy v 16. stol. Jeho významným publikačním fórem se stala revue *Judaica Bohemiae*, kterou redigoval od jejího počátku v roce 1965 až do roku 1973.

Významný impuls pro další vědeckou orientaci poskytlo Janu Heřmanovi mezinárodní kolokvium o demografii Židů, konané v Bruselu roku 1964, na němž se podílel nejen svým referátem, ale i jako člen přípravného výboru, což mu umožnilo navázat intenzivní mezinárodní styky. Od této chvíle se soustředil na historickou demografii Židů v českých zemích jako své hlavní vědecké téma. Roku 1967 se účastnil i druhého bruselského kolokvia k dějinám Židů a za uvolněné politické situace se mu podařilo absolvovat školní rok 1968/69 na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě, kde se věnoval prohloubení svých znalostí hebrejštiny a studiu židovských dějin. V Jeruzalémě rovněž zahájil spolupráci na *Encyklopaedia Judaica*, pro niž psal hesla o Židech a jejich dějinách v Čechách. Jeho další pokus o studijní pobyt v Jeruzalémě, který podnikl počátkem sedmdesátých let, ovšem neuspěl,

naopak v roce 1973 za nejasných okolností Jan Heřman muzeum opustil a nastoupil jako fotograf do nemocnice na Bulovce. Heřmanův odchod předčasně ukončil jeho vědecké dílo, do své tragické smrti v roce 1986 již publikoval jen málo, a to téměř výlučně v zahraničí (Brusel, Jeruzalém, New York).

Jako archivář Archivu Státního židovského muzea se Jan Heřman významně zasloužil o uspořádání a zpřístupnění archivních fondů židovských náboženských obcí Čech a Moravy, uložených v tomto archivu, pro nějž také systematicky získával mikrofilmy z dalších archivů. Pro potřeby památkové péče spolupracoval na dokumentaci židovských nemovitých památek, zejména hřbitovů. Vydal pak několik popularizačních prací o významných židovských památkách a roku 1980 završil práci na tomto tématu katalogem židovských hřbitovů v Čechách a na Moravě. Jeho první práce k populačnímu vývoji vycházely ještě z jeho diplomní práce. Byly to průkopnické studie *Fragmenty zemských berních rejstříků z r. 1523 a 1527* (JSH 1960) a *Zemské berní rejstříky z r. 1523 a 1529. Příspěvek k společenskému rozvrstvení české šlechty v první polovině 16. stol.* (ČSČH 1962), na něž pak navázali při studiu sociální stratifikace české šlechty další autoři jako A. Míka nebo F. Snider. Další jeho studie se již týkaly evidenčních pramenů důležitých pro dějiny Židů, jednak registru pardonové daně z Prahy (1685–1687) a Kroměříže (1706 a 1710), jednak berního registru pražských Židů z r. 1540. K nim se pak druží dvě studie o socioprofesi skladbě pražské židovské obce v 16. století. Po roce 1964 se jeho zájem o populační vývoj židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě soustředil na období po roce 1754, tedy po zahájení systematické evidence obyvatelstva v tereziánských a pozdějších konskripcích i v moderních sčítáních obyvatelstva. Souviselo to s Heřmanovým zapojením do výzkumného projektu vedeného jeruzalémským profesorem statistiky a demografe Roberto Bachim. Výsledkem byly studie *La démographie juive en Bohême, problèmes et résultats* (Brusel 1972), *The Development of Bohemian and Moravian Jewry, 1918–1938* (Jeruzalém 1973), *The Evolution of the Jewish Population in Bohemia and Moravia, 1754–1953* (Jeruzalém 1977) a *The Evolution of the Jewish Population in Prague 1869–1939* (Jeruzalém 1980). Určitou syntézou nashromážděných poznatků měla být studie *Struktura a vývoj židovské populace v Čechách a na Moravě 1754–1953* z roku 1971, zůstala však v rukopise uloženém na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě. Tyto práce bohužel zůstaly českým demografům většinou neznámé. Teprve nedávno na ně upozornila Jana Vobecká, která při tom vyzdvihla jejich metodickou originalitu a podnětnost.

V. Hamáčkové a A. Putíkovi je nutno poděkovat, že na Heřmanovo dílo u příležitosti jeho smutného jubilea upozornili a ve fundované studii, doprovázené i Heřmanovou bibliografií, ocenili jeho přínos. Dovolil bych si je doplnit jen jednou drobností. Roku 1972 se předseda komise pro historickou demografii při Mezinárodní unii pro vědecký výzkum populace Louis Henry obrátil na různá historikodemografická pracoviště s dotazem, kdy se v které zemi objevují příjmení, od kdy jsou běžným jevem a jak se jejich rozšíření liší geograficky a sociálně. Na

to reagovala pracovní skupina pro historickou demografii při Katedře československých dějin FF UK tím, že uspořádala 3. května v paláci Kinských kolokvium o těchto otázkách. Vystoupili v něm s referáty filolog J. Beneš, lounský archivář B. Lůžek a J. Heřman, který přednesl příspěvek o vývoji židovských příjmení v Čechách (vycházející hlavně z prací O. Munelese). O kolokviu informovala veřejnost P. Horská v (nepodepsané) zprávě publikované v *Historické demografii* 6, 1973, s. 78–89. Zde je otištěn i poněkud zkrácený Heřmanův referát, který se nedostal do výše zmíněné bibliografie. Rád na něj upozorňuji.

Z dalších titulů recenzovaného čísla *Judaica Bohemiae* zaujme historického demografa studie Petra Vítámváse *Zu den Anfängen der jüdischen Ansiedlung Boskowitz (Boskovice)* (s.87–119), která přináší více, než by se mohlo z jejího titulu zdát. Pečlivou kritickou analýzou všech pramenných svědectví, včetně některých dosud přehlížených, autor přesvědčivě dokládá, že hojně tradovaná svědectví o existenci židovského osídlení v Boskovicích ve středověku jsou nepodložená a že Židy lze bezpečně doložit ve městě až od 16. století, hojněji od jeho druhé poloviny. V závěru pak autor upozorňuje na článek Pavla Kocmana z r. 2013. Kocman v něm dospívá k podobným závěrům u řady dalších moravských venkovských židovských obcí (Třešť, Brtnice ad.), jejichž vznik bývá dáván do souvislosti s vyhnáním Židů z moravských královských měst v letech 1426–1514, a zdůrazňuje, že údaje z hojně citovaných souborných prací H. Golda, B. Bretholze a Bondy-Dvorského nelze vůbec přejímat bez kritického ověření. Historického demografa nepochybně zaujmou i recenze nových knih, zejména pokud se týkají středověkého židovského osídlení, a referát o mezinárodní konferenci k otázce dopadu holocaustu na rodinu (židovskou, ale i romskou), která se konala v Praze v březnu letošního roku.

Eduard Maur

Annales de démographie historique

Annales de démographie historique 131, 132, 2016. ISSN 0066–2062.

Číslo 131/2016 časopisu *Annales de démographie historique* se zaměřilo na problematiku jmen a pojmenovávání. Jeho editorem se stal francouzský historik Cyril Grange, který v stručné předmluvě shrnul základní východiska uveřejněných příspěvků: Jméno je sociologický konstrukt a symbol zároveň, pojmenovat znamená označit a klasifikovat.

Élie Haddad, který se dlouhodobě zabývá historickou antropologií raně novověké šlechty v hrabství Bélin, připomněl význam jména pro urozenou společnost 15. a 16. století (*Noms de famille et noms de terre dans la noblesse française à l'époque moderne*, s. 13–36). Podtrhl sepjetí jména respektive predikátu, znaku a držené půdy. Šlechtická příjmení se podle něj ustálila až v průběhu 16. století, do té doby bylo například obvyklé, že manžel budoucí dědičky přijímal její jméno

i erb, účelové manipulace s podobou znaků byly běžné ještě o století později. Podobně nestálé byly i podpisy urozených mužů a žen, kterým se státní edikt roku 1554 snažil vnutit povinnost podepisovat se jednotně rodinným jménem. Ustálit předávání šlechtických jmen na patrilineárním systému se podařilo až za vlády Ludvíka XIV. roku 1667, přestože již v roce 1539 bylo nařízeno řádné zapisování jmen do farních matričních dokumentů.

Z opačného konce sociálního žebříčku a z druhé poloviny zeměkoule vycházejí poznatky, které přinesl Vincent Cousseau (*Nommer l'esclave dans la Caraïbe XVIIe–XVIIIe siècles*, s. 37–64). Využil dochované jmenné seznamy otroků, které si vedli karibští otrokáři pro vlastní potřebu, zatímco záznamy o křtech bezprávných obyvatel raně novověké Ameriky jsou vzácností. Otroci mívali jen vlastní jméno, neboť jejich rodinné vazby indikující vznik příjmení byly ze strany majitelů víceméně ignorovány. Většina otroků měla křesťanská jména, ačkoli někteří si zachovali původní jméno v některém z afrických jazyků a přejmenování citlivě vnímali jako násilí a potlačování vlastní identity.

Marie-Pierre Arrizabalaga přispěla do diskuze analýzou křestních jmen francouzských přistěhovalců v okolí San Franciska a Los Angeles na přelomu 19. a 20. století (*Le choix des prénoms des Français en Californie intérieure (1880–1940): Étude d'un processus d'acculturation dans une approche genrée*, s. 97–130). Studie vychází z 237 rodinných genealogií o třech generacích (rodiče migrantů, migranti, jejich děti). Přistěhovalci si z Francie přinášeli jména katolických světců a mučedníků, jejich postavení v nové vlasti pak odrážela jména, která dávali svým dětem. V zájmu integrace obvykle volili anglickou variantu svých tradičních jmen, na postupnou asimilaci ukazují protestantská či moderní nebiblická jména. Ukázalo se také, že tento proces probíhal s různou rychlostí v souvislosti s místem původu i novým bydlištěm přistěhovalců.

Dva články se týkají židovských jmen. Cyril Grange se zaměřil na jména francouzských, respektive pařížských Židů, kterým bylo dekretem z Bayonne roku 1808 nařízeno pro účely státní evidence užívat jméno či jména a příjmení po vzoru křesťanské většiny (*Choix du prénom et acculturation: L'exemple de la bourgeoisie juive parisienne*, s. 65–96). Grange zkoumal civilní matriky oddaných z pařížského 9. okrsku, které zahrnují i sňatky v synagoze v ulici de la Victorie, v jejíž blízkosti se koncentrovala židovská buržoasie. V letech 1875–1939 se zde odehrálo takřka 3000 sňatků, přičemž autor sledoval nejen snoubence, ale i jejich svědky. Na jejich příkladu doložil proces akulturace a asimilace židovského obyvatelstva, jež promítal v užívání nežidovských jmen.

Židovská pojmenování s sebou do současnosti nesou konkrétní význam, který si jejich nositelé plně uvědomují. Shlomit Landman analyzovala jména moderních obyvatel Izraele (*Onomastic in a melting pot society with common roots: Israeli Jews in the second half of the twentieth century*, s. 131–150). Podtrhla skutečnost, že řada prvních obyvatel tohoto státu se hovorovou hebrejštinu učila dodatečně, v následujících letech proto převládala klasická biblická jména. Posléze se začala

vytváret jména reprezentující izraelskou identitu mladších generací, stále se ob-
jevovala jména tradiční i talismanická. Ještě novějším trendem, svědčícím o silící
orientaci na západ, je použití hebrejských slov, pro která lze použít i anglickou
výslovnost, nebo vyložené západních jmen, a to zejména u dívek, protože chlapci
z náboženských důvodů potřebují (i) židovské jméno.

Velmi zajímavý, i když spíše sociologický příspěvek o vztahu člověka a psa přinesl
Baptiste Coulmont (*Des prénoms qui ont du chien: le partage des prénoms entre
hommes et chiens*, s. 151–170). Pojednává o symbolické hranici mezi zvířaty a lid-
mi, kterou tvoří mimo jiné i pojmenovávání. Psi přitom představují zvláštní druh,
protože díky registracím a poplatkům získávají jakýsi druh občanství. Ve Francii
se psi evidují od roku 1866 a pro více než 40 posledních let jsou k dispozici data
o jejich vlastních jménech, která lze analyzovat co do četnosti a oblíbenosti podobně jako
u lidí. Francouzská kynologie užívá odlišný systém abecedního pořádku pro výběr
psích jmen, kdy každý rok je ve znamení jednoho písmene pro všechna narozená
štěňata bez ohledu na rasu. Přibližně jedna třetina psů má lidská jména, přičemž
takřka všechna lidská jména mají alespoň jednoho psiho nositele, což jednoznačně
svědčí o stoupajícím statutu psů v lidském světě. Zajímavostí je, že jména, která
byla v určitém období hojně dávána štěňatům, se s odstupem cca 25 let vrací do
módy jako lidská.

Mimo hlavní téma stojí článek kolektivu španělských autorů o populačním vý-
voji katalánské oblasti Camp de Tarragona v raném novověku (*Demographic re-
construction of the Camp de Tarragona area (Spain), 1547–1877*, s. 171–213). Počet
obyvatel oblasti se od poloviny 15. do poslední čtvrtiny 19. století zvýšil z 20 na
140 tisíc, ve vývoji populace jsou však patrné výrazné zlomy, vzniklé především
v souvislosti s válkami s Francií v polovině 17. a na počátku 19. století. Mimo
období válek však populační růst nebrzdila úmrtnost, ale především nízká sňateč-
nost v době ekonomických krizí a poklesu reálných mezd. V časech hospodářské
nejistoty stoupal také počet palingamních manželství, která byla méně plodná než
svazky svobodných lidí. Částečné zlepšení vyhlídek mladých snoubenců přinesla až
instituce pronájmu vinohradů zvaná *rabassa morta*, která otevřela přístup k půdě
a tedy i možnost dřívějšího vstupu do manželství.

Hlavním tématem druhého čísla loňského roku (132/2016) jsou proměny plod-
nosti v průběhu 20. století, většina článků se však soustředí především na proble-
matiku tzv. baby boomu v desetiletích po druhé světové válce. Jednotliví autoři
přinášejí pozoruhodné závěry a interpretace, které ukazují odlišný průběh de-
mografického vývoje v západních zemích. Chybí však jakákoli reflexe vývoje ve
střední či východní Evropě, přestože i zde došlo (ačkoli oproti západu s jistým
zpožděním) k zvýšení porodnosti a valorizaci rodičovství, jimiž je západní baby
boom charakterizován.

Editoři tématu Sandra Brée, Virginie De Luca Barrusse, Thierry Eggerickx a An-
ne-Françoise Praz (*Avoir des enfants? Les transitions de fécondité depuis la fin du
XIXe siècle*, s. 7–16) v úvodu připomněli hlavní názorové směry týkající se výzkumu

stoupající porodnosti v poválečné Evropě, která na krátkou dobu přerušila dlouhodobý trend směřující k omezování počtu potomků v rodině, jež byl nastolen v průběhu 19. století. Virginia De Luca Barrusse spolu s Caroline Rusterholz tuto problematiku dále rozpracovaly z pohledu historiografie i dobových politicko-ekonomických teorií (*Les apports et les promesses de l'économie politique de la fécondité pour l'étude de ses transitions*, s. 17–39). Upozornily, že preferovanou velikost rodiny ovlivňuje ekonomika, posun v postavení žen, jejich vzdělání, přístup k informacím a k placenému zaměstnání, ale i vyznávané náboženství, celková společenská situace a aktuální trendy včetně názorů na výchovu dětí. Žádný z těchto faktorů nelze ovšem zjednodušovat a mechanicky aplikovat na celou společnost, naopak je nutné přihlížet k individuálním osudům.

Kořeny západního baby boomu je třeba hledat již v meziválečném období. Sandra Brée, Mélanie Bourguignon a Thierry Eggerickx (*La fécondité en Europe occidentale durant l'Entre-deux-guerres. Quels effets des crises sur les comportements démographiques?*, s. 41–64) konstatovali několik příčin nízké plodnosti mezi dvěma válkami: Na vině byly ztráty na životech a špatný zdravotní stav obyvatelstva v průběhu a po skončení první světové války i postupující modernizační trendy, jako konzumerismus, sekularizace a emancipace žen, ve třicátých letech se přidala hospodářská krize. Nejnížší plodnost byla konstatována u generací narozených mezi lety 1900–1910, ale těsně před druhou světovou válkou začala porodnost v řadě evropských zemí stoupat.

Nositelkami baby boomu v Kanadě byly ženy narozené v období 1916–1930. Danielle Gauvreau a Benoît Laplante (*La fécondité au Canada durant le baby-boom. Divergence et convergence des comportements*, s. 65–110) zaměřili pozornost na provincie Québec a Ontario, jejichž obyvatelstvo se liší nábožensky i národnostně. Východiskem pro další analýzu se stalo retrospektivně zkoumané sčítání z roku 1981. V něm zaznamenané ženy (vyjma imigrantek) byly rozděleny do čtyř skupin podle jazykových a náboženských kritérií a následně podle dosaženého vzdělání a počtu dětí, které porodily. U všech skupin obyvatelstva je zřejmá kontrola porodnosti a také vzestup sňatečnosti, který způsobil poválečný nárůst obyvatelstva. Doložena byla také úzká provázanost ženského vzdělání a počtu narozených dětí: Nejméně porodů připadalo na nadprůměrně vzdělané židovky, naopak nejplodnější byly frankofonní katoličky s obvykle nejnížší úrovní vzdělání.

Badatelé Marco Breschi, Massimo Esposito, Alessio Fornasin a Matteo Manfredini se italské populaci dvacátého století a populační politice věnují systematicky již delší dobu. Předložená studie (*Reproductive chase in transnational Italy: more insights from the Italian fertility survey of 1961*, s. 111–138) retrospektivně vychází z celostátního cenzu z roku 1961, který byl podrobně studován pro 10 rozdílných regionů převážně v severní Itálii a na Sardinii. Severní oblasti vždy určovaly trendy populačního vývoje, což mimo jiné souviselo i s obecně vyšší úrovní vzdělání a celkově lepšími životními podmínkami, ale na Sardinii byly rozpoznány poměrně velké rozdíly mezi pobřežím a vnitrozemskými oblastmi. Obecně však byla celá

první polovina 20. století v Itálii ve znamení poklesu plodnosti a zahájení plánovaného rodičovství, které se začalo šířit právě v době, kdy církev a fašistický stát nejvíce usilovaly o zvýšení porodnosti a počtu obyvatelstva.

Eli Nomes a Jan Van Bavel ve svém příspěvku studovali souvislost vzdělání rodičů a velikost jejich potomstva v Belgii (*Marital fertility and educational assortative mating before, during, and after the baby boom in Belgium*, s. 139–164). Pokusili se přitom překročit běžný rámec výzkumů, jež se zabývají pouze vzděláním matek, a zaměřili se na rovnost respektive rozdíl ve vzdělání obou rodičů. Konstatovali, že období baby boomu (do roku 1964) bylo dobou s dosud nejvyšší mírou vzdělání obyvatelstva a také obdobím s nejsilněji prožívanou představou genderové dělby práce mezi muže-živitele a ženu-hospodyně. Ukázali, že vdané ženy s vyšším vzděláním měly nejpočetnější rodiny, zejména v případě homogamního svazku. Naopak v hypogamních svazcích, kde žena dosáhla vyššího vzdělání než muž, se rodilo nejméně dětí. Právě tento typ partnerství se v průběhu 20. století začíná objevovat stále častěji, což je možná důvodem pro stále klesající manželskou fertilitu.

Částečně etnografický pohled přinesl příspěvek o průběhu námluv a předmanželské sexualitě na přelomu 19. a 20. století v Holandsku (*Courtship and bridal pregnancy in the Netherlands, 1870–1950*, s. 165–192). Jan Kok, Hilde Bras a Paul Rotering pro druhou polovinu 19. století konstatovali, že v některých oblastech se až čtvrtina dívek vdávala těhotná. Výhodiskem jejich analýzy se staly informace o 9894 sňatcích uzavřených v letech 1870–1950, které čerpali z reprezentativní celostátní databáze Historical Sample of Netherlands, a výsledky etnografických dotazníků z let 1955 a 1971. Pro vysvětlení vysokého počtu předmanželských počtů vytvořili tři odlišné hypotézy: Otěhotnění dívky mohlo být způsobem, jak docílit rodičovského svolení k sňatku, neplánovaným důsledkem mileneckého vztahu, anebo – a to patrně v určující většině případů – bylo sdílení společné ložnice obecně uznávaným právem párů, jejichž sňatku nic nestálo v cestě.

Dotazníková šetření ve svém výzkumu využili také Aline Duvoisin, Sylvie Burgnard a Michel Oris, kteří se zabývali postavením bezdětných lidí v období baby boomu ve Švýcarsku (*Childless people during the baby boom in Switzerland*, s. 193–222). Období zvyšování porodnosti ve Švýcarsku lze vymezit lety 1938 až 1964, stále však není uspokojivě vysvětleno, proč se lidé v tomto období častěji rozhodovali pro větší rodiny. Autoři využili výsledky retrospektivního průzkumu *Vivre, Leben, Vivere* z let 2011–2012, který reprezentativním způsobem pokryl všechny oblasti Švýcarska. Z respondentů této ankety pak byla vytipována skupina osob, s nimiž byly vedeny podrobnější rozhovory. Bezdětnost většina z nich reflektovala jako důsledek souběhu několika životních okolností, ne jako výsledek vědomého rozhodnutí „nemít děti“, nebo jako neštěstí.

Jako poslední byl zařazen netematický příspěvek ze současného Mexika (*Familles en archipel: migration dans les sociétés rurales mexicaines au XXe siècle*, s. 223–246). Studium migrací indiánské populace z venkovské oblasti Santo Domingo Zanatepec bylo založeno na výsledcích anket provedených v letech 2009 a 2015, jež sledovaly

135 domácností. Oblast od počátku 20. století procházela rychlým nárůstem počtu obyvatelstva, jehož obživě pomohly pozemkové reformy ve dvacátých letech 20. století. Po roce 1992 na základě mezinárodních dohod došlo k rušení zemědělských družstev a tedy i odlivu zejména mladších lidí do průmyslu a do měst, což výrazně narušuje tradiční uspořádání venkova založené na dělení a předávání půdy uvnitř rodiny.

Obě čísla doplňují recenzní rubriky zaměřené převážně na literaturu související s hlavními tématy.

Markéta Skořepová

Historická demografie

2017/41 [1+2]

Příspěvek ke studiu přirozené měny obyvatelstva Čech v 16. a první polovině 17. století	
LUDMILA FIALOVÁ – EDUARD MAUR	1
Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v letech 1781–1920	
JÁN GOLIAN	39
Kojenecká úmrtnost ve Staňkově v 19. století	
LUKÁŠ BOZDĚCH	73
Pozdní mateřství v českých zemích v období 1920–1937	
MICHAELA ŠIMEČKOVÁ	87
Recenze	109
■ ■ ■	
Významné životní jubileum Ludmily Fialové. Úvodem k Historické demografii 2/2017 věnované Ludmile Fialové k 70. narozeninám	
DAGMAR BARTOŇOVÁ.	119
Nejstarší chotěšovské pozemkové knihy (1497–1566) – významný pramen pro poznání populačního vývoje Čech v 16. století	
EDUARD MAUR	131
Palingamní sňatky na území českobudějovické diecéze ve srovnávací perspektivě. Farnosti České Budějovice a Nový Rychnov, 1786–1825	
MARKÉTA SKOŘEPOVÁ – JOSEF GRULICH	151
Možnosti a limity využití soupisu venkovských Židů z roku 1799 pro historicko-demografický výzkum	
KLÁRA WOITSCHOVÁ – JIŘÍ WOITSCH	173
Testování „hypotézy babiček“: Historicko-demografická perspektiva	
JAN HORSKÝ – JAN HAVLÍČEK.	189
Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách a jejich možný vliv na plodnost dcer (na příkladu panství Štáhlavy na přelomu 18. a 19. století)	
ALICE VELKOVÁ	213
Trendy pojetí historické demografie: Od tradičních témat a analýzy k současným otázkám a metodám zpracování	
KLÁRA TESÁRKOVÁ – BARBORA KUPROVÁ – ZDENĚK PAVLÍK.	235
Recenze	251